

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA KARADENİZ Toplum, Politika, Güvenlik

Editörler
Prof. Dr. İsmail KÖSE
Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL
Doç. Dr. Volkan AKSOY
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

CUMHURİYET'İN 100. YILINDA KARADENİZ

Toplum, Politika, Güvenlik

Editörler

Prof. Dr. İsmail KÖSE
Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL
Doç. Dr. Volkan AKSOY
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

**CUMHURİYET'İN 100. YILINDA KARADENİZ:
Toplum, Politika, Güvenlik**

Editörler

Prof. Dr. İsmail KÖSE
Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL
Doç. Dr. Volkan AKSOY
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Doç. Dr. Özgür TÜFEKÇİ
Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL

Kapak Tasarımı / Sayfa Düzeni

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Baskı: KTÜ Matbaası, TRABZON
Tel: 0462 377 21 43

1. Baskı: Şubat 2024
Baskı Adedi: 30

ISBN: 978-605-2271-63-6

Adres: KTÜ Yayınları Satış Bürosu
Tlf: 0462 377 22 32

Üniversiteler Yayın yönetmeliğinin 6. maddesine göre bu eserin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir.

© Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yasasından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	IV
ÖN SÖZ	VI
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİCİLL-İ AHVAL DEFTERLERİ'NDEKİ TRABZONLU MEMURLARIN BİYOGRAFİLERİNE BAKIŞ	
Mehmet Akif BAL	1
ŞUBAT VE EKİM DEVRİMLERİNDEN SONRA AZERBAJCAN İSTİKLALİNE GİDEN SÜREÇTE KAFKASYA'DA OLUŞAN SİYASİ GELİŞMELER	
Aysel CABARZADE	23
KONGRELER DÖNEMİ TRABZON MERKEZLİ MUHALEFETİN ANALİZİ	
İsmail AKBAL	
Gizem BOZKURT	61
TÜRK DİPLOMATİK ARŞİV BELGELERİNE GÖRE LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI SONRASI SOVYET DONANMASI'NIN KARADENİZ'DEKİ FAALİYETLERİ VE TÜRK-SOVYET TAHDİD-İ TESLİHAT ANTLAŞMALARI	
Muzaffer BAŞKAYA	87
CUMHURİYET'İN ON BEŞİNCİ YILDÖNÜMÜ KUTLAMALARI: KASTAMONU ÖRNEĞİ	
Yücel NAMAL	
Melek TOPARLAK ŞAHİN	113
TRABZON'DA İNFİAL YARATAN PATRİKHANE GİRİŞİMİ VE KAMUOYUNDAKİ YANSIMALARI	
Salim GÖKÇEN	133
RUSYA-UKRAYNA KRİZİ: 2014 YILINDAKİ GELİŞMELER ÇERÇEVESİNDE ÇATIŞMALARIN DEĞERLENDİRMESİ	
Yunus Emre AYDIN	163
TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNİN AB-NATO İŞ BİRLİĞİ VE BÖLGE GÜVENLİĞİNDEKİ ROLÜ	
Erol KALKAN	177

SUNUŞ

Bir iç deniz olan Karadeniz'in kıyı kesimleri tarih boyunca pek çok kavmin yerleşip hüküm sürdüğü bölgelerdendir. Karadeniz kıyıları özellikle 11. yüzyıldan sonra kuzeyden ve güneyden çeşitli Türk topluluklarının yerleştiği bir bölge görünümündedir. Bu durum sonraki yüzyıllarda Karadeniz havzasının siyasi ve etnik görünümünü de şekillendirmiştir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin Anadolu'ya gelişi güney sahilleri için yeni gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Karadeniz limanları, Doğu- Batı ticaretinde önemli bir kavşak olmasının yanı sıra Baltık Denizi'nden Akdeniz'e inen ticari faaliyetlerin de önemli bir merkezi konumunda yer almıştır. Bu süreçte Karadeniz'in kıyı kesimlerinde Bizanslıların, Cenevizlilerin, Venediklilerin, Moğolların, Selçuklu Türklerinin hâkim olduğu limanlar ile alanlar olmuşsa da Karadeniz'in kuzey ve güney sahillerinin tek bir siyasi gücün elinde yer alması Osmanlı Devleti döneminde gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan ilerleyiş, Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleşen fetihler neticesinde Karadeniz bir Türk gölü haline gelmiştir.

Karadeniz, 18. yüzyıldan itibaren Rusların kuzeyden gerçekleştirdikleri yayılma politikaları neticesinde Osmanlı-Rus mücadelesinin önemli bir sahasını oluşturmuştur. Önde gelen bir ticaret alanı olması ve Boğazları da kapsayan stratejik önemi dolayısıyla Karadeniz ve çevresi 19. yüzyıldan itibaren başta Rusya olmak üzere dönemin büyük Avrupa devletlerinin de dikkatini yoğunlaştırdığı bölgelerin başında gelmiş, bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve çevresindeki hâkimiyeti de sarsılmaya başlamıştır.

Karadeniz'in kıyı kesimleri 20. yüzyılın başından itibaren siyasi açıdan çok sayıda devlete ev sahipliği yapagelmiştir. Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte toplum, politika ve güvenlik merkezli yeni mücadelelere sahne olan Karadeniz tarihin her döneminde kıyıdaş ve kıyıdaş olmayan devletler için önemini muhafaza etmektedir. Bu eserde son yüzyıl içinde Karadeniz kıyılarındaki si-

yasi ve toplumsal değişiklikler, ulusal veya uluslararası boyutlarıyla ortaya çıkan mücadeleler; alanında uzman akademisyenler tarafından irdelenmektedir. Cumhuriyet'in 100. Yılında Karadeniz'deki siyasi ve toplumsal konulardan kesitler sunan ve Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü öncülüğünde hazırlanan çalışmaya yazılarıyla katkı sağlayan bilim insanlarına ve yayım aşamasında emeği geçen akademik ve idari personelimize teşekkür eder, ilgili çalışmanın akademik dünyaya, bölge araştırmalarına ve kamuya faydalı olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Hamdullah ÇUVALCI
Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörü

ÖN SÖZ

En uzun kıyıya ve tarihsel hâkimiyet alanına sahip olduğumuz Karadeniz'deki gelişmelerin ülkemiz güvenlik stratejilerini ve dış politikasını doğrudan etkilemesi nedeniyle Cumhuriyetimizin 100. yılında Karadeniz'de sınır aşan çoklu işbirlikleri kurma, daha geniş yayımlı ulusal ve uluslararası proje ve yayın üretebilme doğrultusunda çalışmalarımız sürmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyetimizin 100. yılını kutladığımız 2023 yılında Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü olarak belirlediğimiz kitap tamamının “*Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılında Karadeniz: Toplum, Politika, Güvenlik*” olması kararlaştırılmıştı. Söz konusu karar doğrultusunda bu yılki tematik çalışmamızda alanında uzman bilim insanları tarafından hazırlanan özgün araştırmalara yer verilmiştir.

Mehmet Akif Bal, “*II. Abdülhamid Dönemi Sicill-i Ahval Defterlerindeki Trabzonlu Memurların Biyografilerine Bakış*” başlıklı çalışmasında Sicill-i Ahval defterlerini merkeze alarak biyografilerin toplumsal ve yazılı kültür için önemine, bireyin içinde yer aldığı toplumsal ve kültürel yaşamın bilinmesi açısından değerine vurgu yaparken, bu defterler üzerinden Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişen, birçoğu daha sonra Cumhuriyet idaresine intikal eden bürokratları/memurları incelemektedir. Çalışmada araştırma konusu kişilerin geldikleri toplumsal tabakalara, hangi aile ya da sülalelere mensup olduklarına dikkat çekilmektedir. Ayrıca memurların öğrenim durumları, yabancı dil bilgileri, kurumlara dağılım oranları gibi hususlar tespit edilmeye çalışılmaktadır. Böylece çalışma Osmanlı'dan Cumhuriyet'e nasıl bir bürokratik devir gerçekleştiğinin ipuçlarını da vermektedir.

Aysel Cabarzade'nin “*Şubat ve Ekim Devrimlerinden Sonra Azerbaycan İstiklaline Giden Süreçte Kafkasya'da Oluşan Siyasi Gelişmeler*” başlığıyla ele aldığı çalışması I. Dünya Savaşı sürecinde Rusya'da ortaya çıkan rejim değişikliği sonrasında Güney Kafkasya'da meydana gelen siyasi gelişmeler, Brest-Litovsk Barış Anlaşması, Trabzon ve Batum Konferansları çerçevesinde irdelenerek Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusuna odaklanmaktadır.

İsmail Akbal ve Gizem Bozkurt, “*Kongreler Dönemi Trabzon Merkezli Muhalefetin Analizi*” adlı çalışmasında Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın önderlik ettiği Millî Mücadele hareketine karşı Erzurum Kongresi ile başlayıp Sivas Kongresi sonrasına; hatta Birinci Meclis döneminden Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam eden Doğu Karadeniz Bölgesi odaklı siyasal muhalefeti ele almaktadır. Çalışma muhalefetin ortaya çıkmasına nelerin sebep olduğunu, dönemin önde gelen figürleri ve olayları üzerinden irdelemektedir. Özellikle İttihatçı lider kadronun dönemin muhalefetindeki öncü rolüne ve Trabzon’da meydana getirilen etkiye dikkat çekilmektedir.

Muzaffer Başkaya tarafından hazırlanan “*Türk Diplomatik Arşiv Belgelerine Göre Lozan Barış Antlaşması Sonrası Sovyet Donanmasının Karadeniz’deki Faaliyetleri ve Türk-Sovyet Tahdid-i Teslihat Antlaşmaları*” başlıklı çalışmada Rusya’nın açık denizlere inme politikasının kısa bir tarihçesine yer verilmiştir. Lozan Barış Antlaşması’nda Boğazlar konusunda Türkiye’nin egemenlik haklarının sınırlandırılmasının bir sonucu olarak 1920’li yılların ortalarında Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Karadeniz ve Boğazların güvenliği konusunda gerçekleşen çeşitli anlaşmalara değinilerek gerekçeleri ve sonuçları açısından 1931 tarihli Tahdid-i Teslihat Antlaşması diplomatik arşiv belgeleri çerçevesinde irdelenmektedir.

Yücel Namal ve Melek Toparlık Şahin’in hazırladığı “*Cumhuriyet’in On Beşinci Yıldönümü Kutlamaları: Kastamonu Örneği*” adlı çalışma savaş yorgunu bir halkı ulus haline getiren, devletine ve geçmişine bağlayan bayramların önemine dikkat çekmekte, 29 Ekim 1938 tarihine denk gelen Cumhuriyet’in 15. yıldönümünün Kastamonu’daki merasimlerini, Cumhuriyetin nasıl bir plan ve program çerçevesinde kutlandığını, halkın Cumhuriyet Bayramı’ndaki coşkusu arşiv belgeleri, gazete ve dergiler, dönemin il yıllıkları gibi birinci elden kaynaklar üzerinden incelemektedir.

Salim Gökçen tarafından kaleme alınan “*Trabzon’da İnfial Yaratan Patrikhane Girişimi ve Kamuoyundaki Yansımaları*” başlıklı yazıda Fener-Rum Patrikhanesi’nin kendisine çizilen alanı sık sık ihlal ederek din işleri dışında yürütmekte olduğu siyasi faaliyetlere ışık tutulmuştur. Çalışma kapsamında Patrikhane’nin ve Patrik Bartholomeos’un şahsında gerçekleştirilen sözde çevrecilik faaliyetleri ele alınarak bu bağlamda düzenlenen “Krizdeki Karadeniz Sempozyumu” öncesinde ve sonrasında yaşanan tartışmalar üzerinden kamuoyunda var olan hassasiyet ortaya konulmuştur.

Yunus Emre Aydın, “Rusya-Ukrayna Krizi: 2014 Yılındaki Gelişmeler Çerçevesinde Çatışmaların Değerlendirilmesi” adlı çalışmasında 2014-2022 yılları arasında derinleşen Rusya-Ukrayna krizini, Ukrayna'nın Donetsk ve Lugansk bölgelerinde devam eden çatışmaları temel alarak irdellemektedir. Rus basınında “Война в Донбассе (Donbas Savaşı)” olarak bilinen bu çatışmalar 24 Şubat 2022 yılında Rusya-Ukrayna arasında savaşa dönüşmüştür. Ancak Rusya bu olay için savaş demekten kaçınıp “специоперация” (özel operasyon) terimini kullanmaktadır. Çalışmada çatışmalara Rusya'nın yaklaşımı ve çatışmaların Karadeniz güvenliğine etkisi her iki ülke perspektifinden ele alınmaktadır.

Erol Kalkan, “Türkiye-AB İlişkilerinin AB-NATO İş Birliği ve Bölge Güvenliğindeki Rolü” adlı çalışmasında Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkilerinin bölgesel güvenliğe etkisini ve söz konusu iş birliğinin AB ile Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) arasındaki ortak çalışmaların geliştirilmesine katkı sağlayabilecek olası rolünü incelemektedir. Çalışmada, artan küresel terörizm; Filistin-İsrail ve Rusya-Ukrayna çatışmaları; Irak, Suriye ve Libya'daki iç savaşlar; bunlarla birlikte artan yasadışı göç sorunu, Türkiye ve Avrupa'nın istikrar ve güvenliğini tehdit eden faktörlere dikkat çekilmiştir. Söz konusu gelişmeler özellikle Ortadoğu, Kafkaslar ve Akdeniz'in istikrarı ve güvenliğiyle yakından bağlantılıdır. Çalışmada yukarıda dikkat çekilen bağlantılar Türkiye, AB ve NATO ilişkileri kapsamında ele alınmaktadır.

Kısa bir tanıtımını yaptığımız bu eserin ortaya çıkmasına emekleriyle katkı veren akademisyenlere, eserin basımını sağlayan Üniversitemiz yayınevine ve destekleri için Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Hamdullah Çuvalcı'ya ve desteğini esirgemeyen Rektör Yardımcımız Sayın Prof. Dr. Akif Cinel'e teşekkürlerimizi sunar, eserin kamuoyuna faydalı olmasını dileriz.

Prof. Dr. İsmail KÖSE

Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

Doç. Dr. Volkan AKSOY

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİCİLL-İ AHVAL DEFTERLERİ'NDEKİ TRABZONLU MEMURLARIN BİYOGRAFİLERİNE BAKIŞ

Mehmet Akif BAL*

Giriş

Biyografiler, toplumsal ve yazılı kültürümüzün önemli kilometre taşlarından biridir. Biyografiler; bireyin yaşamının bilinmesi kadar, bireyin içinde yer aldığı toplumsal ve kültürel yaşamın bilinmesi açısından değerli bilgiler içermektedir. Bu açıdan biyografiler; bireye ve yaşadığı döneme ait bilgilerin kayda geçirilmesi, nesilden nesile aktarılmasının sağlanması, toplumsal kimliğin bilinmesi korunması ve geliştirilmesi açısından çok değerlidirler.¹

Biyografi yazımına Osmanlı Devleti zamanında da önem verilmiştir. Osmanlılar zamanında biyografi yazımına önem verilmiş, çeşitli meslek gruplarının biyografilerinden oluşan tercüme-i ahval eserleri vücuda getirilmiştir. 16. Yüzyılda Osmanlı şairlerinin biyografilerini toplayan ilk tezkireyi, aynı yüzyılın ortasında ulema ve şeyhlerin tercüme-i hallerini ihtiva eden Tabakat Kitabı izlemiş,

* Öğretim Görevlisi, Gazi Üniversitesi, TUSAŞ Kazan Meslek Yüksekokulu, mehmetakifbal@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8995-8500.

¹ Biyografilerin kültür hayatımız açısından yüksek bir kıymet taşıdığını daha iyi anlamamıza yardımcı olacak izahlardan birini Vefa Taşdelen yapmıştır. Ona göre; “Biyografi; ‘bios’ (canlılık, hayat) ve ‘graphie’ (yazı, şekil) kelimelerinden de belli olacağı üzere, bir yaşam öyküsünü anlatan yazılara verilen addır. Biyografinin Osmanlı Türkçesinde oldukça verimli bir karşılığı vardır: Tercüme-i hal. Tercüme-i hal, bize her zaman başkasına açık olmayan, kişiye özgüllüğü ile ancak tek bir kişide karşılık bulabilen kapalı bir dünyayı açma görevi verir. Bu nedenle biyografi, bireyi yalnız ne yapıp ne ettiği ile, nerede doğup, nerede öldüğü ile, nerede yaşayıp nerede çalıştığı ile, kısaca bütün insanlarda görülen ortak yaşantı özellikleri ile değil, aynı zamanda kendine özgü ‘hal’i ve ‘karakteri’ ile, kendi sesi, kendi nefesi, kendi dili, kendi mantığı ile veren ve bunu ‘kabaca’ değil, ‘etraflıca’ yapan bir çalışmadır. Biyografi, bir yaşamın tamamını veya bir kısmını anlama girişimidir. Biyografinin bilgi değeri, sanat değeri, varoluş değeri, ahlak değeri ve eğitim değeri gibi pek çok değeri vardır. İnsan deneyimlerini başkalarına aktaran bir çalışmadır biyografi. O, insana insandan haber verir”. Vefa Taşdelen, “Biyografi: Ötekine Yolculuk”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 172, Yıl. 35, Güz 2006, s. 8; 9; 15.

zamanla şeyhülislamın, Anadolu ulemasının tercüme-i halleri; hattatların, musikişinasların, Darüssaade ağalarının, Başdefterdar ve Maliye nazırlarının biyografilerini ihtiva eden eserlerle, Osmanlı Devleti'nde yetişen yüksek rütbeli memurların ve meşhurların tercüme-i halleri yazılmıştır. Fakat, Osmanlı Devleti'nde devlet personeliyle ilgili kayıtlar belli bir merkezde toplanamamış, değişik kalemlerde ve eserlerde dağınık halde yer almıştır. Bu durum, II. Abdülhamid'in padişah olmasına kadar devam etmiş, ilk defa Abdülhamid döneminde personelin sicillerini tutmakla görevli resmî bir birim olarak Sicill-i Ahval Komisyonu kurulmuştur.

Osmanlı zamanında biyografinin devlet katındaki karşılığı sicildir. Sicil kavramı, resmî belgelerin kaydedildiği kütük, görevlilerin her türlü davranışlarının geçirildiği dosya veya devlet memurlarının resmî vukuatlarını içeren defterler anlamına gelmektedir. Sicil kayıtları bir diğer tarafıyla, Osmanlı Devleti zamanındaki biyografi yazımının geldiği noktayı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Sicill-i Ahval Komisyonunun hazırladığı sicil kayıtları (Sicill-i Ahval Defterleri) yakın dönemdeki biyografi yazımında da ana kaynaklardan biri olmuştur.²

1. Sicill-i Ahval'in Doğuşu

Memurların daha çok mesleki biyografilerinin yazımıyla uğraşan Sicill-i Ahval Komisyonu'nun kurulup çalışmaya başladığı zamana yani 1879 yılına gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde vazifelilerin sicillerini bir defterde toplayan büro hizmetine rastlanmaktadır. Sicill-i Ahval Komisyonu ile başlayan sicil oluşturma çalışmaları; 1896 yılında bu komisyonun lağvı ile yerine kurulan Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nca hiçbir daireye bağlı olmadan yürütülmüştür. 1908 yılında II. Meşrutiyeti müteakip Memurin-i Mülkiye Komisyonu kaldırılarak, Sicill-i Ahval İdaresi adı altında yeniden fakat Dâhiliye (İçişleri) Nezareti teşkilatı içerisinde teşekkül ettirilmiş ve böylece ayrı bir daire kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam edecek Dâhiliye Nezareti Memurin ve Sicill-i Ahval İdaresi'nin tescil işlemleri, bu idarenin kayıtlarına zeyl olacak şekilde ilave edilmiş, Memurin Muamelat Dosyaları halinde tanzim edilerek saklanmıştır.³

² Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul, 2004, s. 4, 5.

³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 240-241.

Osmanlı memurlarının toplum içerisindeki yeri ve önemi dolayısıyla Osmanlı Devleti zamanında ve özellikle 19. Yüzyıl sonrasında, Osmanlı devlet adamları ve bürokratlarının daha çok memuriyet hayatlarıyla ilgili biyografik içerikli kayıtlar tutulmaya başlanmış ve devlet tarafından tutulan bu kayıtlara Sicill-i Ahval denilmiştir. Sicil kayıtlarının yer aldığı defterlere de Sicill-i Ahval Defteri denilmiştir. Memurlarla ilgili biyografik kayıtların tutulmasına, Padişah II. Abdülhamid zamanında ve 6 Şubat 1879 tarihinde kurulan Sicill-i Ahval Komisyonu ile başlanmıştır.⁴ 1879 yılında kurulan Sicill-i Ahval Komisyonu'nun kuruluş gayesi Salnamelerde; "Memurların istihdamı, tayinleri, terfileri, ceza ve ödül almaları, yer değiştirme, görevine son verme, rütbe, nişan ve emeklilik gibi işlemleri tescil etmek, her çeşit memurun sicill-i ahvalini ve resmî sıfatını ilgilendiren vukuatları doğru bir şekilde kaydederek, memurların hal ve hareketleri hakkında araştırmalar yapmak ve bunları ilgili yerlere ulaştırmak"⁵ şeklinde açıklanmıştır.

Sicill-i Ahval Komisyonu, devletin istihdam ettiği personel hakkında gereken bilgilere sahip olabilme ihtiyacından kaynaklı olarak kurulmuştur. Her ne kadar Sicill-i Ahval Komisyonu 1879 yılında oluşturularak resmî muamelatını yürütmeye başlamışsa da bu alanda daha önceden de bazı adımlar atılmıştır. 26 Ocak 1877 tarihinde Mithat Paşa'nın azlinden sonra Sadaret makamına Edhem Paşa getirilirken, yeni teşkil edilen Dâhiliye Nezareti de Ahmed Cevdet Paşa'ya havale edilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın Dâhiliye nazırlığı sırasında nezaretin bünyesinde Memurin Kalemi Müdürlüğü ismiyle teşkil ettirilen bir müdürlük tarafından mülkiye memurlarının, özellikle de mutasarrıf ve kaymakamların tercüme-i hallerini kaydetmek üzere Babiali'de Sicill-i Ahval Defterleri tanzim edilmiştir.⁶ Sicil defterleri, devlet adamı ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'nın gayretleriyle tutulmaya başlandığı için, bu yüzden tanzim edilen ilk sicil dosyası da Ahmed Cevdet Paşa ile ilgilidir.⁷

Sicill-i Ahval Komisyonu ile başlayan sicil çalışmaları, 1896'da bu komisyonun lağvı ile yerine kurulan Memurin-i Mülkiye Komisyonunca ve hiçbir daireye bağlı olmadan yürütülmüştür. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Memurin-i Mülkiye

⁴ Ayhan Yüksel, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar (1879-1909)*, İstanbul, 2004, s. 27.

⁵ Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, İstanbul 2001, s. 225.

⁶ Sarıyıldız, *age*, s. 8.

⁷ Talip Mert, "Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2000, s. 97.

Komisyonu da kaldırılarak, yerine Sicill-i Ahval İdaresi adı altında Dâhiliye Nezareti teşkilatı içerisinde yeniden ayrı bir daire teşkil ettirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam ettirilen Dâhiliye Nezareti Memurin ve Sicill-i Ahval İdaresi'nin tescil işlemleri, bu defterlere zeyl olacak şekilde ilave edilmiştir.⁸

Sicil yapılanmasındaki çeşitli değişikliklerle birlikte, sicil kayıtlarının sıkı şekilde ve ciddiyetle tutulmaya başlandığı görülmektedir. Sicill-i Ahval Komisyonunun kurulmasından sonra, 28 Mayıs 1914 tarihinde 43 madde halinde Sicill-i Ahval Memurin Nizamnamesi çıkmıştır. Bu nizamname ile; 3 Mart 1878 tarihli Sicil Komisyonu Talimatnamesi ve 1880 Nisan'ında çıkan zeyl ile, 8 Ocak 1888 tarihli Tarifname hükümleri feshedilmiştir. 28 Mayıs 1914 tarihli Sicill-i Ahval Memurin Nizamnamesi'nde de detaylı olarak tercüme-i hal varakasının zorunluluğu, şahsın kimlik bilgileri ile memuriyete ait bilgilerin neler olup, nasıl doldurulacağı anlatılmıştır. Bu bilgilerin doğruluğunun teyidi için; tezkire-i Osmaniye, mezu niyet belgesi, tayin mazbatası ve tasdiknameler, nişan ve imtiyaz beratları vb. vesikalar, tercüme-i hal varakası ile birlikte istenmiştir. Nizamnamenin dördüncü bölümünde, memurin müdüriyetleri ile sicil kalemlerinin yer değiştirmelerinin adaletle ve zamanında yapılması emredilmiştir. Nizamnamenin üçüncü bölümünde, usulüne uygun tercüme-i hal varakası vermeyenlerin devlet memuriyetine tayinlerinin yapılmayacağı, devlet memuru olanların da nizamname tarihinden itibaren altı ay içerisinde, vermeyenlerin altı ay sonra maaşlarının kesileceği bildirilmiştir. Yanlış beyanlar karşılığında ise memurların göreceği cezalar açıklanmıştır.⁹

Sicill-i Ahval Komisyonlarının kurulmasından itibaren 1909 yılına kadar süren bir zaman dilimi içerisinde 92.000 memurun sicil kayıtları (tekrarlarla birlikte), 201 defterde toplanmıştır. Sicill-i Ahval Defterleri'nde tercüme-i hal sahiplerinin; ismi, mahlası veya künyesi, babası memurinden ise memuriyetinin rütbesi, maruf zevattan ise hangi sülaleye mensup olduğu, göreve başlayışları, tahsil durumları, liyakat ve ehliyet dereceleri, varsa azl, tayin ve muhakemeleri, gayrimüslim tebadan ise milliyeti kaydedilmiştir.¹⁰ Memurlardan alınan hal tercümeleri, sıra numarası altında büyük defterlere yazılmıştır. Ondan sonraki değişiklikler, bu defterler üzerinde yürütülmüş ve Osmanlı saltanatının sonuna kadar 200'den

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 240-241.

⁹ Özdemir, *age*, s. 226-227.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 240.

fazla defter tutulmuştur.¹¹ O dönemlerde bilgileri yazılan memurların sicilleri bugün Devlet Arşivlerindeki 17 cilt fihristte yer almaktadır.

Sicill-i Ahval Defterleri, şüphesiz ihtiva ettikleri son dönem Osmanlı memurlarının biyografileri ve dönemin personel politikası bakımından en önemli kaynakların başında gelmektedir. Fakat, özellikle 1879'dan 1885 yılına kadar sicil beyanlarında ciddi incelemeler yapılmamışsa da 1888 yılından itibaren biyografilerdeki bilgilerin doğruluğu ve tam olup olmadığı, resmî belgelere başvurularak ve karşılaştırılarak doğrulandıktan ve tamamlandıktan sonra tescil edilmiştir. Derinlemesine incelemeye rağmen, bir noktada eksiklik oluşmuştur. O da tescil işleminden sonra memurların meydana gelen vukuatlarının sicile ilavesi konusudur. Sicil usulüne göre, doğumdan ölüm tarihine kadar memurların bütün vukuatlarının sicillerine işlenmesi gerekir. Ancak bunun pek mümkün olmadığı, belgelerden anlaşılmaktadır. Sicil uygulaması, 1908 II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanuni Esasi'deki değişikliklerle farklı bir usule dönüşmüştür. Umumi siciller yerine, her memur için kendi dairesi tarafından hususi sicil dosyaları tutulmaya başlanmıştır. Siciller böylece memurların dosyalarında saklanmış, Sicill-i Ahval Defterleri'ne geçirilmemiştir. 1914 tarihli yeni Sicil Nizamnamesi'yle ise, memurlara sicil cüzdanı verilmiştir.¹² Fakat Sicilli Ahval Defterleri'nde adları geçen memurların pek çoğunun biyografisi, sicil oluşturma adına atılan adımlar ve sicillerin bir dönem sonra memurların çalıştığı kurumlara devredilmesi nedenleriyle tamamlanamamıştır. Bu yüzden, Sicill-i Ahval kayıtlarında bilgileri eksik olan mülki ve adli personel için Memurin Dosyalarına bakmak gerekmektedir. Bu şekilde daha sağlam biyografilerin yazılması mümkün olacaktır.¹³

1.1. Sicill-i Ahval Defterleri'nin Söyledikleri

Sicil kayıtlarında bir devlet adamının, bir bürokratın ve bir memurun bütün maaş serüveni, aldığı disiplin cezaları, ödülleri, görev değişiklikleri, istifaları, tayinleri ve hakkında yapılan soruşturmalar rahatlıkla görülebilmektedir. Sicill-i Ahval kayıtları memurun özel yaşamına dair de kıymetli bilgiler içermektedir. Bu açıdan, sicil kayıtlarında umumiyetle göze ilk çarpan özellik, memurların çoğunun yine bir memur, bürokrat, sorumlu idareci, asker, ileri gelen bir din görevlisi, eşraf vb. toplum ve devlet hayatında

¹¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, 1993, s. 210.

¹² Sarıyıldız, *age*, s. 167-168.

¹³ Mübahat Kütükoğlu, "Sicill-i Ahval Defterlerini Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *İÜEF Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12, İstanbul, 1998, s. 150.

söz sahibi kişilerin evlatları olmasına dair bilgilerdir. Bunların arasında sade vatandaşların çocukları da vardır. Memurların büyük çoğunluğunun eğitim seviyesi birbirine yakındır. Tamamına yakını, sıbyan mektebinde okumuştur. Okul öğrenimi dışında özel öğretmenlerden; hukuk, hendese, hesap, coğrafya, tarih, edebiyat, Arapça, Farsça, Fransızca, Latince dersleri alanlarla birlikte lisan mekteplerine gidenler de olmuştur. Memurların hemen hemen tamamının sicil kaydında; “Türkçe okur”, “Türkçe yazar”, “Türkçe okuryazar” olma hususiyetleri yanında; bazılarında ise “Rumca bilir”, “Fransızcaya aşinadır”, “Arapça anlar” ifadeleri yer almaktadır. Memurların mülazemetle yani aday memur olarak işe başladıkları bildirildikten sonra, kadroya geçme serüvenleri sicillerde açıklanmaktadır.¹⁴ Yine memurların memuriyetleriyle ters düşecek bazı ahlaki problemlerine, rüşvet, yolsuzluk, yabancı memurlarla düşüp kalkmalarına kadar enteresan detaylara yer verilmektedir.

Memurlar arasında yer alan gayrimüslimlerin sicillerine bakıldığında; nasıl eğitim aldıkları, hangi ekonomik şartlarda yetiştikleri, kaç yabancı dil bildikleri, etnik kökenleri detaylarıyla ortaya çıkmaktadır. Bazı Müslüman memurların da etnik kökenlerine dair detaylı bilgiler sicillerde yer almaktadır. Memurların mensup oldukları aileler ele alındığında ise, eşraf ailelerinin memuriyetlerin elde edilmesinde dolaylı olarak oynadıkları nüfuz rolü kendisini göstermektedir.

1.2. Sicill-i Ahval Defterleri’ne Dayalı Yapılan Çalışmalar

Taşıdığı önemden dolayı Sicill-i Ahval Defterleri’ne dayalı çok sayıda çalışma yapılmıştır. Sicill-i Ahval Defterleri’nden ilk defa ciddi çalışmayı yapan isim, Maarif Meclisi azasından Mehmed Süreyya Bey (1845-1909)’dir. Süreyya Bey, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 1897 yılına kadar ki sürede yetişen yüksek dereceli memurlar ve bir surette tanınmış olanların hal tercümelerini ihtiva eden 4 ciltlik eserine “*Sicill-i Osmani (Osmanlı Ünlüleri)*” adını vermiştir. Sicill-i Osmani’de 17.000 biyografi yer almaktadır.¹⁵ Süreyya Bey’in Sicill-i Osmani yazımını bıraktığı 1897 yılından, Osmanlı Devleti’nin tarihe karıştığı 1922 yılına kadar ki sürede devlet adamları

¹⁴ İrfan Dağdelen, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Sicill-i Ahval Defterlerinde Kayıtlı Mardin Doğumlu Osmanlı Devlet Adamları”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s. 612.

¹⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani (Osmanlı Ünlüleri)*, C. I-II-III-IV-V, yay. haz. Seyit Ali Kahraman-Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996. Sicill-i Osmani adlı 5 ciltlik bu çalışma, Sebil Yayınevi tarafından da ayrı bir baskı şeklinde yayınlanmıştır.

rının hal tercümeleleri ise, Mehmet Zeki Pakalın tarafından “*Sicill-i Osmani Zeyli: Son Osmanlı Büyükleri Ansiklopedisi*” adı altında 2 büyük ciltte toplanmıştır. Bu iki cilt, 2010 yılında Türk Tarih Kurumu Yayını olarak bir akademik komisyon tarafından yayınlanmıştır.

Bahsedilen çalışmalar dışında; Mücellitoğlu Ali Çankaya'nın, Seyfettin Özege'nin yardımıyla hazırladığı “*Mülkiye Tarihi*” (8 Cilt), Carter V. Fındley'in hazırladığı, “*Kalemiye'den Mülkiye'ye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*”¹⁶, Ebul U'la Mardin'in “*Huzur Dersleri*”¹⁷, Sadık Albayrak'ın “*Son Devir İslam Uleması*”¹⁸ adlı kitaplar yayınlanmıştır.

2. Sicill-i Ahval Defterlerindeki Trabzonlu Memurlar¹⁹

Batı tarzındaki bürokrasiye geçiş sürecine Trabzonlu memurların da önemli bir yer tuttuğunu bilmek gerekir. Sade memurluktan üst düzey bürokrasiye uzanan memurluk silsilesinde çok sayıda Trabzon doğumlu memuru görmek mümkündür. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne bağlı Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan BOA. DH. SAID. fonunda 693 Trabzonlu memurun sicil kaydı yer almaktadır. Bu isimlerden 26'sı Trabzonlu gayrimüslimdir.

Sicil kayıtlarındaki toplam 693 Trabzonlu memurun büyük çoğunluğu Trabzon şehir merkezinde doğmuştur. Çocukluk ve gençlik yıllarını Trabzon şehir merkezinde geçirmişlerdir. Bununla birlikte, Trabzon dışında doğan, Trabzon'un kazalarında dünyaya gelen ve oralarda yetişen önemli sayıda isme rastlanmaktadır. Bu açıdan; 33 memur Sürmene'de, 16 memur Of'ta, 15 memur Akçabaat'ta, 10 memur Vakfıkebir'de, 6 memur Maçka'da, 2 memur Tonya'da, 1 memur Yomra'da, 1 memur Şarlı'da doğmuştur.

2.1. Trabzonlu Memurların Geldikleri Toplumsal Kesimler

Memurların yaşam standardını ve toplumsal özelliklerini ifade eden bir diğer husus, ailelerinin meşgaleleridir. Bu açıdan 151

¹⁶ Bu çalışma için özellikle Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri'nden faydalanılmıştır.

¹⁷ Özellikle Meşihat Arşivi'ndeki ulemaya ait Sicill-i Ahval dosyalarından faydalanılmıştır.

¹⁸ Çalışmanın ilk dört cildi, sicil dosyaları ve ulema sicillerine dayalıdır.

¹⁹ Sicill-i Ahval Defterleri'ndeki Trabzonluların ortaya konulmasına dair ilk çalışma 2021 yılında tarafımızca yapılmıştır. Bkz. Mehmet Akif Bal-İrfan Dağdelen, Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratlar (1879-1909), İstanbul, 2012.

memur tüccar ailelerden²⁰, 89'u ağa çocuklarından, 86'sı memur ailelerden, 18'i denizci ve kaptan ailelerden, 10'u müderris çocuğu, 9'u eşraf ve yerel hanedan ailelerden, 7'si din adamı çocuklarından, 4'ü paşa çocuklarından, 2'si hekim çocuğu, 1'i milletvekili çocuğu, 1'i muallim aileden, 1'i asker aileden gelmektedir.

Memurların geldikleri ailelerin tespiti açısından mensubu oldukları ailelerin isimleri de önemlidir. Trabzon'da Nemlizadeler hariç diğer ailelerin hemen hemen tamamından devlet memuru olan isimler çıkmıştır. Nemlizadelerin, özellikle Padişah II. Abdülhamid zamanında devletle çok yoğun ilişkileri olmasına rağmen, devlet memurluğuna yönelik bir yaklaşımları ve talepleri görülmemektedir.²¹ Sicill-i Ahval kayıtlarında adı geçen Trabzonlu memurların aile lakapları şunlardır:²²

Abanoszade (2 memur), Abbaszade, Abdülfettahzade, Ahıskalı (2 memur), Ahıskalıoğlu, Alaybeyizade (3 memur), Alemdarhacıhüseyinzade, Alemdarzade (5 memur), Altıparmakzade (2 memur), Ayazzade, Ayinecizade, Azebağasızade, Azizzade, Bağdatlıoğlu, Balıoğluzade, Balmumcuzade, Barutçuzade, Bayrakdarzade, Bekrizade, Bektaşoğlu, Beşezade, Beşirzade (2 memur), Beyzade, Bolzade, Boranzade, Bölükbaşızade (2 memur), Bölümcüzade, Buharalizade, Bünyazade, Büyüklimanlızade (2 memur), Caferzade, Candanoğlu, Celebzade, Cerrahzade, Çavuşzade, Çizmecizade (4 memur), Çobanalizade, Çolakzade, Çubukçuzade, Dabbağzade, Demircizade (2 memur), Dereköylüzade, Dervişalikaptanzade, Dervişkaptanzade, Dervişyüzbaşızade, Dervişzade, Dizdarzade, Dolmacızade, Durmuşoğlu, Dursunoğlu, Dülgeroğlu, Ekmekçioğlu, Ekmekçizade, Ellizoğlu, Eminağazade, Emirahmetoğlu, Emiralizade, Emirhasanoğlu, Emiroğlu, Emirosmanzade, Eytamcızade, Eyübzade (5 memur), Falcızade, Fettahoğlu, Galavzade, Gazizade, Gümrükçüzade (2 memur), Habibzade, Hacıalemdarzade, Hacıalizade, Hacıdervişkaptanzade, Hacıhafızarifzade, Hacıhamzaoğlu, Hacıhasanzade, Hacıhüseyinalemdarzade, Hacıbrahimioğlu, Hacı-

²⁰ Tüccar ailelerden biri uluslararası ticaretle uğraşan ve Hayriye tüccarı denilen Paşalizade Ömer Lütfi Efendi'nin oğlu Abdülhamid Efendi'nin ailesidir. BOA, DH. SAID. 00005 00098,

²¹ Mehmet Akif Bal, "Trabzon'dan Dünyaya Açılan Uluslararası Bir Aile: Nemlizadeler", *İlkhber*, 4 Kasım 2012.

²² Memurların o dönemlerde mensubu aileleri bilmek, 1934 soyadı kanunu öncesindeki Trabzon ailelerinin unvanlarını bilme açısından da önemli bilgiler vermektedir. Bazı ailelerde birden fazla memur olması nedeniyle, memur sayısı parantez içerisinde verilmiştir.

ibrahimzade, Hacıislamzade, Hacıismailoğlu, Hacıismailzade, Hacıkerimzade, Hacımahmudoğlu, Hacımemişzade, Hacımusazade (2 memur), Hacıoğlu (2 memur), Hacıömerzade (2 memur), Hacıpirefendizade, Hacıpoladzade, Hacısaizade (2 memur), Hacısüleymanefendizade, Hacıtosunzade, Hacıyakubzade (2 memur), Hacızade (4 memur), Hacızaimzade, Hacısofizade, Hafizzade, Hamamibekirağazade, Hanzade, Hatibzade, Hatibzade, Hocaalizade, Hocasade, Hüseyinalizade, İncircizade, İplikçizade, İskenderzade, İsmailreis-zade, Kadızade (3 memur), Kahvecizade (2 memur), Kalcızade (2 memur), Kalkanzade (2 memur), Kamçızade (2 memur), Karaaliağazade, Karaalizade (2 memur), Karahacızade (2 memur), Karahasanzade, Karamustafazade (3 memur), Karateszade, Karazoğlu, Karlıklızade, Kavaklızade (2 memur), Kayaalizade, Kellecioğlu, Kellecizade, Kethüdazade, Kırkzade, Kizzade, Kiğanizade, Kitablızade, Koçalizade, Koçanoğlu, Köleoğlu, Kölezade, Kudizzade, Kulaksız-zade (2 memur), Kuloğlu, Kulzade, Kurdzade, Kurtoğlu, Kuyumcu-zade, Küçükmehmetoğlu, Kürdoğlu, Kürtzade, Lülüzade, Melekoğlu, Mısırlızade (2 memur), Miladiszade, Miraszade, Mollahalil-zade, Mollahasanzade (2 memur), Mollamahmutoğlu, Moralızade, Muhsinağazade, Muhsinçavuşzade, Muradhanzade, Müezzinzade, Müftizade, Mülkzade, Nakibuleşrafzade, Nakibzade, Nakudoğlu, Nuhzade, Ofluzade, Oğuzluoğlu, Oğuzzade, Ömerbeşeoğlu, Ömerbeyzade, Paşacılızade, Paşazade, Paylıoğlu, Pirselimzade, Rasimzade, Recebzade, Resuloğlu, Reşidzade, Sabitefendizade, Sadefzade, Saraçzade, Sariahmetzade, Serdarzade, Serracaliefendizade, Sofuzade, Şamandırzade, Şatırzade (3 memur), Şilelizade, Şiranlızade, Tabeczade, Takozade, Tavacızade, Temelyazıcızade, Topçuibrahimoğlu, Tosunzade, Türkoğlu, Uzunhasanzade, Uzunoğlu, Veliefendizade, Yakubzade, Yekçeşmzade, Yusufzade (2 memur), Zefirzade (2 memur), Zinbaroğlu, Zurnacızade.

2.2. Memurların Öğrenim Durumları

Sicil kayıtlarına göre Trabzonlu memurların büyük kısmı sıbyan mekteplerinden mezun olarak memuriyet hayatına başlamışlardır. Bununla birlikte, sıbyan mekteplerinden mezun olan çok sayıda memurun Fransızca, Arapça ve Farsça dillerinde özel öğretmenlerden (muallim-i mahsus) dersler aldıkları görülmektedir.

Trabzonlu memurların öğrenim gördükleri okullara bakıldığında dağılım genel hatlarıyla şöyledir: 165'i sıbyan mekteplerinden, 1'i özel ilkokuldan, 217'si sivil rüştiye mekteplerinden, 5'i özel rüştiyeden, 77'si askerî rüştiye mekteplerinden, 54'ü idadilerden, 3'ü özel idadiden, 2'si askerî idadiden, 3'ü Mekteb-i Sultani'den, 3'ü

Mekteb-i Mülkiye'den, 8'i Mekteb-i Tıbbiye'den, 3'ü Darülfünun'dan, 1'i Darülmuallimat'tan, 2'i Darülmuallimin'den, 4'ü Mekteb-i Hukuk'tan, 1'i Mekteb-i Bahriye'den, 1'i Polis Mektebi'nden, 2'si Ziraat Mektebi'nden, 1'i Mekteb-i Sanayi'den, 1'i Dersaadet Baytar Mektebi'nden, 1'i Ticaret Kapudan Mektebi'nden, 1'i Mekteb-i Nüvvab'dan mezun olmuştur. 87 memur medreselerde okumuştur. 22 memur ise özel hocalardan ders almıştır. Yabancı okullardan mezun olan memurlardan 1'i Trabzon Frerler Mektebi'ni, 1'i Trabzon Fransız Mektebi'ni bitirmiş, 1 memur ise öğrenciliğini Avrupa'da tamamlamıştır.

2.3. Trabzonlu Memurların Bildikleri Diller

Trabzonlu memurların Türkçe dışındaki pek çok dile aşina oldukları sicil kayıtlarında belirtilmektedir. Bununla birlikte, tekellüm dediğimiz yani konuşma seviyesinde ve hatta tercüme etme derecesinde yabancı dil bilenler de bulunmaktadır. Tekellüm açısından bakıldığında; 21 memurun Arabi, 32 memurun Fransızca, 10 memurun Rumca, 9 memurun Farsça, 5 memurun Ermenice, 4 memurun Rusça, 2 memurun Gürcüce, 1 memurun İtalyanca, 1 memurun Ulahça bildiği görülmektedir.

2.4. Memurların Kurumlara Dağılımı

Trabzonlu memurları Sicill-i Ahval'deki kayıtlara göre, Trabzonlu memurların görev yaptıkları kurumlara göre dağılımı şu şekildedir: Rusumat Nezareti'nde 157, Maliye Nezareti'nde 107, Düyün-ı Umumiye'de 64, Telgraf ve Posta Nezareti'nde 50, Adliye Nezareti'nde 28, Ziraat Bankası'nda 26, Nüfus Nezareti'nde 22, Aşar memurluğunda 10, Ticaret ve Nafia Nezareti'nde 23, Evkaf Nezareti'nde 15, Tahrirat Kalemi'nde 6, Dahiliye Nezareti'nde 20, Maarif-i Umumiye Nezareti'nde 5, Erkan-ı Harbiye'de 3, Bahriye Nezareti'nde 3, Orman ve Maadin Nezareti'nde 3, Balıkhane ve Tuz Nezareti'nde 2, Tophane-i Amire'de 2, Harbiye Nezareti'nde 2, Zaptiye Nezareti'nde 3, Gümrük Nezareti'nde 2, Hariciye Nezareti'nde 1, Hazine-i Hassa Nezareti 1, Mabeyni Hümayun'da 1, Mektubi Kaleminde 2, Defter-i Hakani'de 9, Yıldız Harem-i Humayun'da 1, Divan-ı Muhasebat'ta 1, Emlak-ı Hümayun'da 1, Matbah-ı Amire'de 1, Niyabet 1, Dersaadet Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü'nde 1, Emtia Dahiliye Müdüriyeti 1, Trabzon Valiliğinde 6, Belediyelerde 3.

Kurumlara göre dağılım yanında başlıca meslek gruplarına göre memur dağılımı şöyledir: 25 kaymakam, 18 polis ve komiser, 11 nahiye müdürü, 7 muallim, 5 tabip, 4 müderris, 2 mebus, 2 sivil

paşa²³, 1 mutasarrıf, 1 Binbaşı, 1 baytar, 1 eczacı, 1 hakim, 1 müstantik (savcı), 1 gümrükçü. Diğer kısım ise memurdur.

2.5. Sicill-i Ahval'deki Trabzonlu İlk ve Tek Kadın Memur

Sicill-i Ahval kayıtları arasında yer alan tek ve ilk Trabzonlu kadın memur, Nadire Hanım'dır. Nadire Hanım, muallime olarak vazife yapmıştır. İlk ve tek kadın memur olması sebebiyle Nadire Hanım'ın sicil kaydının detayına dikkat çekmek önem taşımaktadır. Nadire Hanım'ın sicil kaydındaki bilgiler şöyledir:²⁴ “İshak Efendi'nin kerimesidir. 1287 [1870/1871] sene-i hicriyesinde Trabzon'da tevellüd etmiştir. Kasımpaşa'da İnas Sıbyan ve Atpazarı Mekteb-i Rüşdiyesi'yle Daru'l-muallimat'ta tahsil ederek şehadetnâme almıştır. Türkçe kitabet eder. 1304 senesi Cemaziye'l-ahir'esinin 17'sinde (28 Şubat sene 1302) 16 yaşında 300 kuruş maaşla Nakkaş Paşa Mekteb-i Rüşdiyesi Muallime-i Saniyeliği'ne tayin olduğu gibi 1306 senesi Ramazan'ının 25'inde (13 Mayıs sene 1305) 100 kuruş maaşla nakış muallimeliği dahi ilave-i memuriyet edilmiştir. Mekteb-i Rüşdiye Müdüriyeti'nden işbu tercüme-i hal mün-derecatı tasdik ve Maarif Nezâret-i Celilesi'nden müdüriyet-i mezkurenin tasdiki teyid olunmuştur. Fi 28 Şevval sene 1312 ve fi 11 Nisan sene 1311. [24 Nisan 1895].”

2.6. Madalyalı Trabzonlu Memurlar

Sicill-i Ahval defterlerinde yer alan isimler arasında, görevlerindeki başarıları gereği madalyalarla ödüllendirilen Trabzonlu memurlar daha bir dikkat çekmektedir. Madalyalar, hem memur rejimindeki ödüllendirme yaklaşımlarının ifadesi açısından önemli araçlar olup, bir taraftan da Trabzonlu memurların görevlerindeki gayreti ifade etme açısından değer taşımaktadırlar. Sicill-i Ahval kayıtlarındaki madalya alan memurların adları ve aldıkları madalyalar şöyledir:

Abdülaziz Efendi; Dördüncü Rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmani Madalyası, Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zîşanı Madalyası ve Hicaz Demiryolu Madalyası,

Abdülhalim Efendi; Yunan Muharebe Madalyası,

Abdülhalim Ragıb Efendi; Dördüncü Rütbeden Nişan-ı Ali Osmani Madalyası,

²³ Mehmed Reşid Paşa (*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH. SAID. 00002 00090) ve Salih Saib Efendi (Hacıoğlu) (*BOA*, DH. SAID. 00022 00054).

²⁴ *BOA*. DH. SAID. 00059 00189.

Abdülhamid Hamdi Efendi (Kudizzade); Yunan Muharebe Madalyası, Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası ve Gümüş Liyakat Madalyası,

Abdülkerim Hüseyin Efendi (Yusufzade); Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası, Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, Hicaz Demiryolu Madalyası,

Ali Efendi; Üçüncü Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-1 Zişanı madalyası,

Ali Faik Bey (Alemdarzade); Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası,

Bilal Edip Efendi (Hacıislamzade); Girit Madalyası Berat-1 Alisi,

Polis Bilal Nazmi Efendi; Yunan Muharebe Madalyası, Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı, İran Şir-u Hurşid Madalyası,

Hasan Ahmed Naci Efendi (Alaybeyizade); Üçüncü Rütbeden Nişan-1 Ali-i Osmani, İkinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Dördüncü Rütbeden Nişan-1 Ali-i Osmani, Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Alisi,

Hasan Efendi (Habibzade); Yunan Muharebe Madalyası,

Hasan Lütfi Efendi (Miladiszade); Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı ve Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Hasan Hüsnü Efendi; Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı ve Plevne Madalyası,

Hüseyin Hüsnü Efendi (Büyüklimanlızade); Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı ve Tahlisiye Madalyası,

Hüseyin Ruhi Efendi (Paşazade); Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası ve Üçüncü Rütbeden İran Şir-u Hurşid Madalyası,

İbrahim Fevzi Efendi; Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

İbrahim Hakkı Efendi (Hacıhüseyinalemdarzade); Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

İlyas Efendi; Tahlisiye Madalyası,

İlyas Zihni Efendi; Tahlisiye Madalyası,

Binbaşı İsmail Hakkı Efendi (Caferzade); Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Yunan Muharebe Madalyası,

Mahmud Şükrü Efendi (Ahıskalı); Sanayi Madalyası ve Rütbe-i Rabia,

Kaymakam Mehmed Arif Bey; Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmani,

Mehmed Arif Hikmet Efendi (Zinbaroğlu); Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Üçüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, İkinci Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı,

Mehmed Emin Ali Efendi; İkinci Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Alman İkinci Rütbeden Korbiret Dö Purus Nişanı, İkinci Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası,

Milletvekili Mehmet Emin Efendi (Alemdarhacıhüseyinzade); Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası,

Mehmed Emin Efendi (Karazoğlu); Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı,

Mehmed Fehmi Efendi; Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası,

Milletvekili Mehmed İzzet Efendi (Eyübzade); Hicaz Hamidiye Demiryolu Madalyası, Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Ali Madalyası,

Mehmed Pir Efendi (Oğuzzade); Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı,

Mehmed Rahmi Bey; Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Üçüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası,

Mehmed Salih Efendi; Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı,

Mehmed Ziya Efendi (Gümrükçüzade); Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı,

Mehmed Ziya Efendi (Durmuşoğlu); Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Üçüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, Üçüncü Rütbeden İran Şir-u Hurşid Madalyası, Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası,

Mehmed Zühdü Efendi; Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası,

Mustafa Efendi; Gümüş Maarif Madalyası,

Mustafa Subhi Efendi; Birinci Rütbeden Mecidi Nişan-ı Zişanı, Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası,

Müstecabi Abdurrahman Efendi; Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, Gümüş İmtiyaz Madalyası, Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Yunan Muharebe Madalyası, İkinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Birinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Mustafa Vefik Efendi (Hacıhasanzade); Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Osman Hilmi Efendi (Kuyumcuzade); Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Osman Nuri Efendi; Gümüş İmtiyaz Madalyası, Yunan Muharebe Madalyası,

Osman Paşa (Kamçızade); Beşinci Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-1 Zişanı, Dördüncü Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Osman Sabri Efendi; Tahlisiye Madalyası, Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası,

Osman Zahid Efendi; Beşinci Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-1 Zişanı, Yunan Muharebe Madalyası, Dördüncü Rütbeden Nişanı Ali-i Osmani Madalyası, Dördüncü Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Ömer Lütfi Efendi; Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Yunan Muharebe Madalyası,

Salih Kemal Efendi (Sofuzade); Beşinci Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Salih Saib Efendi (Hocazade); Gümüş Liyakat Madalyası,

Süleyman Rakım Efendi; Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı, Hicar Demiryolu Madalyası,

Süleyman Vehbi Efendi (Rasimzade); Üçüncü Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-1 Zişanı,

Yusuf Ziya Efendi (Serraçaliefendizade); Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişan-1 Zişanı.

2.7. Sicil Kayıtlarında Geçen Ünlü Trabzonlular

Sicill-i Ahval kayıtlarında Trabzon için önem arz eden ünlü şahsiyetlerin memurluk zamanlarına dair kıymetli bilgilere rastlanmaktadır. Ünlü şahsiyetlerin memurluk zamanlarının bilinmesinin dikkat çekici özelliği yanında, ünlü şahsiyetlerin hayat hikâyelerinin yazılmasına sağlayacağı derinlik açısından da sicil kayıtları çok önemli kaynak hükmündedir.

Devlet Arşivlerindeki *DH. SAİD* fonundan elde ettiğimiz sicil kayıtlarında karşımıza çıkan ilk ünlü isim Eyübzade Mehmed İzzet Efendi'dir.²⁵ Trabzon Belediye Reisi Eyyûbzâde Ali Gâlib Efendi'nin oğlu olup, İlk TBMM'ye Trabzon Milletvekili olarak seçildikten sonra Ankara'ya giderken Samsun tarafında uğradığı suikastle şehid olan Eyübzade Mehmed İzzet Efendi,²⁶ Sicill-i Ahval kayıtlarında geçen önemli bir şahsiyettir.²⁷

Yağcı esnafından Trabzonlu Küçükmehtedoğlu Hasan Reis'in oğlu Halil Nihad Efendi (Küçükmehtedoğlu), edebiyatımızın ve Ağaç Kasidesi'nin yazarı ünlü Halil Nihad Boztepe'dir.²⁸ Sicil kaydında, Halil Nihad Boztepe'nin Trabzon Duyun-ı Umumiye İdaresinde çalıştığı günlere dair bilgiler yer almaktadır. Sicil kaydında Halil Nihad Bey için geçen şu ifade önemlidir:²⁹ "...150 kuruş maaşla nezâret-i mumâ ileyhâ Tahrirat Kalemi Mübeyyiz-i Saniliği'ne tayin kılınmıştır. Nezâret-i mumâ ileyha vekaleti ile İdâre-i Merkeziye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin hüsn-i hâli ve iktidarı tasdik kılınmıştır."

Meclis-i Mebusan'daki Trabzon Milletvekillerinden Mehmet Emin Efendi (Alemdarhacıhüseyinzade),³⁰ sicil kayıtlarıyla geçen önemli isimlerden bir diğeridir. Dönemin valisi Sırrı Paşa'nın, Mehmed Emin Efendi ile ilgili sicil kaydına geçen ifadesi, Trabzonlu bir memur portresinin anlaşılması açısından çok önemlidir. Sicil kaydında geçen bu ifade tam olarak şu şekildedir: "Trabzon Valisi Saâdetlü Sırrı Paşa hazretleri tarafından mülâhazâthânesine yazılan mütalaâda, "Sahib-i tercüme Emin Hilmi Efendi, erbab-ı ehliyet ve kifâyetten olup ancak bu misüllelerin memleketlerinden gayri yerlerde istihdamları halinde kendilerinden daha ziyade istifâde olacağı muhakkak ve mecburidir."³¹

Sicil kayıtlarında geçen bir diğer ünlü isim, Trabzon şairlerinden Alaybeyzade Hasan Naci Efendi'dir.³² Trabzon Vilayeti Bi-

²⁵ Mehmed İzzet Efendi'nin Sicill-i Ahval kaynaklı biyografisi ilk defa Ayhan Yüksel tarafından, "Erzurum Kongresi'nden Bir Sima: Eyübzâde İzzet Bey" başlığıyla yazılan makalede yer bulmuştur. Bkz. Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2013.

²⁶ BOA, DH. SAİD. 00010 00356; BOA, DH. SAİD. 00008 00133.

²⁷ Ayrıca bkz. Mehmet Akif Bal, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, Genişletilmiş Üçüncü Basım, İstanbul, 2009, s. 416.

²⁸ Bal, *age*, s. 245-246.

²⁹ BOA, DH. SAİD. 00126 00003.

³⁰ Bal, *age*, s. 726.

³¹ BOA, DH. SAİD. 00002 00044.

³² Bal, *age*, s. 75-76.

dayet Mahkemesi Başkanlığı yapan Hasan Naci Efendi hakkında sicil kaydında geçen bir ifade şöyledir: “...vazife-i memuriyetini bi-hakk ifa etmekte olarak edib ve gayur olduğu musaddaktır.”³³

2.8. Gayrimüslim Trabzonlu Memurlar

Sicil kayıtları arasında 26 Trabzonlu gayrimüslim memur yer almaktadır. Trabzonlu gayrimüslimlerin, memur olma konusunda Türk ve Müslüman ahaliden farklı bir muameleye tabi olmadıkları, istedikleri memurluklara kabiliyetleri ve eğitim seviyeleri doğrultusunda gelebildikleri görülmektedir. Memurlukların popülerliğinden dolayı Türk ve Müslüman aileler gibi gayrimüslim ailelerin de çocuklarını memurluğa yönlendirdikleri görülmektedir.

Sicil kayıtlarında geçen Trabzonlu gayrimüslim memurların isimler şunlardır; 1874 doğumlu Ermeni Katolik milletinden Ananikian Haçık Necati Efendi, 1861 doğumlu Ermeni Anasti Panayot Efendi, 1874 doğumlu ve Sürmene Metropolitinin oğlu olan Rum Anesti Efendi, 1868 doğumlu Ermeni Armanak Karabet Efendi, 1865 doğumlu Ermeni Artaki Efendi, 1845 doğumlu Ermeni Agob, 1867 doğumlu Ermeni Agob, 1863 doğumlu Rum Dinçvili Hiler, 1861 doğumlu Ermeni Bedros Ağa, 1857 doğumlu Ermeni Bogos Efendi, 1864 doğumlu Ermeni Evhans Efendi, 1871 doğumlu Latin Katolik Bogos Kemal Efendi, 1868 doğumlu Elmasyan Yervant Efendi, 1888 doğumlu Hamparsum Efendi, 1825 doğumlu Ermeni Kirk Efendi, 1856 doğumlu Ermeni Menzik Efendi, 1853 doğumlu Ermeni Katolik Mihran Kazid Efendi (Bezzazoğlu), 1856 doğumlu Nikola Cıngırya Efendi, 1882 doğumlu Ermeni Ohannes Efendi, 1855 doğumlu Katolik Ermeni Ovakim Avran Efendi, 1865 doğumlu Ermeni Setrak Efendi, 1882 doğumlu Ermeni Simon Elmasyan Efendi, 1852 doğumlu Rum Yanko Milyopolos Efendi, 1860 doğumlu Ermeni Yepipan Hekimyan Efendi, 1878 doğumlu Rum Yorgaki Efendi (Pavlidi), 1869 doğumlu Ermeni Ziver Simyat Efendi.

Gayrimüslim Trabzonlu memurların çalıştıkları kurumlara göre dağılımları ile eğitim ve dil durumu ise şu şekildedir: Duyun-ı Umumiye’de görev yapan Ananikian Haçık Necati Efendi, Trabzon Frerler Mektebi’ni bitirmiş olup Fransızca tekellüm etmektedir. Rusumat İdaresinde görev yapan Anasti Panayot, mahalle mektebi mezunudur. Nüfus memuru Anesti Efendi, Rum Sıbyan Mektebi’ni bitirmiştir ve Fransızca tekellüm etmektedir. Hekim Armanak Karabet Efendi, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye’yi bitirmiş olup

³³ BOA, DH. SAID. 00005 00264.

Fransızca tekellüm etmiştir. Hariciye Nezareti memurlarından Ar-taki Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olmuş ve Fransızca ile İtalyancayı okuyup yazmıştır. 1845 doğumlu mühendis Agob, Trabzon Ermeni Mektebi'ni bitirmiş ve Fransızca'yı okuyup yazmıştır. 1867 doğumlu ve Duyun-ı Umumiye memuru Agob, Trabzon Frerler Mektebi'ni bitirmiş olup, Fransızca okuyup yazmıştır. Telgraf ve Posta Nezareti memurlarından Dinçvili Hiler, Latin Mektebi'ni bitirmiştir. Duyun-ı Umumiye memurlarından Bedros Ağa, Ermeni Katolik Mektebi'nde okumuştur. Sermütercim Bogos, Galata Laz Ermeni Mektebi'nden mezun olup, Fransızca tekellüm etmiştir. Duyun-ı Umumiye memuru Evhan Efendi, Trabzon Ermeni Katolik Mektebi'ni bitirmiştir. Eğitimci Bogos Kemal Efendi, Kararlar ve Muharisler mekteplerinde öğrenim görmüş olup, Fransızca ve İtalyanca tekellüm etmiştir. Duyun-ı Umumiye memuru Elmasyan Yervant, Trabzon Ermeni Katolik Mektebi'ni bitirmiştir. Telgraf ve Posta Nezareti memuru Hamparsum Efendi, Trabzon Fransız Mektebi'nden mezun olup, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca tekellüm etmiştir. Rusumat memuru Kirk Efendi, Trabzon Ermeni Katolik Mektebi'nden mezun olmuştur. Nüfus-ı Umumiye Müdürlüğü memuru Menzik Efendi, Trabzon Ermeni Mektebi'ni bitirmiş olup, Rumca ve Fransızca tekellüm etmiştir. Duyun-ı Umumiye'de memurluk yapan Mihran Kazid Efendi, Trabzon Ermeni Katolik Mektebi'nden mezun olmuştur. Nafia Nezareti memuru Nikola Cıngırya Efendi, Trabzon Frerler Mektebi'ni bitirmiş ve Fransızca, İtalyanca, Rumca ve Ermenice tekellüm etmiştir. Duyun-ı Umumiye memuru Ohannes Efendi, Trabzon Muhtaryan Mektebi'nden ve Mekteb-i İdadi-i Mülki'den mezun olup, Fransızca tekellüm etmiştir. Ziraat Nezareti memurlarından Ovakim Avram Efendi; Trabzon Ermeni Katolik Mektebi, Paris Kolzemrad Mektebi, İtalyan Pavia Darifünunu ve Paris Garbiyyun Ziraat Mektebi'ni bitirmiş olup, Fransızca, İtalyanca, İngilizce okur ve yazar. Duyun-ı Umumiye memuru Setrak Efendi, Trabzon Ermeni Mektebi'ni bitirmiştir. Ziraat Bankası memuru Simon Elmasyan, Trabzon Ermeni ve Nasıra Fransız Frerler mekteplerini bitirmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti memuru Yepipyan Hekimyan, Trabzon Ermeni Millet Mektebi'nden mezun olmuştur. Duyun-ı Umumiye memuru Yorgaki Efendi, Trabzon Rum ve Trabzon Frerler mekteplerini bitirmiş olup, Fransızca tekellüm etmiştir. Yine Duyun-ı Umumiye memuru Ziver Simyat Efendi, Trabzon Ermeni Millet Mektebi'ni bitirmiş, Fransızca ve İngilizce dillerini tekellüm etmiştir. Trabzonlu gayrimüslim memurların

eğitimdeki seviyesi, Osmanlı toplumunda ulaştıkları seviyeyi ve tesis seviyesini gösterme açısından yerelden önemli bir tespit yapılmasına fırsat vermektedir.

Gayrimüslim memurlardan devlet hizmetinde faydalı çalışmalar yapanlar, Türk ve Müslüman memurlar gibi gayretli çalışmalarından dolayı ödüllendirmiştir. Bu açıdan Ovakim Avram Efendi'nin; Üçüncü Rütbeden Nişan-ı Ali-i Osman ve İkinci Rütbeden Nişan-ı Ali-i Osman madalyaları bulunmaktadır. Yanko Milyopolos Efendi ise, Beşinci Rütbeden Mecid-i Nişan-ı Zişanı ile Alman devletinin Dördüncü Rütbeden Kron Dö Prus Nişanını almıştır. Aramoğlu Bogos Kemal Efendi'nin ise, Beşinci Rütbeden Bir Kıt'a Mecidi Nişan-ı Zişanı vardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemden beri işleyen bir memur sistemi vardır. Fakat Avrupalılaşıma sürecinde Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki bürokrasiye benzeyen bir memur rejimi de kendisini göstermiştir. Avrupalı devletlerin memur sistemini Osmanlı ülkesine taşıyan Duyun-ı Umumiye gibi kurumlar ise, Osmanlı ülkesinde yeni bir memur sisteminin oluşmasına katkı vermişlerdir.

Yeni memur sistemi, yeni uygulamalara da kapı açmıştır. Yeni sistemin en önemli özelliklerinden biri, memurların biyografilerinin tutulması çabasıdır. Padişah II. Abdülhamid'in bilgiye çok önem yaklaşımları ise bu çabayı daha da ileri bir seviyeye taşımıştır. Memur biyografilerinin tutulmasına sicil kaydı, biyografilerine sicil, biyografileri yazan kuruma ise Sicill-i Ahval Komisyonu denilmiştir. Şeyhülislamlık, Hariciye ve Mülkiye gibi önemli kurumlar başta olmak üzere her bir kurumun tuttuğu sicil kayıtları hem memurlar hem de memurların çalıştıkları döneme dair çok önemli bilgiler taşımaktadır. Sultan Abdülhamid döneminden itibaren yazılmaya başlanan memur sicilleri; Osmanlı dönemindeki memur biyografilerinin bilinmesi yanında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan memur birikimini de ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlıdan devraldığı insan unsuru içerisindeki memur yaklaşımlarını ve memur birikimini ortaya koymaktadır.

Memur sicil kayıtları günümüzdeki biyografi ve monografi çalışmaları açısından çok kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Memur sicilleri üzerinden Osmanlı Devleti'nin son döneminde görev yapan tarihi şahsiyetlerin biyografilerinin yazımına da ciddi bilgi katkısı sağlanmaktadır. Devlet Arşivlerindeki *DH.SAİD* fonunda

rastladığımız 600 civarındaki Trabzonlu ismin sicil kayıtları bu konuda büyük bir biyografik zenginliği ifade etmektedir. Sicil kayıtları, tarihte çeşitli açılardan önem taşımış Trabzon'un, memur sayısı ve memur kalitesi açısından da devlet ve toplum yaşamında değerli bir konumda bulunduğunu göstermektedir.

Memur sicilleri diğer taraftan; memurların mensup olduğu Trabzonlu eşraf ailelerin varlığına, meşgalelerine, taleplerine, devletle olan ilişkilerine dair bilgiler vermektedir. Memurların yetiştiği ortama ve memurların yetiştiği öğrenim kurumlarına dair önemli içermektedir. Diğer bir ifadeyle, memurların yetişme şekillerini incelemek bir anlamda bizi Trabzon eğitim tarihine de götürmektedir. Dolayısıyla sicil kayıtlarında 19. yüzyılda Trabzon eğitim tarihine dair çok önemli ipuçlarına rastlanmaktadır. Dönemin medreseleri, sıbyan mektepleri, rüştiyeleri, askerî rüştiyesi, özel okulları, azınlık okulları, yabancı okullar ve özel eğitim hakkında faydalı bilgilere ulaşılmaktadır.

Görülebileceği üzere sicil kayıtları, Trabzonlu memurlar hakkında başka analizler yapılmasına fırsat sağlamaktadır. Trabzonlu memurlar çoğunlukla mesleklerinde başarılı olmuş insanlardır. Özellikle memuriyetteki başarılarından dolayı ödüllendirilen hatta madalya verilen memurların durumu dahi, Trabzon'daki veya Trabzonlular arasındaki memurluk kültürüne ve birikimine hatta Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden Trabzonlu memur mirasına dair önemli bilgiler olarak görülmelidir. Sicil kayıtları göstermektedir ki; Trabzon tarihten beri sadece ticaretle, siyasetle, kültür hayatında ve dinî yaşamda etkili olan şahsiyetler yetiştirmemiş, memur kültürü açısından da yerelden genele uzanan iz bırakmış bir insan mirasının oluşmasına yol açmıştır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

2. Kitaplar ve Makaleler

BAL, Mehmet Akif- DAĞDELEN, İrfan, *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratlar (1879-1909)*, İstanbul, 2012.

_____, "Trabzon'dan Dünyaya Açılan Uluslararası Bir Aile: Nemlizadeler", *İlkhaber*, 4 Kasım 2012.

BAL, Mehmet Akif, *Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler*, Genişletilmiş Üçüncü Basım, İstanbul, 2009.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

DAĞDELEN, İrfan, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Sicill-i Ahval Defterlerinde Kayıtlı Mardin Doğumlu Osmanlı Devlet Adamları”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 2006, s. 609-620.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Sicill-i Ahval Defterlerini Tamamlayan Arşiv Kayıtları”, *İÜEF Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12, İstanbul, 1998, s. 141-157.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmani (Osmanlı Ünlüleri)*, C. I-II-III-IV-V, yay. haz. Seyit Ali Kahraman-Nuri Akbayer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

MERT, Talip, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul, 2000, s. 97-111.

ÖZDEMİR, Hüseyin, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, İstanbul, 2001.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.

SARIYILDIZ, Gülden, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul, 2004.

TAŞDELEN, Vefa, “Biyografi: Ötekine Yolculuk”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 172, Güz 2006, Yıl. 35, s. 8-16.

YÜKSEL, Ayhan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar (1879-1909)*, İstanbul, 2004.

_____, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2013.

ŞUBAT VE EKİM DEVRİMLERİNDEN SONRA AZERBAJYAN İSTİKLALİNE GİDEN SÜREÇTE KAFKASYA'DA OLUŞAN SİYASİ GELİŞMELER*

Aysel CABARZADE*

Giriş

Kafkasya Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasında büyük bir köprü, ticari yolların kesiştiği önemli bir jeostratejik ve jeopolitik bölge olarak antik çağlardan günümüzedek dünyada yaşanan ekonomik, politik ve etnik süreçlerde aktif rol oynamıştır. Kafkasya, yeraltı ve yerüstü doğal kaynakları, stratejik önemi nedeniyle tarih boyunca imparatorluk çatışmalarına ve büyük savaşlara sahne olmuştur. Makedonya ve Ahemeniler, Roma ve Sasaniler, Arap Halifeliği ve Sasaniler, Selçuklar ve Bizans gibi İmparatorlukların savaş haline gelen Kafkasya, sonradan Moğolların, Emir Teymur ve Kızıl Ordu'nun yıkıcı yürüyüşlerine maruz kalmış, daha sonra Safevi, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının savaş meydanlarına tanık olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya nüfuz etmesi 16. yüzyılda başlarken, Rusya'nın Kafkasya'ya doğru genişleme politikası 18. yüzyılın başlangıcında artmaya başlamıştır. Safevi, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının çıkarlarının çatıştığı Kafkasya, Safevi Devleti'nin ve Nadir Şah İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Rusya ve Osmanlı'nın rekabet alanı haline gelmişti. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu geriledikçe Kafkasya'dan yavaş yavaş çekildi ve yerini Rusya'ya bırakmış oldu. 19. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'nın işgal sürecini yoğunlaştıran Rus İmparatorluğu, 1829'da Kafkasya'yı tamamen işgal ederek bu toprakları egemeliği altına almış oldu. Rusya'nın Kafkasya'yı işgal

* Bu makale "Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya Politikasında Azerbaycan Faktörü (1917-1921)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Tarih Öğretmeni, İmalat Sanayi üzere Bakü Devlet Mesleki Eğitim Merkezi, Azerbaycan Devlet Pedagoji Koleji, aysel.jabarzade@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8354-9872.

etmesiyle birlikte Azerbaycan ikiye bölündü: Ülkenin kuzeyi Rusya tarafından ilhak edildi, güneyi ise İran'ın egemenliğinde kaldı. 1917 yılında Rusya'da meydana gelen Şubat Devrimi ve Ekim Devrimi ile Rusya'da devlet, iktidarı derin bir krize sürükledi ve Kafkas ülkeleri bu durumdan yararlanarak ulusal bağımsızlıklarını kazandılar. Bu zamandan itibaren Kafkasya'nın çekirdeği ve ana parçası olan Azerbaycan, yeniden Türk ve Rus politikasının ön saflarında yer almıştır. 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan tarihinin şanlı sayfalarından biri olan, ulusal kurtuluş mücadelesinin mantıklı bir sonucu olarak kabul edilen ve modern devlet tarihinde önemli bir yere sahip olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu büyük bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fakat çok geçmeden Rusya'nın 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı yeniden işgal etmesiyle 28 Nisan'da ikinci cumhuriyet-Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş oldu. İki yıl boyunca bağımsızlığını korumayı başaran cumhuriyet, 1922'de SSCB'ye katıldıktan sonra formel özellikler kağıt üzerinde kalmış ve bununla da Azerbaycan diğer Kafkas ülkeleri gibi Sovyet İmparatorluğu bünyesine dahil edilmiş oldu. 70 yıl esaret altında kalan ve çok zulümlerle karşılaşan halk, nihayet 1991 yılında SSCB'nin çöküşüyle yeniden bağımsızlığına kavuştu. Günümüzde de büyük güçlerin ilgisini çekmiş Kafkasya özellikle petrol kaynağı olan Azerbaycan uluslararası politikada kendi önemini korumaktadır. Bu makalede Şubat ve Ekim Devrimi'nden sonra 1917-1918 yıllarda Azerbaycan halkının büyük sınavlardan geçerek kendi istiklaline kavuşması sürecinde Kafkasya'da oluşan siyasi gelişmelere yer verilmiştir. Özellikle Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya politikası, Erzincan, Brest-Litovsk, Trabzon ve Batum Antlaşmalarında Kafkasya meselesiyle ilgili müzakereler geniş çerçevede ele alınmıştır.

1. 1917 Şubat Devrimi'nden Sonraki Dönemde Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler

1917 Şubat Devrimi'yle 300 yıldan fazla süren ve Rusya'yı "Halklar Hapishanesi" haline getiren Romanov Hanedanı devrilmişti. Çar II. Nikolay'ın tahttan indirilmesi ile Çarizmin esareti altında olan Azerbaycan halkı da dahil olmak üzere diğer halkların da kendi kaderlerini tayin etme fırsatı ortaya çıkmıştı. Bu nedenle Azerbaycan'ın önde gelen demokratik aydınları Şubat Devrimi'ni sevinçle karşıladılar. Mehemed Emin Resulzade'nin

ifadelerine göre “Şubat 1917 Devrimi mahkum sınıflara hürriyet, mahkum milletlere de muhtariyet verecekti”.¹

Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'da Prens Lvov'un önderliğinde Geçici Hükûmet kuruldu. Kendini Rus Monarşisi'nin yasal varisi ilan eden Geçici Hükûmet, millî ve dinî kısıtlamaların kaldırıldığını duyurarak Kadet Partisi'nin programını ileri sürdü. Rusya'nın bölünmezlik ilkesini savunan bu parti “kendi kaderini tayin özgürlüğü” formülünü benimsedi. Bu parti yalnızca Polonya ve Finlandiya özyönetimlerinin geniş haklarını tanıdı.²

Diğer Umum Rusya partisi olan Eserler “halkların etnografik yerleşimi çerçevesinde bölgesel-ulusal özerkliğe sahip Federatif Demokratik Cumhuriyet” formülünü kabul etti. Menşevik Partisi de Kadet ve Eserler gibi millî meselenin çözümünü, Kurucu Meclis'e havale ederek ulusal-kültürel özerklik ilkesini savunacaklarını belirttiler. Burada dikkati çeken bir mesele Bolşeviklerle ilgiliydi. Onlar insanlara en cazip gelen barış ve dünya gibi sloganlarla “birleşik ve bölünmez Rusya” pozisyonunun Umum Rusya Sağcı partilerinin aksine, yalnızca Sol partiler ezilen uluslara bazı sınırlı haklar tanımayı amaçladılar, ancak bunu Kurucu Meclis toplanıncaya kadar ertelemişlerdi.³

Devrimin ilk günlerinde Geçici Hükûmet, Güney Kafkasya'dan olan Devlet Duması Milletvekillerinin teşebbüsüyle, 9 Mart 1917'de Güney Kafkasya'yı yönetmek üzere Devlet Duması'nın yerel üyelerinden oluşan bir Özel Güney Kafkasya Komitesi kurdu. Kısaca “OZAKOM” olarak tanınan bu komite, Rusça “Osobyı Zakavkazskii Komitet”in kısaltılmış haliydi. Bu komite, karakterce tamamen karşıdevrimciydi ve kitleleri sakinleştirmek için hükûmet Menşevik Çhenkeli'yi ve Kadet Partisi'nden olan V. A. Harlamov'u bu komiteye katmak zorunda kalmıştı. Hiçbir yasama hakkı olmayan, fakat Güney Kafkasya'da Geçici Hükûmet'in yürütme organı olan Özel Komite'nin üyeleri Azerbaycanlı kadet M.Y. Ceferov, Gürcü federatif-sosyalist K. Abaşidze, Ermeni kadeti M. Papacanov ve Rus kadeti P. Pereverzev (yerine Gürcü menşeviki

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, çev. Asif Rüstəmov, Elm, Bakı, 1990, s. 26.

² Nəşib Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 2.bs., Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2011, s. 32-33.

³ Nəşibli, *age*, s. 33.

A.Çenkeli geldi) idi. Transkafkasyalı Bolşevikler, toplumda taraftar kazanmak için uzun bir süre sabırlı mücadele yürüttüler.⁴

Şubat Devrimi'nin haberi Azerbaycan'a ulaştığında Bakü ve diğer şehirlerde halk, Çar'ın devrilmesi haberini toplu mitingler ve gösterilerle karşıladı. Mart ayında Bakü, Gence, Gazakh, Tovuz, Gedebey, Salyan, Şamahı, Lenkeran, Göyçay ve diğer yerlerde düzenlenen miting ve gösterilerin karakteristik özelliği, Çarlık liderlerinin ve diğer yetkililerin tutuklanması veya görevden alınmasıydı.

Bu dönemde bir çok icra organları ortaya çıktı ki bunlardan biri 5 Mart 1917'de Bakü Devlet Duması toplantısında kurulmuş, 17 Mart'ta ise Geçici Hükûmet'in Bakü temsilcisi olan İçtimai Teşkilatlar'ın Şurası ve Yürütme Komitesi idi. Bu komite kendisini Bakü'de ali hakimiyet organı ilan itti. İçtimai Teşkilatların Yürütme Komitesi'ne Kadet Partisi'nden olan L. Bıç, sonra ise Menşevik V. Frolov başkanlık ediyordu. Komitenin Azerbaycanlı temsilcileri ise Mehemed Hesen Hacınski ve Mehemed Emin Rezulzade idi.⁵

Başka bir hükûmet organı ise Bolşevikler tarafından 7 Mart'ta kurulan 52 Milletvekilinden oluşan Bakü İşçi Milletvekilleri Sovyeti idi. Bu kurumun üyeleri, tamamen gayri-Azerbaycanlılardan oluşuyordu. 8 Mart'ta sürgünden dönen Stepan Şaumyan, gıyaben Sovyet Başkanlığı'na seçilse de kısa süre sonra görevi eserlerin lideri Sako Saakyan'a devretmek zorunda kalmıştı.⁶

Bakü'de olduğu gibi Azerbaycan'ın ilçe ve bölgelerinde İşçi ve Asker Milletvekillerinin yürütme komiteleri kuruldu ki bununla da Azerbaycan'da ikili iktidar hakimiyetinin zor bir dönemi başladı. Ancak Sovyetlerden farklı olarak, bu bölgelerde ortaya çıkan komitelerin başkanlığını Azerbaycan'ın burjuva temsilcileri

⁴ Maksim Gorkiy vd., *1917 Sovyet Devrimi*, çev. Alaattin Bilgi, 2. bs., C. 1, Evensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s. 136; Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921, Türkiye-İngiltere-Rusya, Ermeniler-Gürcüler-Türkler*, çev. Çengiz. İ. Çay, 1.bs., T&K Yayınları, İstanbul, 2016, s. 55; Qəzənfər Rəcəbli, *Azərbaycan Tarixi*, Elm və Təhsil, Bakı, 2013, s. 298.

⁵ Алексей Иванович Ставровского, *Адрес-Календарь Азербайджанской Республики 1920-й год*, ч. 2, Азербайджан, Баку, 1920, s. 21; Yevgeniy Alekseyevič Tokarjevski vd., "Müstəqillik Ərəfəsində Azərbaycanca Siyasi Vəziyyət", ed. Mahmud İsmayılov, Nigar Makswell, *Azərbaycan Tarihi (1900-1920-ci illər)*, 2.bs., c.v, Bakı, Elm Nəşriyyatı, s. 222.

⁶ Ставровского, *аге*, s. 23.

üstelenmişti. Şubat Devrimi'nden sonra Azerbaycan Millî Harekatı, kendi gelişiminin yeni bir aşamasına girerek ulusal-kültürel taleplerden politik taleplere geçiş almıştı. Aynı zamanda devrimden sonra Mehemed Emin Resulzade'nin yönettiği "Müsavat Partisi" artık yasal faaliyete başlamıştı.⁷

Mart 1917'de Gence'de Nesib Bey Yusifbeyli, Şefi Bey Rüstembeyli ve Hesən Bey Ağayev'in önderliğinde Türk Adem-i Merkeziyet Partisi kuruldu ve bu parti 2 Nisan'da Gence'deki Şah Abbas Camii'nin bahçesinde "Yaşasın Demokratik Cumhuriyet", "Yaşasın Azerbaycan Özerkliği" sloganlarıyla büyük bir miting düzenledi ve programını halka tanıttı. Bu parti, Rusya'da ulusal-yerel Federatif Demokratik Cumhuriyet şeklinde bir devletin kurulması fikrini savundu ve böylece Azerbaycan Millî Federalist Harekatı Gence'den yol almaya başladı. Bunu doğrulayan Mehemed Emin Resulzade şöyle yazıyordu: "Rusya'daki Türk Federalizmi'nin ilk kaynağı Gence şehri idi".⁸

Ali Merdan Bey Topçubaşov ve Feteli Han Hoyski liderliğindeki "Bağımsız Demokratik Grup" da milliyetçi bir pozisyon almıştı.⁹ Neriman Nerimanov tarafından yönetilen "Hümme't" örgütü ise sosyalist fikirleri savunuyordu. Bu nedenle örgütün üyeleri arasında Haziran 1917'de parçalanma yaşandı ve İbrahim Ebilov, Aliheyder Karayev, Samedaga Ağamalıoğlu, Ahmed Pepinov'un başkanlığında Tiflis'te "Hümme't" in Menşevik örgütü kuruldu.¹⁰

Bunlara ek olarak Garabey Garabeyov, İsa Bey Aşurbeyov ve Sultan Mecit Ganizde liderliğindeki "İttihat" Partisi'nin 1917'de siyasi arenaya giren partiler arasında özel bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.¹¹

27 Mart 1917'de Bakü'de Müslüman Millî Şurası'nın Geçici İcra Komitesi kuruldu ve İcra Komitesi Başkanlığı'na Müsavat

⁷ Həsən Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin İlk Onilliklərində)*, Ali Məktəblər Üçün Dərslik, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2019, s. 331-332.

⁸ Almaz İbrahimova, "Ən Yeni Dövrə Azərbaycanda İctimai-Siyasi Qüvvələrin Fəallaşması", *Tarix və Onun Problemləri*, №1, 1999, s. 168; Nəsiman Yaqublu, *Müsavat Partiyasının Tarixi*, 2.bs., Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012, s. 50-55.

⁹ Əli Məmmədov, *Azərbaycanda Milli-Azadlıq Hərəkatı (XIX-XX Əsrin Birinci Yarısı)*, ADPU Matbaası, Bakı, 2009, s.107.

¹⁰ Ирада Багирова, *Политические Партии и Организации Азербайджана в Начале XX Века*, Елм, Баку, 1997, s. 310; Yaqublu, *age*, s. 31.

¹¹ Yaqub Mahmudov (ed.), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Enisklopediyası*, C. II, Lider Nəşriyyatı, Bakı, 2005, s. 72.

Parti'si üyesi olan M.H. Hacinski seçildi. Komitenin temel amacı, yerel özyönetim organlarında ve toplanacak Müessiseler Meclisi'nde Müslümanların temsil olunmasını sağlamaktı.¹²

Azerbaycan halkının yeni devrimci koşullarda amaç ve hedeflerini belirlemek için 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de Kafkas Müslümanlarının Kurultayı gerçekleşti. Kurultay'da Müsavat ve Türk Edem-i Merkeziyet Partisi, Rusya'nın demokratik bir federatif cumhuriyete dönüştürülmesi ve Azerbaycan'a geniş ulusal arazi özerkliğinin tanınması hakkında bir karar taslağı sundular. Fakat İttihatçılar, Sosyalistler ve Menşevikler bu karara karşı çıktılar.¹³ Konuyla ilgili gergin tartışmaların sonucunda kurultay, Mehmed Emin Resulzade'nin raporuna esasen şu kararı kabul etti: "Federatif bir temelde kurulan Demokratik Cumhuriyet, Müslüman halkların çıkarları doğrultusunda Rus Devleti'nin en iyi şekli olarak tanınmalıdır".¹⁴

Rusya'nın gelecekteki devlet yapısı sorunu, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen Umum Rusya Müslümanlar Kurultayı'nda ana tartışma konularından biriydi. Kurultayda konuyla ilgili konuşan Mehmed Emin Resulzade bölgesel özerklik, Ahmed Salikov ise "Üniter" devlet fikrini savundu. Sonunda Resulzade tarafından yazılan "Ulusal-Bölgesel Federatif Esaslarla Demokratik Cumhuriyet" fikri, 446 lehine, 271 aleyhine olmakla kurultay tarafından kabul edildi.¹⁵ Böylece Rusya Müslümanları, Demokratik Federatif Rusya Devleti dahilinde bölgesel özerklik fikrini savundular. Umum Rusya Müslümanları Kurultayı'ndan kısa süre sonra 20 Haziran 1917'de Müsavat Partisi ile Türk Edem-i Merkeziyet Partisi birleşerek Türk Adem-i Merkeziyet-Müsavat Partisi adını aldı.¹⁶

Bu gelişmelerden sonra, Ağustos 1917'de gergin bir ekonomik ve siyasi durumda General L. Kornilov Geçici Hükûmeti devirmeye çalıştı.¹⁷ Bu dönemde Azerbaycan aydınları da Şubat Devrimi'nden sonraki dönemde oluşan siyasi gelişmelerden Müslüman halkların kullanmasını önerirdiler. Hatta Kornilov ayaklanması başlayınca

¹² *Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA)*, f. 794, siy. 10, iş 148, v. 23.

¹³ *ARDA*, f. 524, siy. 1, iş 15, v. 13.

¹⁴ *ARDA*, f. 970, siy. 1, iş 18, v. 3.

¹⁵ Программные документы мусульманских политических партий 1917–1920 гг., Оксфорд, 1985, s. 29-33

¹⁶ *ARDA*, f. 894, siy.10, iş. 176, v. 1-2; Tokarjevski vd., agm, s. 228-229.

¹⁷ Edward Hallet Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 1917-1923*, çev. Orhan Suda, 1.bs., cilt I, Metis Yayınları, İstanbul, 1989, s. 95.

Ali Merdan Bey Topşubaşov Müslümanların Rus Devrimi'ne destek olduğunu bildiren belgeler yayınlamıştı.¹⁸

2. Ekim Devrimi'nden Sonra Kafkasya'da Oluşan Askerî-Siyasi Gelişmeler

2.1. Erzincan Antlaşması

24 Ekim 1917'de Petrograd'ta başlayan Bolşevik ayaklanmasının bir sonucu olarak Geçici Hükûmet, 25 Ekim'de (7 Kasım) devrildi. Aynı akşam, Smolnı'da açılan İkinci Sovyetler Kongresi tüm dünyaya Bolşevik ayaklanmasının zaferle sonuçlandığını ilan etti. Kongre, Valdimir İlyiç Lenin tarafından yazılan "Barış" ve "Toprak"la ilgili kararnameyi kabul etti ve Lenin başkanlığındaki Halk Komiserleri Sovyeti kuruldu.¹⁹

Sovyet Hükûmeti varlığının ilk günlerinden itibaren kitlelerin desteğini kazanmak için harekete geçti. 26 Ekim 1917'de "Barış" ve "Toprak"la ilgili kararnameyi ardından 15 Kasım'da "Rusya Halklarının Hukuk Beyannamesi" adlı bir belge kabul edildi. Bu deklarasyon, Sovyet Hükûmeti'nin ulusal politikasının esasını açıklıyordu. Deklarasyonda, eski Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan tüm halkların eşitliğini ve bağımsızlığını, hatta ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma haklarını, her türlü sosyal, ulusal ve dinî ayrıcalıkların kaldırılmasını, küçük ulusların ve etnik grupların özgür gelişimini sağlamayı ilan etti.²⁰

20 Kasım 1917'de (3 Aralık'ta) Vladimir İlyiç Lenin ve Joseph Stalin tarafından "Rusya'daki ve Doğu'daki Tüm Müslüman İşçilere" başlıklı bir müracaatname imzalandı. Bildiride, Sovyet Hükûmeti Müslüman işçilerin hayatlarını serbest ve özgürce kurmak hakkına sahip olduklarını, aynı zamanda din ve geleneğin dokunulmaz olduğunu ilan ediyordu.²¹ Aslında bu deklarasyon ve beyannameler esaret altında olan halkları, bolşeviklerin etrafında birleştirdi ki bu da Sovyet Hükûmeti'nin politikasına uygundu. Şunu da unutmamalym ki her ne kadar birçok parti, devrimin

¹⁸ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, çev. Aslan Erturun, 1.bs., Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s. 34.

¹⁹ Carr, *age*, s. 105; Zülfəli İbrahimov, *V.İ. Lenin ve Azərbaycanca Sosialist İnqilabının Qələbəsi*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1970, s. 189-190.

²⁰ Сигизмунд Натанович Валк-Геннадий Дмитриевич Обичкин (ed.), *Декреты Советской Власти (25 Октябр 1917 г. - 25 Марта 1918 г.)*, Т.І, Политиздат, Москва, 1957, s. 40.

²¹ Валк - Обичкин, *age*, s. 113-115.

kazanılmasında kendilerini övseler de bu zafer bolşeviklerin ve onları yöneten Lenin'in de zaferiydi.²²

Bolşeviklerin Petrograt'ta iktidarı ele geçirmesi haberinin ardından 27 Ekim 1917'de Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'nin olağanüstü toplantısı yapıldı. Toplantının gündemindeki ana konu hükûmet meselesiydi. Bu toplantıda Menşevik-Eser-Taşnak Bloğu Bakü'de en yüksek bir makam olarak Sosyal Güvenlik Komitesi'nin kurulması hakkında kararın kabul edilmesini başardı. Bakü Sovyeti, oyu kazanan üç siyasi parti-Eser, Menşevik ve Taşnaklar adından devrimin savunulması için Petrograt'taki ayaklanmanın kansız ve barışçıl bir şekilde sonlandırılmasını ve ülkedeki tüm hakimiyetin Kurucu Meclise verilmesini, bu zamana kadar ise mevcut hakimiyetin gücünün yetmemesi durumunda tüm yönetimin demokratik esaslar dahilinde koalisyona verilmesini talep etti.²³

27 Ekim'de Bakü Sovyeti'nin kararına karşı çıkan Bolşevikler, maden-fabrika komiteleri üyelerinin desteğine güvenerek Sovyet'in büyük bir toplantı düzenleme taktiğine başvurdu. Bolşevikler, kendilerini açıkça savunan maden, alay ve donanma komitelerinin temsilcilerini 31 Ekim'de Bakü Sovyeti'nin bir toplantısına davet ettiler ve Sosyal Güvenlik Komitesi'nin bırakılması konusunu gündeme getirdiler. İki gün sonra 2 Kasım 1917'de, siyasi güç dengesinin kendi lehlerine olduğuna güvenen Bolşevikler, tüm iktidarın Sovyet'e devredilmesini talep ederek Bakü Sovyeti'ni şehrin en yüksek otoritesi olarak ilan etmeyi başardılar.²⁴ Böylece Şaumyan'ın yönetiminde Bakü Sovyeti'nin Yürütme Komitesi kuruldu ve Komite'de bütün güç Bolşeviklerin eline geçti.²⁵ Bu süre zarfında Bolşevikler, Eser-Menşevik-Taşnak Bloğu ve Musavat Partisi arasındaki tartışmalardan ustalıkla kullandılar. Fakat Azerbaycan'da Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirmeleri halk arasında hiç de sevinçle karşılanmadı. Aynı zamanda Eser-Menşevik Bloğu'nun Sovyet'ten ayrılışı durumu daha da kötüleştirdi.

Bakü Sovyeti'nin 22 Kasım 1917 tarihli kararı ile İçtimai Teşkilatların Yürütme Komitesi kaldırıldı. Böylece Bolşeviklerin Sovyetler Birliği'nde egemenliklerini kurma ve ülkede tek partili bir sistem yaratma mücadelesi başlandı. 18 Aralık 1917'de Lenin,

²² Carr, *age*, s. 101.

²³ Tokarjevski vd., *agm*, s. 238.

²⁴ Tokarjevski vd., *agm*, s. 237-238.

²⁵ Kazımzade, *age*, s. 72.

Şaumyan'ı Kafkasya işleri üzere özel Komiseri olarak atadı. Bakü Sovyeti'nin Başkanı olarak ise Caparidze seçildi.²⁶ Bu gelişmeler üzerine Bolşevikler, Bakü Sovyeti'ni yüksek otorite ilan ederek esas görevleri ele geçirseler de Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde Müsavat, Menşevik, Eser ve Taşnakların direnişiyle karşılaşarak kendi hakimiyetlerini kurmayı başaramadılar.

Geçici Hükûmet'in devrilmesinden kısa bir süre sonra 11 Kasım 1917'de Tiflis'te Menşevikler, Müsavatçılar, Eserler, Taşnakların ve Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren diğer siyasi örgütlerin temsilcilerinin bir araya geldiği toplantı yapıldı. Toplantıda, Ekim darbesiyle Rusya'da kurulan Bolşevik Hükûmeti'nin yetkisini tanımaktan imtina edildi ve tüm Rusya Müessiseler Meclisi toplanana kadar Güney Kafkasya'yı yönetmek için yeni bir hükûmet kurma kararı alındı. Bu karar doğrultusunda, 15 Kasım tarihinde Güney Kafkasya Komiserliği (GKK) kuruldu ve Yevgeni Gegeçkori önderliğinde yeni bir hükûmet oluşturuldu. Bu hükûmette Güney Kafkasya'nın üç milleti de temsil olunmuştu.²⁷

Güney Kafkasya Komiserliği bir taraftan Rusya'daki Bolşevik Hükûmeti'nin tanınmamasını beyan ederken, diğer taraftan kendisini henüz gerçekte var olmayan, ancak Müessiseler Meclisi tarafından kurulacağı umut edilen Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak görüyordu. Bu nedenle 18 Kasım (1 Aralık) 1917'de Güney Kafkasya Komiserliği tarafından ilan edilen deklarasyona göre yeni yönetim, Umum Rusya Müessiseler Meclisinin toplanılmasına kadarki süreçte mevcut olacağını belirtti.²⁸ Kafkasya dahil, Azerbaycan'da da 26 Kasım 1917'de Müessiseler Meclisine seçimler yapıldı. Bu seçimlere katılan Kafkasya dairesindeki 15 parti arasında Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar toplam %73 oy kazandılar. Açıklamak gerekirse Menşevikler 11, Müsavatçılar 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Bloğu 2, Bolşevik, Eser ve İttihatçılarsa birer oy aldılar.²⁹

Güney Kafkasya Komiserliği'nin kurulmasıyla, Kafkas Cephesi'nde ikilem içinde kalan Rusya'nın Türkiye ile savaşı sürdürmesi imkansızdı. Rus Ordusu'nun felç olduğu bir zamanda komiserliğin ordusu nerdeyse yoktu. Öte yandan, Sovyet

²⁶ Tokarjevski vd., agm, s. 239-240.

²⁷ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, Правительства Грузинской Республики, Тифлис, 1919, s. 7-8.

²⁸ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 8-9.

²⁹ Семен Беленький, Александр Манвелов, *Революция 1917 Года в Азербайджане*, Аз. Изд., Баку, 1927, s. 219.

Rusyası'nın merkezî devletlerle ateşkes anlaşması imzalamayı kabul etmesi, Kafkasya'da savaşın sona erdirilmesine zemin hazırladı. 1 Kasım 1917'de Osmanlı Cephesi Komutanı Vehib Paşa, Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun komutanlığına ateşkes teklifiyle başvurdu. Güney Kafkasya Komiserliği, çatışmaların sona ermesi ve görüşmelerin başlanması ile ilgili olarak Kafkasya Cephesi'nin Komutanı General P. Prejvalski'ye talimat verdi.³⁰

Kafkasya Komiserliği yetkilileri, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin askerî birliklerinin herhangi bir harekatta bulunmayacakları takdirde barış görüşmelerine hazır olduklarını bildirdiler ve birkaç gün sonra yani 2 Aralık 1917'de o zamanlar Rus işgali altında olan Erzincan şehrinde müzakereler başladı. Rus Kafkas Ordusu'ndan Tümgeneral Vişinski (rehber), Albay A.Smirnov, Doçent B.Tevzaya, Kafkas Ordusu karargahından çevirmen Vedrinski ve Taşnak Camalyan'dan oluşan heyet Erzincan'a geldi. Türk heyetine ise III. Ordu liderlerinden Ömer Lütfi Bey, III. Ordu Harekat Dairesi Başkanı Yüzbaşı Hüsret Bey ve çevirmen Yağub Bey dahil idi.³¹ Uzun müzakerelerden sonra taraflar arasında 5 Aralık 1917'de Rus ve Türk Ordu Komutanlıkları arasında 14 maddeden oluşan Erzincan Barış Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmayla Ekim 1914 yılından başlamış Rus-Türk Savaşı sona erdi.³²

Erzincan Barış Antlaşması'na göre, Merkez Devletler ile Rusya Cumhuriyeti arasında genel bir barış anlaşması imzalanırsa bu anlaşmanın tüm maddeleri, Kafkas Cephesi için de geçerli olacağı belirtildi.³³ Şunu da belirtelim ki antlaşma Sovyet Hükûmeti ile değil, o zaman Kafkasya'da fiilen hakimiyette olan Güney Kafkasya Komiserliği ile imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, bu hükûmeti dolayısıyla tanımış oluyordu.³⁴

Erzincan Barışı'nın ardından Rus birlikleri Kafkas Cephesi'nde geri çekilmeye başladı. Kafkas Cephesi Karargahı'nın Komiseri D. Donskoy ordunu ulusal zeminde-Gürcü, Azerbaycanlı, Rus, Ermeni ve Ukrayna Milli Kolordusu şeklinde örgütlemeyi

³⁰ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 11-12.

³¹ Həsənbala Sadıqov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paytaxtı və Mübariz Qərargahı Gəncə*, Elm Nəşriyyatı, Gəncə, 2018, s. 79-80.

³² Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 18-21.

³³ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 19-21.

³⁴ Hasanlı, *Azərbaycan Tarihi...*, s. 38.

karara aldı.³⁵ Böylece komiserliğin 19 Aralık 1917 tarihli emrine göre, Kafkasya'dan gelen askerî birlikler sadece millî kolordu şeklinde kurulacaktı. İlk adım olarak Kafkas Cephesi Genel Komutanlığı'nın 26 Aralık tarihli emriyle, Ermeni Ordu Kolordusu oluşturuldu. Ardından Gürcü Millî Kolordusu kuruldu. Lakin Azerbaycanlılar Müslüman oldukları için Rus Ordusu'na çağrılmadıklarından Azerbaycan Ordu Kolordusu'nun kurulması işi birçok zorluklara göre en sona bırakıldı. Petrograt'tan taşınan "Vahşi Tümen" in (Ruşçadan-Dikaya Divizya) "Tatar Süvari Alayı", Azerbaycan Millî Kolordusu'nun esasını teşkil ediyordu ve Başkomutan olarak Aliğa Şihlinski atanmıştı.³⁶

Erzincan Antlaşması, genel bir barış antlaşması imzalanana kadar yürürlükte kalacaktı. Barış antlaşmasının yanı sıra aynı gün Erzincan'la sınır çizgisi ile ilgili kanun da imzalanmıştı. Ayrıca antlaşma, Ermenilerin güvendiği Rus askerlerinin Kafkasya'dan çekilmesinde ve diğer yandan Azerbaycan topraklarının Ermeni saldırısından korunmasında önemli rol oynamıştı. Erzincan Antlaşması'nın Kafkasya için olumsuz sonuçlarından biri, Birinci Dünya Savaşı'ndan geri çekilen Rus Ordusu'nun silahlarını Ermenilere vermesiyle ilgili olarak Azerbaycanlı ahalinin durumunun daha da ağırlaşmasıydı. Bununla da Ermenilerin bölgedeki üstünlüğü sağlandı ki onlar, bu fırsatı kullanarak geniş çaplı saldırılar düzenlemeye başladılar.³⁷

Genel olarak hem Güney Kafkasya'da hem de Rusya genelinde Müessiseler Meclisi seçimlerinden çıkan sonuç şu ki gittikçe Bolşevikler, seçimleri çok üzücü bir şekilde kaybediyorlardı. Bu da Bolşeviklerin Müessiseler Meclisini Sovyet Hükûmeti'nin itaatkar ilavesine dönüştürme planının engellenmesi demek idi. 5 Ocak 1918'de Petrograt'ta Müessiseler Meclisinin (MM) toplantısında, kurumun Bolşevikleri desteklemek niyetinde olmadığı ve Sovyet Hükûmeti'nin kabul ettiği kararnameleri tanımayarak, açıkça reddetmesi ortadaydı. Bu nedenle 6-7 Ocak 1918'de Bolşevikler, Müessiseler Meclisini fesheden bir karar kabul etti.³⁸

³⁵ Абрамович Ратгаузер, *Революция и Гражданская Война в Баку (1917-1918)*, част 1, АзГиз., Баку, 1927, s. 124.

³⁶ Hasanlı, *age*, s. 38-40.

³⁷ Sadıqov, *age*, s. 81-82.

³⁸ Aydın Balayev, *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)*, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı, 2012, s. 87.

MM'nin kovulması bir süre sonra Güney Kafkasya'da bağımsızlık sürecini hızlandırdı. GKK, karmaşık bir durumda bölgede hakimiyet meselesini çözmek için Güney Kafkasya'dan Umum Rusya MM'ne seçilmiş temsilcileri, Şubat 1918'in başlarında Tiflis'e toplayarak kendi istifasını ilan etti. Buraya toplanan Mebuslar, 14 Şubat 1918'de ülkenin yönetim organı olarak Güney Kafkasya Seymi'ni (GKS) kurmaya karar verdiler. Seym'de aynı zamanda Rusya MM'ne seçimlerin yapılması da kararlaştırıldı. Umum Rusya MM seçimlerinde partilerin kendi aralarında aldıkları oylar karşılığında temsilci sayısını artırmak imkanı da vardır.³⁹

Bu nedenle Menşevikler-33, Müsavat-40, Taşnaklar-27, Müslüman Sosyalist Bloğu-7, Eserler-5, Hümmeçiler-4, İttihatçılar ise 3 oy aldılar. Sonuç olarak 44 Azerbaycan temsilcisi, Transkafkasya Seymi'nde yer aldı ve Seym'in Müslüman Fraksiyonu'nu oluşturdu. Böylece 23 (10) Şubat 1918'de Güney Kafkasya Seymi kuruldu. Bu Seym, Güney Kafkasya'nın yüksek hakimiyet organı olarak çalışmalara başladı. Ardından E. Gegeçkori başkanlığında Güney Kafkasya Hükûmeti kuruldu.⁴⁰

Güney Kafkasya'da Yasama Meclisi olan Seym'in ve onun karşısında sorumlu olan hükûmetin yaranması aslında zorunlu olarak atılmış adım idi. Seym'de temsil olunan 3 millet-Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler- bu dönemde olayların gidişatında gerçek karşısında kalmıştı. Oluşturulmuş elverişli durumu kullanarak bağımsızlıklarını güvence altına almak kendilerine bağlı meseleydi. Ne yazık ki partiler, bu tarihî fırsattan yararlanmak konusunda oybirliğine varamamışlardı.⁴¹ Bunun nedeni Seym'e katılan üç Güney Kafkasya ülkesi ulusal çıkarılarını korumak için mustakil olarak çalışıyordu. Aynı zamanda onlar ne Kafkas Birliği fikrine ne de birbirilerine güveniyordular. Seym'de en çok müzakere meselelerinden biri de Kafkasya'nın bağımsızlığı konusuydu. Bu mesele ile ilgili partiler arasında fikir ayrılığı vardı. Hatta bazı mebusların "Rusya ile birleşmek" umutları da vardı.⁴² Her bir parti, onları destekleyecek güç ve devlet arayışındaydı. Bu

³⁹ Balayev, *age*, s. 87-88.

⁴⁰ Айдын Балаев, *Азербайджанское Национальное Движение в 1917-1918 гг.*, Елм, Баку, 1998, s. 64-65.

⁴¹ Mirzə Bala Məmmədşadə, *Milli Azərbaycan Hərəkatı*, Nicat, Bakı, 1992, s. 76.

⁴² Arifə Adıgözəlova, "Birinci Dünya Müharibəsinin və Rusya İnkılablarının Azərbaycanda Hakimiyyət İdeologiyasının Formalaşmasına Təsiri", *Tarix və Onun Problemləri*, Bakı Dövlət Universiteti, № 2, 2011, s. 56.

şartlar dahilinde Güney Kafkasya Seymi'nin varlığını sürdürmesi mümkün gözüküyordu.

Böylece Seym'in kurulmasıyla, Güney Kafkasya Bölgesi Rusya'dan ayrılmış oldu. Bu gelişmelerden sonra Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilanına bir adım kalmış olurdu. Ancak Seym'de temsil olunan partiler, Bolşevik Hükûmeti'nin yetkisini tanımasalar da yine de MM'ne olan umutlarını yitirmediler. Güney Kafkasya'yı Rusya'nın bir parçası olarak görmeye devam ettiler.⁴³ Seym'in ikili pozisyon sergilemesi ve Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmekten kaçınması, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik politikasında birtakım zorluklar yarattı. Bu zorluklar Trabzon Konferansı'nda daha da belirgin hale geldi.

3. Azerbaycan Meselesinin Ortaya Çıkışı

3.1. Brest-Litovsk Konferansı'nda Kafkasya Meselesinin Müzakeresi

Şubat Devrimi'nden sonra 8 Kasım 1917'de Lenin ilan ettiği "Barış" dekretini (bildirisini) yerine getirmek için müzakerelere yüz tuttu. Bildiride: "Savaşan devletlerin savaşı sona erdirmeleri, bırakışma imzalamaları, ne toprak ne tazminat ödemeksizin demokratik ve adil barış" imzalamaları belirtilmişti. Bildirinin hem Türkiye hem Avusturya hem de Almanya için olumlu yönleri çoktu. Fakat Almanya, bu barışa müttefiklerinden farklı yanaşıyordu. Aslında Alman halkı da savaştan bıkmıştı. Ancak hükûmet, Ukrayna'ya ve Don Havzası'na kadar gitmeyi düşünüyordu. Rusya ne olursa olsun barış yapmak istiyordu. İtilaf Devletleri Rusya'nın barış teklifine olumsuz yanaştılar. Çünkü Rus ordularının silahı bırakıp geri çekilmesi Doğu Cephesi'nin sonunu getirecekti. Hal böyle olacağı takdirde, Rusya İttifak Devletleri ile anlaşma yapmaya yüz tuttu. Bu zaman Rus halkı ve gücünü kaybetmiş askerî birlikler de savaşın sona ermesini büyük umutlarla bekliyordu.⁴⁴

Uzun müzakerelerden sonra 2 (15) Aralık 1917'de Almanya, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk'ta bir barış antlaşması imzalandı. 11 maddelik barış koşullarına göre cephelerde 28 günlük

⁴³ Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, 1. bs., Teas Press Yayınları, İstanbul, 2018, s. 78.

⁴⁴ Enis Şahin, *Türkiye ve Maveraya-yi Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 145-147.

ateşkes ilan edildi (4 Aralık 1917'de-1 Ocak 1918) ve barış müzakerelerinin başlatılmasına karar verildi.⁴⁵

9 Aralık 1917'de Sovyet Rusya ile Alman Bloğu ülkeleri arasında Brest-Litovsk Barış Konferansı işine başladı. 3 Mart 1918'e kadar süren barış görüşmeleri dört aşamada gerçekleştirildi: Birinci aşama: 22-28 Aralık 1917; ikinci aşama: 9-19 Ocak 1918; üçüncü aşama: 30 Ocak-11 Şubat 1918; dördüncü aşama: 28 Şubat-3 Mart 1918.⁴⁶

Türkiye'nin Brest-Litovsk Konferansı'nın ilk üç aşamasında Kafkasya'ya yönelik talepleri iki maddeden oluşmaktaydı: 1. Rus işgali altındaki Doğu Anadolu vilayetlerinin yeniden iade edilmesi 2. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın sonucuna göre Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği savaş tazminatının karşılığında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya vermek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum (Elviye-i Selase) Türk topraklarının Osmanlı Devleti'ne iadesi.⁴⁷

Bahsi geçen dönemde Osmanlı Hükûmeti tarafından Zeki Paşa'ya gönderilen telgrafta ileri sürülen meselelerin Rusya ile müzakerelerde gündeme getirilmesi talimatı verilmiş ve gösterilen iki talebin Ruslara verilecek ultiyatoma dahil edilmesi için Almanya Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Erich Ludendorff'tan yardım istenmesi tavsiye edilmişti.⁴⁸

A. N. Kurat "Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbestçe seyrü seferlerine başlamaları" talebini 3. madde olarak ayrıca vurgulamıştı. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Zeki Paşa, Alman Doğu Orduları Komutanı General Max Hoffman'la görüşünde, Elviye-i Selase'nin ve Doğu Anadolu topraklarının iadesi ile ilgili isteğini bildirirken, General Hoffman bu meseleyle ilgili herhangi bir emir almadığını belirtmişti.⁴⁹

Almanlar, Osmanlı Devleti işgal altındaki toprakların boşaltılması talebini gündeme alırlarsa Sovyet Rusya'sı buna karşı

⁴⁵ Игорь Николаевич Земсков vd., (ed.), *Документы Внешней Политики СССР*, В 22 Томах, Т.1 (7 Ноября 1917 г. – 1 Декабря 1918 г.), Госполитиздат, Москва, 1957, s. 47-51.

⁴⁶ Земсков vd., *age*, s. 47-51.

⁴⁷ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul, 1998, s. 118-119.

⁴⁸ Vasif Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusya Münasibətlərində (1918-1922)*, Mütərcim, Bakı, 2020, s. 98.

⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1. bs., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 363-364.

çıkacak ve karşılığında ise Alman işgali altındaki Rus topraklarının boşaltılmasını talep edeceklerini biliyorlardı. Bu nedenle işgal edilen toprakların boşaltılmasını Alman çıkarlarına aykırı bulan Almanlar, Osmanlı taleplerini çeşitli yollarla kabul etmekten kaçındılar.⁵⁰

Alman siyasi ve askerî çevrelerinin 18 Aralık 1917'de İmparator II. Wilhelm'in katılımıyla yaptığı toplantıda, Sovet Rusya'ya karşı toprak taleplerinin en aza indirilmesi ve bir an önce Doğu Cephesi'nde barışın sağlanması kararlaştırıldı.⁵¹ Bu durumda Almanların Osmanlı Hükûmeti'nin Elviye-i Selase taleplerini desteklememesi doğal görünse de Türkiye'nin 1914 sınırlarının restorasyonunu desteklememek de samimi müttefik ilişkisinden uzak bir politikaydı.

Brest-Litovsk Barış Konferansı'nın ilk günlerinde Osmanlı Hükûmeti, Güney Kafkasya Komiserliği konusunda son derece hazırlıklı davrandı ve ona ayrı bir devlet olarak değil, Rusya'nın bir parçası olarak yanaşıyordu. Ancak Osmanlı Hükûmeti, uzun süre bu pozisyonda kalmayarak Güney Kafkasya Komiserliği ile ilgili tutumunu aniden değiştirdi ve Tiflis Hükûmeti ile ilişkiler kurmak, onu Brest-Litovsk Konferansı'na davet etmek ve "bağımsızlığını" tanımaya karar verdi. 16 Ocak 1918'de Kafkas Cephesi Komutanı Vehip Paşa, Osmanlı Hükûmeti'nden aldığı direktifler esasında Kafkas Cephesi Baş Komutanı General İlya Odishelidze'ye telgraf göndererek Güney Kafkasya Komiserliği'ni, Brest-Litovsk'a resmen davet etti.⁵² Ancak GKK'liği, 23 Ocak'ta (10) Vehib Paşa'ya gönderdiği cevap telgrafında: Bağımsız bir devlet olmadığını, Rusya'nın bir parçası olduğunu ve bu nedenle Brest-Litovsk Barış Konferansı'na katılamayacağını belirtmişti.⁵³

Kazımzade, verilen cevabın anlaşılmasızlığını şöyle açıklıyordu: "Transkafkasya Komiserliği'nin kararsızlığı onların bulunduğu durum nedeniyle değil, aynı zamanda "İmparatorluğa" sadakat duygusu ve "Rus Devrimci Demokrasisi" ile birleşme hususundaki müphem bir his yüzündendir".⁵⁴

⁵⁰ Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusya Münasibətləri...*, s. 98-99.

⁵¹ Стефан Дернберг vd., (ed.), *Советско-Германские Отношения От Переговоров Брест-Литовске до Подписания Рапалльского Договора 1917-1918 гг.*, В Двух Томах, Т.1, Политиздат, Москва, 1968, s. 86-88.

⁵² Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 52.

⁵³ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 109-110.

⁵⁴ Kazımzade, *age*, s. 109.

Bu gelişmelerden anlaşılın şu ki söz konusu davet gerçekleşseydi ve Kafkasya Brest-Litovsk'ta temsil olunsaydı belki de bağımsızlık meselesi çözülmüş olacaktı. Osmanlı Hükûmeti ise ne olursa olsun Kafkasya ile ilişki kurmayı, Rusların bölge ile ilgili planlarının gerçekleşmesini önlemeyi ve burada müstakil bir devlet kurulmasını istiyordu.⁵⁵

Osmanlı Hükûmeti, sadece Güney Kafkasya Komiserliği'ni tanımakla kalmadı, aynı zamanda İttifak Devletleri'ni Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ve Rusya tarafından Brest-Litovsk müzakerelerine katılarak tanınmasını sağlamak istiyordu. Şu hususu da belirtelim ki 1918'in başlarında Sovyet Rusyası'nın kriz durumuyla ilgili olarak Güney Kafkasya Hükûmeti'nin tanınması meselesinde, Rusya'ya diplomatik baskı uygulanması için uygun koşullar oluştu. Ayrıca Türkiye Rus Ordusu'nun Kafkasya'dan çekilmesi nedeniyle İtilaf'ın buraya sızmasından da korkuyordu. Türk diplomasisine göre Güney Kafkasya'da ortaya çıkan bağımsız devlet, herhangi bir biçimde olmasından ve herhangi bir rejimin zafer kazanmasından farketmeksizin onun için Rusya'dan daha uygun olurdu.⁵⁶ Bu dönemde Ermenilerin Müslüman halka karşı katliamları devam etmekteydi. Rusya ise bu olayları yatıştırmak yerine daha da karıştırmaya çalışıyordu.

Şunu da belirtmek gerekir ki Ermenilerin el kolunu daha da açacak bir mesele, 11 Ocak 1917'de Halk Komiserliği Sovyeti'nin Başkanı Lenin ve Halk Komiseri Stalin tarafından imzalanan "13Nºlu Dekret" in (bildiri) imzalanması oldu. Dekrette Türkiye Ermenistanı'nın Rus birlikleri tarafından boşaltılması, Ermeni muhacirlerin engelsiz şekilde memleketlerine geri dönmeleri ve halkın güvenliğinin sağlanması için Ermeni Halk Milisi'nin oluşturulması, Ermeni Halk Komiserleri Sovyeti'nin Türkiye Ermenistanı'nın geçici yönetimini kurması, tüm meselelerin gerçekleştirilmesi için Kafkasya işlerinden sorumlu Geçici Olağanüstü Komiser Şaumyan'ın görevlendirilmesi vb. maddeler yer almıştır.⁵⁷

Yerasimos'a göre bu bildiri gerçekçi olmaktan uzak bir karardır ve Ermeni halkından oluşacak "halk milisi" nin o bölgedeki halkların mevkisini savunacağı şüpheli meseleydi. O bunu, sürgündeki Ermenilerin geri getirilmesi ile ilgili Sovyet Rusyası'nın

⁵⁵ Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusya...*, s. 101.

⁵⁶ Cəmil Həsənov, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində 1918-1920*, Azərneşr, Bakı, 1993, s. 43-44.

⁵⁷ Məmmədşadə, *age*, s. 90-91.

Osmanlı üzerinde baskı etmek imkanının olmaması ve Taşnak Partisi'nin yanında İngiltere ve Fransa'nın yer alması sonucunda, onların Şaumyan'ın yönetimini kabul etmemesiyle açıklıyordu.⁵⁸

Sovyet Rusyası'nın "Türkiye Ermenistan"ı hakkında bildiri yayınlamasından sonra Sovyetlerin, Doğu Anadolu için stratejik hedefleri Brest'teki Osmanlı delegasyonu için tam anlamıyla açıklığa kavuştu ve bu zaman Osmanlı Dışişleri Bakanı Ahmed Nasimi Bey, 18 Ocak'ta Troçki ile görüşerek konuyu şiddetle protesto etti. Uzun görüşmeden sonra Troçki Kafkasya'da hiçbir hükûmeti tanımayacaklarını belirtti. Böylece görüşme her iki tarafı memnun edecek sonuçla bitmiş ve görüşme hakkında İstanbul'a bilgi aktaran Talat Paşa, Rusların Ermenileri silahlandırıp geri çekileceği takdirde, gelecek tehlikeye karşı hazırlıklı olmayı vurgulamıştı.⁵⁹ Bu gelişmelerden sonra Osmanlı yetkililerine malum oldu ki Sovyet Hükûmeti'nin işgal altındaki Doğu Anadolu topraklarıyla ilgili antlaşma taahhütleri vermiş olmasına rağmen Ermenilerin şahsında yine bu topraklarda varlığını sürdürmeye çalışacaktır.

1 Şubat 1918'de Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve Dışişleri Bakanı Ahmed Nasimi Bey Brest-Litovsk'ta bulunan Alman Dışişleri Bakanı Kühlman'la Rus işgali altındaki Doğu Anadolu topraklarının tahliyesi konusunda geniş kapsamlı bir görüşme yapmıştı. Kühlman, görüşmeler sırasında Bolşeviklerle barışmanın mümkün olmadığını, yakınlarda ateşkesin olacağını ve bu nedenle Rus işgali altındaki Türk topraklarının geri alınması için askerî harekate başlamağın mümkün olacağını ve dolayısıyla siyasi bir engelin de kalmayacağını belirtmişti.⁶⁰

Brest-Litovsk Konferansı'nda, Almanlar tarafından yayınlanan ultimatomu Rusların kabul etmemeleri nedeniyle müzakereler 10 Şubat 1918'de tekrar askıya alındı ve Sovyet Delegasyonu Başkanı Lev Troçki Petrograd'a döndü. Alman Başkomutanlığı 17 Şubat'ta Rusya'ya yönelik askerî operasyonları devam ettirme kararı aldı. Böyle bir durumda Osmanlı Askerî Komutanlığı, daha hızlı hareket ederek 12 Şubat'ta Kafkas Cephesi'nde Erzincan yönünde saldırıya geçti. Hızla ilerleyen Türk askerî birlikleri, 13 Şubat'ta Ezincan'ı, 19 Şubat'ta Bayburt'u, 24

⁵⁸ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, 2. bs., Boyut Yayınları, İstanbul, 2000, s. 16.

⁵⁹ Yerasimos, *age*, s. 18.

⁶⁰ Kılıç, *age*, s. 298; Emin Ali Türkgeldi, "Brest- Litovsk Konferansı Hatıraları", *BTTD*, III/13, Mart/1986, s. 49-50.

Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum ve çevresini ele geçirerek 14 Mart tarihinde savaştan önceki Türk-Rus sınırına ulaştı.⁶¹ Türk Ordusu'nun saldırılarına dayanamayan Ermeni birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı.

10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya ile görüşmelerin askıya alınmasından ve askerî operasyonların yeniden başlamasından kısa bir süre sonra Almanya, 21 Şubat'ta Rusya'ya 10 maddelik bir ultimatoma verdi. Sovyet Hükûmeti 24 Şubat'ta ultimatoma şartlarını kabul ettiğini duyurdu ve Grigoriy Sokolnikov liderliğindeki yeni bir heyeti Brest'e gönderdi. Bu arada, Osmanlı Hükûmeti'nin kabine toplantısında Ruslara verilecek ultimatoma meselesi görüşüldü. Sonuç olarak Ruslara verilecek yeni ultimatoma aşağıdaki Türk taleplerinin yer almasına karar verildi:

1. İşgal altındaki Doğu Anadolu toprakları ile birlikte Kars, Ardahan, Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi;

2. Rus ordularının tahliye ettiği bu topraklarda asayiş ve düzen sağlanıncaya kadar bölgenin Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesi;

3. Kafkasya'daki Müslümanların Sovyet Rusyası'nın ilan ettiği "halkların kendi kaderini tayin etme" ilkesini kullanması ve onlara da bu hakkın tanınması.⁶²

Enver Paşa, 24 Şubat'ta Osmanlı Hükûmeti'nin kararını Zeki Paşa'ya ve Brest'teki Alman Genel Komutanlığı'na bildirdi. Ancak Almanlar, üç gün önce 21 Şubat'ta Ruslara yeni bir ultimatoma yayınlamak, Rus işgali altındaki Doğu Anadolu'nun Rus birlikleri tarafından derhal boşaltılması çağrısında bulunmuşlardı. Fakat bu ultimatoma, Elviye-i Selase'nin talebi Almanlar tarafından kabul edilse de Kafkas Müslümanlarının kaderi için Türk talebi reddedilmişti. Brest'teki Türk temsilcilerle görüşükten sonra Almanlar, Sovyet yetkilileriyle müzakerelerden sonra "Doğu Anadolu topraklarının tahliyesi talebi Kars, Ardahan, Batum arazilerinin de Osmanlı İmparatorluğu'na iadesini içerir" formülünü ileri sürdüler ve bunun kabul olunmasına çalıştılar.⁶³

⁶¹ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 429-431.

⁶² Kurat, *age*, s. 380-382; Kılıç, *age*, s. 343.

⁶³ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, 1. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 214-215; Kılıç, *age*, s. 362-363.

Elviye-i Selase taleplerinin Almanlar tarafından kabul edilmesinin ardından konferansın son aşamasında Osmanlı Hükûmeti, Rusya'nın Kafkasya'nın bağımsızlığını tanıması için her türlü çabayı gösterdi. 27 Şubat 1918'de Enver Paşa tarafından Brest'teki Türk temsilcisi İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderilen talimatta, hem Kafkasya'daki mevcut ulusların hem de Rusya dahilinde kurulacak Müslüman hükûmetlerin özgürce kendi kaderini tayin etmesinin kabul edilmesi ve hiçbir şekilde iç işlerine müdahale edilemeyeceğinin taahhüdü istenmişti.⁶⁴

Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na iade edilmesi yönündeki Türk taleplerinin Almanlar tarafından kabul edilmesinden sonra 27 Şubat 1918'de İbrahim Hakkı Paşa Rusya'ya yeni taleplerde bulundu: "Sovyet Rusyası'nın ilan ettiği "halkların kendi kaderini tayin etme hakkı" esasında Kafkasya'da bağımsız bir "İslam Devleti" oluşturulmalı, aynı zamanda Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının ulusal hükûmetleri tanınmalıdır".⁶⁵ Fakat büyük bir Müslüman Devleti'nin kurulması fikri, Rusya ile birlikte Osmanlı'nın müttefikleri tarafından da desteklenmemiştir.

Almanya'nın Brest-Litovsk'taki heyet Başkanı Rosenberg, 28 Şubat'ta Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorf'a gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin talepleri konusuna dokunarak Osmanlı heyetinin isteği üzerine taslak anlaşmaya, üç sancağın boşaltılması maddesinin ilave edileceğini belirtmişti. Ayrıca Sovyet Rusyası'nın Ardahan, Kars ve Batum sancaklarını derhal ve koşulsuz olarak boşaltıldıktan sonra onların içişlerine karışamayacağını da kaydetmişti.⁶⁶

Brest'teki Osmanlı heyeti Başkanı İbrahim Hakkı Paşa, 2 Mart 1918'de Talat Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Brest-Litovsk'taki ikinci toplantının amacının Ruslar tarafından kabul edilen ultimatom şartları dahilinde barış imzalamasını kabul ettirmek olduğunu ve ayrıca bundan sonra Rusya'ya herhangi bir ultimatom verilmeyeceğini, Kafkasya meselesi ile ilgili yeniden

⁶⁴ Vasif Qafarov, "Brest-Litovsk Müzakirələrində Qafqaz Müsəlmanlarının Müstəqilliyi Məsələsi", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, Humanitar Elmlər Seriyası, № 2, 2009, s. 121.

⁶⁵ Qafarov, "Brest-Litovsk Müzakirələri...", s. 121.

⁶⁶ Kılıç, *age*, s. 354-355; Çolak, *age*, s. 211-214.

teklifte bulunmanın imkansız olduğunu ve barış antlaşmasının yarın imzalanacağını yazmıştı.⁶⁷

İbrahim Hakkı Paşa'nın bu telgrafına Adalet Bakanı ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Halil Bey'in 3 Mart 1918'de gönderdiği cevabı şu şekildeydi: "Enver Paşa'nın Zeki Paşa'yı bilgilendirdiği gibi, Kafkasya'nın istiklalı ile ilgili teklifimizden vazgeçtiğimizden barış antlaşmasını karar verilen son haliyle imzalamanız uygundur, efendim".⁶⁸ Böylece Rus işgali altında olan Doğu Anadolu vilayetlerinin ve Elviye-i Selase topraklarının Osmanlı'ya geri verilmesi sulh koşullarına dahil edilmişti. Bu nedenle de Osmanlı Hükûmeti, elde ettiklerini tehlikeye atmamak için barış masasına oturmaya karar verdi.

Bir yandan Rusya, diğer yandan Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye savaşı durdurmak ve barış görüşmelerini bir an önce bitirmek için yetkili makamlarını tayin ettiler. Antlaşmanı imzalayan delegeler Osmanlı'dan İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa; Rusya'dan Sokolnikov, Karahan, Çiçerin, Petrovskiy; Almanya'dan Kühlman, Rosenberg, Hoffman, Horn, Merey; Avusturya-Macaristan'dan Chernin; Bulgaristan'dan Toşev, Gançev, Anastasof idi. Uzun müzakerelerden sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta toplanan tam yetkili temsilciler, yetkilerini doğru ve uygun biçimde itiraf ettikten sonra, verilen karar üzerinde 14 maddeden oluşan mutabakata vardılar.⁶⁹

Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili dördüncü maddesine göre Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerini hemen boşaltmalı ve Türkiye'ye düzenli şekilde iade etmek için mümkün olan her şeyi yapmak zorundadır. Kars, Ardahan, Batum vilayetleri derhal rus askerleri tarafından tahliye edilecekti. Rus Devleti bu arazilerin yönetim biçimine ve hukuki işine karışamayacaktı. Bu bölgelerin gelecekteki yönetim biçimi, komşu devletlerle ve özellikle Türkiye ile hemfikir olacak yerel nüfus tarafından belirlenecekti.⁷⁰ Böylece Rusya yalnız Türk topraklarına değil, aynı zamanda Baltık ülkelerini, Beyaz Rusya'nın bir parçasını, Letonya'daki Kurzeme bölgesini ve Ukrayna'yı kaybetti. Rusya toplam olarak nüfusun %34'ünü, tarıma yararlı toprakların

⁶⁷ Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusya...*, s. 109-110.

⁶⁸ Qafarov, *Azərbaycan Türkiyə-Rusya...*, s. 110.

⁶⁹ ЗЕМСКОВ vd., *age*, s. 119-124.

⁷⁰ ЗЕМСКОВ vd., *age*, s. 21; Yerasimos, *age*, s. 43.

%32'ni, endüstri işletmecelerin %54'nü, kömür yataklarının ise %89'nu bırakmak zorunda kalmıştı.⁷¹

Genel olarak Rusya Brest Barışı hükümlerine göre, 789.000 kilometrekarelik bir alanı kaybediyordu. Bu bölgede, Rus İmparatorluğu nüfusunun 1/3'i olan 56 milyon insan yaşıyordu. Bu tür büyük kayıplar, yalnızca ilk başta zamana oynayan ve sonra düşmanı küstahça kışkırtan Troçki'nin pozisyonu sayesinde mümkün olmuştu. Şunu da belirtelim ki Lenin, bu anlaşmayı kabul etmek istemiyordu. Ayrıca, Lenin'in "anlaşma" veya "barış" kelimesini hiçbir zaman kullanmaması, yerine "mühlet" kelimesinin geçmesi de dikkat çekicidir. Ve gerçekten böyleydi, çünkü barış uzun sürmedi. 5 Ekim 1918'de Almanya, antlaşmayı feshetti. Sovyet Hükûmeti de Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden 2 gün sonra 13 Kasım 1918'de onu feshetti. Böylece hükûmet Almanya'nın yenilgisini bekledi, bu yenilginin geri dönülmez bir şekilde olmasına emin olduktan sonra antlaşmayı sakin bir şekilde iptal etti.⁷²

Türkiye açısından baktığımızda, bu anlaşma bir "zafer" anlaşmasıydı; Rusya için ise "utançverici" idi. Kurat'ın fikrinde, "Brest-Litovsk Barışı, doğrudan doğruya "Alman zaferinin bir neticesi" olması hasebiyle, Ruslar Türkiye'yi sadece Alman emperyalizminin bir "kuyruğu" telakki etmekte idiler. Dolayısıyla, bu barışın devamının da "muzaffer bir devlet sıfatıyla Almanya'nın ayakta kalmasına" bağlı olduğu aşıkardı".⁷³

Sonuç olarak Osmanlı Hükûmeti, Kafkasya için Doğu Anadolu vilayetlerinin tahliyesi ve Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye dönüşü sorununu kendi lehine çözebilmesine rağmen Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığa kavuşması ve bölgede bir Müslüman Devleti kurma iddiasını gerçekleştirmedi. Nitekim Osmanlı Devleti, kararlı bir adım atılncaya kadar hem müttefiki Almanya'yı hem de Sovyet Rusya'yı rahatsız etmemek için Azerbaycan dahil, Kafkasya'nın tamamını Rus toprağı olarak tanımalıydı. Brest-Litovsk sonrası dönemde Osmanlı Hükûmeti, Kafkasya'da meydana gelen askerî-politik süreçlerden en iyi şekilde yararlanmak ve

⁷¹ Marcel Leibman, *Rus İhtilali. Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınevi, İstanbul, İstanbul, 1968, s. 390.

⁷² Brest Müqaviləsi, bkz., <https://istoriarusi.ru/cccp/brestskiy-mir-3-marta-1918.html> (Erişim tarihi: 20.11.2023)

⁷³ Kurat, *age*, s. 385.

bölgede varlığını sağlamak için daha da aktif bir politika izlemeye başladı.

3.2. Trabzon ve Batum Konferanslarında Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya Meselesiyle İlgili Müzakereleri

1918 baharında Osmanlı Devleti'nin dış politika alanındaki en önemli görevlerinden biri, Kafkasya'da yeni kurulan Güney Kafkasya Hükûmeti ile normal ilişkiler kurmaktı. Ancak Güney Kafkasya Seymi'nde Gürcü-Ermeni Milletvekillerinin çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin bu konumunu bir zayıflık olarak görmüş ve ona karşı askerî güç kullanarak Kafkasya'daki Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını değiştirmeyi umut ediyorlardı. Kafkasya'nın Müslüman kamuoyundaki isimleri Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmak, Bolşevik tehdidine, Ermeni-Rus katliamlarına ve yağmalarına karşı birlikte mücedele etmek için çalışıyorlardı.⁷⁴ İstanbul Hükûmeti'nin Güney Kafkasya Seymi ile ayrı bir konferans düzenlemesinin temel amacı, Kafkasya'da Brest-Litovsk Barışı'yla kazanılan ayrıcalıkları Seym Hükûmeti'ne de kabul ettirmektir.

14 Mart 1918'de Osmanlı İmparatorluğu ile Güney Kafkasya arasında Trabzon Konferansı işe başladı ve 13 Nisan'a kadar devam etti. Trabzon Konferansı'ndaki Osmanlı heyetine Hüseyin Rauf (Orbay) Bey başkanlık ediyordu. Delegeler arasında Mehmet Nusret Bey, Dr. Tevfik Salim Bey, Yusuf Rıza Bey ve Hüsrev Bey, İsmail Hami Bey, Abdulhamid Mahmut Efendi, Abdurrahman Bey ve diğerleri yer aldı. Akaki Çhenkeli'nin başkanlık ettiği Güney Kafkasya heyetine ise Haydar Bey Abaşidze, Mehemed Hesen Hacinski, İbrahim Bey Heyderov, Georgi Gvazava, Ruben İvanoviç (Hovannes) Kaçaznuni, Georgi Lashişvili, Mir Yagub Mehdiyev, Halil Bey Hasmammadov, Aleksandr Hatisov ve Akbar Ağa Şeyhulislamov dahil idi.⁷⁵

Kazımzade'nin Trabzon Konferansı'na katılacak Güney Kafkasya delegeleri ile ilgili şu fikirleri dikkat çekicidir: "Transkafkasya delegasyonu Trabzon'a ayak bastığında, bir Türkün, şayet bu Transkafkasya'nın bütün nüfusu ise gerçekten çok

⁷⁴ İsa Arslan, "Qafqaz Respublikalarının Osmanlı Dövləti ilə Əlaqələrinin Qurulması", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, Humanitar Elmlər Seriyası, №2, 2010, s. 148.

⁷⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v.1; Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 107.

azlar, eğer bununla beraber yalnızca bir delege heyeti ise o zaman çok fazladır fikirleri seslenmişti".⁷⁶

Rauf Bey, konferansın açılışında yaptığı konuşmasında Türkiye'nin Güney Kafkasya ile iyi komşuluk ilişkileri temelinde uzun vadeli bir barış yapmak istediğini söyledi. Türk temsilcileri, Güney Kafkasya heyetine Kafkasya'da yaranan yeni cumhuriyetin yönetim biçimi, siyasi ve idari yapısı ve ayrıca devletlerin meydana gelmesi için uluslararası kurallar ile zorunlu kılınan şartların yerine getirilip getirilmediği hakkında sorular yönelttiler. Türk heyeti için merak edilen mesele, Güney Kafkasya'nın hangi tarafı-Rusya'yı veya kendi bağımsız memleketini temsil etmesiydi. Güney Kafkasya heyeti, Rusya'daki devrimci olayların ardından Kafkasya'da yaşanan olay ve süreçleri yorumlayarak bölgedeki mevcut siyasi durum hakkında bilgi verdi. Kafkasya'nın bağımsızlığının henüz ilan edilmemiş olmasına rağmen bölgenin zaten müstakil olduğunu ve Osmanlı Devleti'yle iyi komşuluk ilişkileri kurmak için gerekli tüm işlemleri yapmaya hazır olduğunu ilave etti.⁷⁷ Bununla yanaşı heyet, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Güney Kafkasya'nın razılığı olmadan imzalandığını ve o dönemde uluslararası seviyede faaliyet gösterdiğini de belirtmişti. Tabii bu cevaplar, Türk tarafını tatmin edecek seviyede değildi. Aynı zamanda Türk temsilcileri, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalandığı dönemde Güney Kafkasya'nın müstakil olmadığını, kendilerini Rusya'nın bir parçası olarak gördüklerini ve Güney Kafkasya'nın yasal yönetime hakim olmadığına dikkat çekmekteydiler.⁷⁸

Konferansta, Güney Kafkasya heyeti Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili maddelerini protesto etse de Osmanlı tarafı, onların bu itirazını kabul etmedi. Rauf Bey, Güney Kafkasya'nın önce Brest-Litovsk Barış Konferansı'na davet edildiğini, fakat Tiflis Hükûmeti'nin bağımsız bir devlet değil, Rusya'nın bir parçası olduğunu belirterek konferansa katılmayı reddettiğini belirtti.⁷⁹ Bu nedenle Rusya'nın imzaladığı Brest Antlaşması'nın şartlarını yerine getirmesi gerekiyordu. İkincisi, Güney Kafkasya şimdi bağımsızlığını ilan etse ve uluslararası

⁷⁶ Kazımzade, *age*, s. 118.

⁷⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 2-3; Kazımzade, *age*, 119; Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии. s. 113-116.

⁷⁸ Kazımzade, *age*, s. 120.

⁷⁹ Cəmil Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, GARISMA MMC, Bakı, 2009, s. 39.

alandan tanınsa bile uluslararası hukukun daha önceki ilkelerine itiraz edemezdi. Tüm bunları Güney Kafkasya heyetinin dikkatine sunan Rauf Bey, Tiflis heyetinin Brest Barışı'na yönelik protestosunu kategorik olarak reddetti ve ardından Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan ettiği durumda, Osmanlı Devleti'nin onunla iyi komşuluk ilişkilerine girmeye hazır olduğunu belirtti.⁸⁰

Bir yandan Güney Kafkasya Hükûmeti bağımsızlığını ilan etmiyor ve kendisini Rusya'nın bir parçası olarak görüyor, öte yandan ise Sovet Rusyası tarafından imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili hükümlerini kabul etmek istemiyordu. Güney Kafkasya delegasyonunun bu mantıksız konumu karşısında anlamsız görüşmelerin uzadığını gören Rauf Bey, "Güney Kafkasya Hükûmeti'nin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kararlı ve resmi olarak tanınması o zaman mümkün olacak ki bu hükûmet, Brest-Litovsk Barışı'na esasen Türkiye'ye geçen Kars, Ardahan ve Batum'a olan iddialarından hususi bir anlaşma ile vazgeçsin" diye belirtmişti.⁸¹

Kafkasya ile ilgili Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın hükümlerine ilişkin olarak ne Güney Kafkasya delegasyonunda ne de Tiflis Seymi'nde herkes tarafından kabul edilen tek bir pozisyon yoktu. Seym'in Müslüman Fraksiyonu, Osmanlı İmparatorluğu ile karşılıklı tavizler temelinde bir anlaşmaya varmayı teklif ederken, Ermeniler ve Gürcüler Türk taleplerini kabul edilemez olduğunu düşünerek reddettiler. Türk taleplerine ilişkin Seym'deki fraksiyonlararası anlaşmazlıklar sonunda Gürcülerin Batum'u ele geçirip Kars ve Ardahan'a taviz vermesine, Ermenilerin ise Kars'ı ele geçirip Batum ve Acara'ya taviz vermesine yol açtı. Azerbaycan fraksiyonu ise Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye iadesini ve Batum'un önemli bir çıkış yolu olarak Güney Kafkasya'nın bir parçası olarak kalmasını ve Acara'nın Güney Kafkasya dahilinde ayrı bir Müslüman Cumhuriyeti olması fikrini destekledi.⁸²

Yaklaşık bir ay boyunca aynı konuları müzakere masasında yeniden tartışmaktan rahatsız olan Osmanlı heyeti başkanı Rauf Bey, 6 Nisan'da İstanbul'dan gelen bir direktif uyarınca Güney Kafkasya heyetine ultimatoma vererek Brest-Litovsk Antlaşması'nı, 48 saat içinde tanıyıp tanımama konusunda cevap verilmesini talep

⁸⁰ Həsənli, *age*, s. 40.

⁸¹ ARDA, f. 970, siy.1, iş 3, v. 7.

⁸² Həsənli, *age*, s. 41-42.

etti. Ayrıca ulti-matomda, Güney Kafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşma ilişkilerine girmesi için önce bağımsızlığını ilan etmesi ve sadece bundan sonra diplomatik müzakerelerin başlanılabileceği belirtilmişti. 7 Nisan'da Çhenkeli, Batum Askerî Komutanı General Mdivani vasıtasıyla hükûmet başkanı Gegeçkori'ye yazı göndererek Türkiye'nin ulti-matomu hakkında bilgi vermiş ve Brest Antlaşması'nın Batum hariç tanınmasının Tiflis Hükûmeti için önemini vurgulamıştı.⁸³ Ayrıca Çhenkeli, gönderdiği yazıya kendi yetkileri dahilinde Türklere verilecek toprak tahhütleri ile ilgili fikirlerini de ilave ederek kaydediyordu: "Seym-Batum, Ardahan ve Kars'ı silah gücü ile savunup savunamayacağını belirtmelidir. Eğer savunamıyorsa bizim azami tavizlerimiz şu şekilde olmalıdır: 1. Kars şehri ile birlikte bütün Kars vilayeti, özellikle Ermenilerin yaşadığı Doğu kısmı sınırları ve Ardahan bölgesinin Kuzey sınırlarının yeniden düzenlenmesi şartıyla 2. Batum vilayetindeki Artvin şehri hariç, bütün Artvin bölgesi". Ermeni meselesinde ise mültecilerin Türkiye'ye engelsiz dönüşünü özel olarak belirtmişti.⁸⁴

Çhenkeli, 9 Nisan'da Rauf Bey ile görüşünde hükûmetinden Brest-Litovsk Barışı'nın tanınması meselesinde cevap beklediğini bildirerek 10 Nisan'a kadar izin istemişti. Fakat Türk askerî birliklerinin ilerlemesi haberi ve üstüne Tiflis'ten cevap gelmemesi sebebiyle Trabzon'daki Güney Kafkasya temsilcileri Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiğini bildirmek zorunda kalmıştı.⁸⁵ Bunun üzerine Ermeniler, Çhenkeli'yle beraber Gürcüleri de Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiklerine göre ihanetle suçladılar. Şu hususu da belirtelim ki Ermeniler de Gürcüler kadar Türk taleplerinin kabul edilmesinde meraklıydılar. 11 Nisan'da savaş kesildi. Böylece Türkler, Gürcü askerî birliklerine Batum'un boşaltılması için 13 Nisan 1918'e kadar vakit vermiştiler. Ayrıca Gürcülere bu teklifi kabul ettikleri takdirde, silahlarının kendilerinde kalacağına ve hayatlarına dokunulmayacağına da vaat verilmişti.⁸⁶

Fakat Güney Kafkasya Seymi'nde konuyla ilgili devam eden tartışmalar ters yönde gelişti ki Seym'in 13 Nisan 1918'de sabah ve akşam toplantılarında konuşan Gürcü ve Ermeni temsilcileri,

⁸³ Документы и Материалы, Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 155-157.

⁸⁴ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 157; Şahin, *age*, s. 409-410.

⁸⁵ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 95.

⁸⁶ Kazımzade, *age*, s. 124.

Türkiye'nin Brest-Litovsk'la ilgili taleplerini reddetmeyi ve bu talepler karşısında silahlarla çıkıp savaşa başlayacaklarını bildirdiler.⁸⁷ Türkiye ile savaş meselesinde ortak karar yoktu. Sonuç olarak Ermeni ve Gürcü tarafı savaşa karar vermişti. Müslüman Fraksiyonu başta olmak üzere, Musavat, İttihatçılar ve Tarafsızlar grubu bu karara karşı çıkmıştı. Aynı zamanda Türkiye ile savaşa katılmakla Güney Kafkasya, kötü sonuçlarla karşılaşabilirdi. Böylece Güney Kafkasya heyeti için Trabzon'dan Tiflis'e yol alma zamanı gelmişti.⁸⁸

Bu dönemde Osmanlı birlikleri 1914'teki Türkiye-Rusya sınırını geçerek Kafkasya'ya doğru ilerlemeye başladı ve 3 Nisan'da Ardahan'ı özgürlüğüne kavuşturdu. Trabzon görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Türk birlikleri, 14 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan'da Kars'ı ele geçirerek ilerlemeye devam etti ve birkaç gün sonra 1877-1878 Savaşı'ndan önce Osmanlı-Rusya sınırına ulaştı. Sonuç olarak Türkiye, sekiz günlük savaşta Brest-Litovsk Barışı'yla kazandığı toprakların kontrolünü silah gücüyle ele geçirmiş oldu.⁸⁹

Türkiye ile savaşta mağlup olan Seym, İstanbul Hükûmeti'nin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. 2 Nisan 1918'deki Seym toplantısında uzun tartışmalardan sonra Güney Kafkasya, çoğunluğun oybirliği esasında bağımsız bir Demokratik Federatif Cumhuriyet ilan edildi. Ayrıca Türkiye ile barış görüşmelerinin devam ettirilmesi ve yakın zamanda bir barış anlaşması yapılması kararlaştırıldı.⁹⁰ Böylece Güney Kafkasya Seymi, Türkiye'nin bağımsızlık talebini yerine getirmiş, aynı zamanda Brest-Litovsk Barışı'nı kabul ederek onun temelinde barış imzalama niyetini açıklamıştı.

Osmanlı Hükûmeti'nin diktesi ve Seym'in Müslüman Fraksiyonu'nun ısrarı üzerine bağımsızlık ilanı, Güney Kafkasya'yı Rusya'dan ayırma sürecini tamamlayan tarihi bir olaydı. "Güney Kafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti", Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye geçen topraklar ve Bakü vilayeti dışında kalan Güney Kafkasya topraklarını kapsıyordu.⁹¹

⁸⁷ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 163-184.

⁸⁸ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkileri...*, s. 136-139.

⁸⁹ Qafarov, *Azerbaycan Türkiyə-Rusya...*, s. 134-135.

⁹⁰ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 222-223.

⁹¹ Carr, *age*, s. 313.

Bağımsızlığın ilanından sonra Yevgeni Gegeçkori Hükûmeti istifa etti. Yeni hükûmetin kurulması için barış yanlısı Akaki Çenkeli görevlendirildi. 26 Nisan'da Seym, Çenkeli liderliğinde kurulan bağımsız Güney Kafkasya Hükûmeti'nin bileşimini onayladı. A. Çenkeli, Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak 22 Nisan 1918'de büyük devletler dahil Osmanlı İmparatorluğu'na Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan eden bir telgraf gönderdi. Aynı gün Osmanlı Hükûmeti, Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdı ve Batum'da barış görüşmeleri yapmayı kabul etti.⁹²

Güney Kafkasya'nın bağımsızlık ilanından sonra Rusya'nın Tiflis Hükûmeti üzerindeki baskısı yoğunlaşmaya başladı. Tiflis Hükûmeti'nin bağımsızlık ilanını Sovyet Rusya'ya ihanet olarak gören Moskova Hükûmeti, 25 Nisan 1918'de Bakü Duması'nı feshetti ve sadece Bolşeviklerden ve Solcu Eserlerden oluşan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni (Rus. Sovnarkom) kurdu. Şaumyan 1 Mayıs bildirisinde, bölgedeki hedeflerinin tek bir cümle ile şöyle açıklıyordu: "Sovyet, bütün Güney Kafkasya ve Dağıstan'da Sovyet iktidarının kurulması için sonuna kadar savaşacaktır".⁹³

Osmanlı İmparatorluğu ile Güney Kafkasya Cumhuriyeti arasında 11 Mayıs'ta ilk ve son görüşü baş tutan Batum Konferansı, sonralar tarafların birbirlerine notalar göndermesi ile devam etmişti.⁹⁴ Konferansta on kişilik Osmanlı heyetine, Adalet Bakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Halil Bey (Menteşe) başkanlık ediyordu. Heyette askerî temsilci olarak temsil edilen Kafkas Cephesi Komutanı Mehmet Vehib Paşa, Halil Bey'den sonra en önemli ikinci kişi idi. Başbakan A. Çenkeli başkanlığındaki Güney Kafkasya heyetine ise 45 üye dahil olmasına rağmen, Seym'deki fraksiyonlararası karşılıklı güvensizlik nedeniyle heyet, 6 karar verici üyeden oluşuyordu. Bu gruba Gürcülerden A.Çenkeli ve N.Nikoladze, Azerbaycanlılardan M.H. Hacinski ve M.E. Resulzade, Ermenilerden O. Kaçaznuni ve A. Hatisov dahil idi.⁹⁵

Trabzon Konferansı'ndan farklı olarak Batum Konferansı'na Almanya, Otto Won Lossow başkanlığındaki bir heyetle gözlemci

⁹² Vasif Qafarov, "Batum Konfransı və Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin Yaradılması", *AMEA Xəbərlər*, №1, 2018, s. 64.

⁹³ Şahin, *age*, s. 541.

⁹⁴ Sarı, *age*, s. 135.

⁹⁵ Зураб Давидович Авалов, *Независимость Грузии в Международной Политике 1918-1921 гг.*, Воспоминания, Очерки, Наварре, Париж, 1924, s. 34; KazıMZade, *age*, s. 135.

olarak katılmıştı.⁹⁶ Bu süre zarfında Osmanlı birliklerinin Güney Kafkasya yönündeki aktif askerî operasyonları, geniş anlamda Almanya'nın genel askerî-stratejik çıkarlarını karşılamaktaydı. Fakat önemli bir stratejik konuma sahip olan ve zengin hammadde rezervlerine sahip olan Kafkasya'da Osmanlı askerî güçlerinin bu gelişmeleri Almanları rahatsız etmeye bilmezdi.⁹⁷

Alman Hükûmeti, Türkiye'nin Kafkasya ile ilgili planlarını engellemek için Sovyet Rusya'nın Batum Konferansı'na katılması için harekete geçti. 8 Mayıs 1918'de Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Mirbach, Sovyet Hükûmeti'ne Güney Kafkasya ve Rusya Hükûmeti arasındaki anlaşılmaz meselelerin çözümünde Almanya'ya arabuluculuk önerisinde bulundu. Bu diplomatik adım, öncelikle Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki siyasi faaliyetine verdiği tepkiydi. Osmanlı Devleti tam anlamıyla Kafkasya'daki askerî operasyonların başarısından yararlanma niyetindeydi. Sovyet Rusya'nın Almanya üzerinden Kafkas meselesine müdahalesi Osmanlı Devleti için istenmeyen bir duruma yol açabilirdi.⁹⁸

Sovyet Rusya, Kafkasya'da Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki gergin mücadeleden kendi çıkarları açısından maksimum fayda sağlamaya çalışıyordu. Bu nedenle Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, notada Sovyet Rusya Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını tanımadığını ve bu nedenle Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşması'nın uygulanmasına yönelik müzakerelerin, sadece Sovyet Rusya ile Almanya ve Türkiye arasında yapılması gerektiğini kaydediyordu.⁹⁹

Çiçerin'in notasını alan Mirbach, 14 Mayıs'ta yeniden Moskova Hükûmeti'ne Sovyet Rusya'nın Batum Konferansı'na katılmasına izin vermesi için çağrıda bulundu ve Rusya ile Güney Kafkasya Hükûmeti arasındaki ilişkileri normalleştirmek için Alman arabuluculuğunu teklif etti. Ertesi gün Mirbach'ın bu notasına cevap veren Çiçerin, Sovyet Rusya'dan Güney Kafkasya Hükûmeti'ni tanımadığını ve halk kitlelerinin buna karşı çıktığını (Tiflis, Poti, Sohum, Kutais, Gori bölgelerinde) belirterek Batum müzakerelerine katılma konusunda ısrar etti ve aksi takdirde

⁹⁶ Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi...*, s. 79.

⁹⁷ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkileri...*, s. 142.

⁹⁸ ЗЕМСКОВ vd., *age*, s. 285.

⁹⁹ ЗЕМСКОВ vd., *age*, s. 285.

Moskova Hükûmeti'nin katılımı olmadan imzalanacak anlaşmayı tanımayacağını belirtti.¹⁰⁰

Batum görüşmelerinde çelişkiler Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin Türkiye ve Almanya'ya yakınlaşmasını hızlandırdı. Bu nedenle Mayıs ayının ortasından itibaren Azerbaycan temsilcileri Türkiye ile, Ermeniler ve Gürcüler ise Almanya ile Türkiye arasındaki çatışmalardan haberdardı. Türk Ordusu'nun Almanları güncel olaylara daha yakından çekme eylemleriyle bağlantılı olarak A. Çenkeli, 15 Mayıs'ta Türkiye ile beraber diğer üç müttefikine de bir protesto notası gönderdi.¹⁰¹

Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya Hükûmeti'ne yönelik bu tutumu, Tiflis Hükûmeti'nin Rusya'nın konferansa davetine karşı direnişini güçlendirdi. Rusya'nın Transkafkasya Hükûmeti'nin varlığını inkar etmesi, Bakü'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden kaynaklanıyordu. Zira 25 Nisan'da St. Şaumyan başkanlığındaki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin (HKS) kurulmasıyla, Bolşeviklerin Mart ayında başlayan zorla iktidarı ele geçirme mücadelesi başarıyla tamamlanmıştı. Siyasi durumla ilgili olarak Güney Kafkasya Hükûmeti ile birlikte Osmanlı Hükûmeti de Rusya'nın Batum görüşmelerine katılmasına şiddetle karşı çıkmıştı.¹⁰² Böylece Almanya'nın Batum müzakerelerine Sovyet Rusya'yı dahil etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Osmanlı heyeti Başkanı Halil Bey'in 11 Mayıs'ta Batum Konferansı'nın ilk toplantısında yaptığı açılış konuşmasının ardından, Güney Kafkasya delegasyonu Başkanı Akaki Çenkeli'ye on iki maddelik bir anlaşma taslağı sunmuştu. Taslağına göre Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenen sınırlara ek olarak Türkiye, savaş alanında yaptığı fedakarlıklar karşılığında bir dizi yeni bölge ve ayrıcalık talep ediyordu. Bu projeye göre, Güney Kafkasya topraklarının büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesi gerekiyordu. Türk şartlarına göre Tiflis ilinin Ahıska ve Ahelkelek ilçeleri, Erivan vilayetinin Aleksandropol ve Sürmalı ilçeleri, Eçmiadzin ilçesinin Serdarabad kısmı, Erivan ilçesine bağlı Kemerli, Uluhanlı ve Vedibasara bölgeleri, Şerur-Dereleyez ilçesine bağlı Şerur kısmı ve ayrıca Türkiye'ye İngilizlere karşı savaş sırasında Güney Kafkasya'daki tüm demiryolu ağını kullanma hakkı verilmeli, aynı zamanda Osmanlı Devleti talep ettiği takdirde

¹⁰⁰ Земсков vd., *age*, s. 302-303; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 475.

¹⁰¹ Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti...*, s. 65.

¹⁰² Həsənli, *age*, s. 67.

Tiflis Hükûmeti, Bakü limanındaki işletmelerle birlikte Hazar Denizi'ndeki Kafkasya Hükûmeti'ne ait araçlar Osmanlı Hükûmeti'nin emrine sunulmalıydı.¹⁰³

Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya Hükûmeti'ni Türkiye'nin taleplerini kabul etmeye zorlamak için Kafkasya'daki askerî operasyonlarını genişletmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin taleplerinin Güney Kafkasya heyetine sunulmasının ardından, heyet arasında Seym'deki anlaşmazlıklar derinleşmeye başladı. Bu da Güney Kafkasya'daki Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin Türkiye ve Almanya ile ayrı ayrılıkta görüşmeler yapmasına yol açtı.¹⁰⁴ Bu koşullar altında Güney Kafkasya Seymi'nin çöküşü kaçınılmazdı.

Gürcüler, sert Türk talepleri karşısında Almanya'ya sığındı. 19 Mayıs'ta Lossow, Çenkeli'ye Türkiye ile Güney Kafkasya arasındaki müzakerelerde arabuluculuk yapmayı öneren bir mektup yazdı.¹⁰⁵ Almanya arabuluculuk hizmetinin kabulüne ilişkin olarak Güney Kafkasya heyetinin acil toplantısı yapıldı. Gürcüler ve Ermeniler bu arabuluculuğun kabul edilebilir olduğunu düşündüler. Teklife karşı çıkan Azerbaycanlı temsilciler M. E. Resulzade ve M. H. Hacinski, Alman arabuluculuğunun Türklerin iradesine karşı ortaya konması halinde böyle bir önerinin Türklerin daha sert taleplerde bulunmasına yol açabileceğini kaydetti. Ancak sonunda Azerbaycan temsilcilerinin protestolarına rağmen Güney Kafkasya heyeti, Alman arabuluculuğunu kabul etme kararı aldı ve bununla ilgili hemen Lossow'ya bu konuda bilgi verildi. Ancak Osmanlı heyeti, Alman arabuluculuğunu kabul etmedi.¹⁰⁶

Mayıs ortasından itibaren sadece Azerbaycan Fraksiyonu değil, Gürcü Fraksiyonu da yabancı bir gücü davet etmeye karar verdi. Menşevik Gazetesi "Ertoba" yazıyordu: "Anarşi bizi mahvediyor. Bolşevikler buralarda ve başka yerlerde bizim için ayaklanmalar düzenliyorlar. Bu nedenle, eğer halkımız bize düzen getirirse, yabancıların egemenliği ile hızlı bir şekilde uzaklaşacaktır".¹⁰⁷ Bu gelişmeler üzerine 14 Mayıs'ta Gürcü Milli Şurası'nın gizli bir toplantısı yapıldı ve burada General von Lossow

¹⁰³ Qafarov, "Batumi Konfransı...", s. 68-69.

¹⁰⁴ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkileri...*, s. 159-162.

¹⁰⁵ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 293.

¹⁰⁶ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 301-306; Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi...*, s. 83-84.

¹⁰⁷ Георгий Васильевич Хачапуридзе, *Борьба Грузинского Народа За Установление Советской Власти*, Госиздат, 1956, Москва, s. 133.

aracılığıyla, Gürcistan'ın himayesini sağlamak için Alman Hükûmeti'ne başvurulması karara alındı. General von Lossow, Almanya'nın Transkafkasya'nın Federasyon'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesi şartıyla, Gürcistan'ın vesayetini devralacağını söyledi. Müzakereler sırasında Almanya, Güney Kafkasya demiryolunun Gürcü kısmını ve Gürcistan'ın doğal kaynaklarını kullanma hakkını almış oluyordu. Karşılığında ise Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyarak, onun Rusya tarafından tanınmasına yardım edeceğine söz vermiş oluyordu.¹⁰⁸

23-24 Mayıs tarihlerinde Batum'da yapılmış gizli bir Alman-Gürcü toplantısında Almanlara - Batum Limanı, demiryolları ve genel olarak Gürcistan toprakları ile ilgili bir takım ayrıcalıklar tanınması kabul edildi. Tüm bu anlaşmaları gerçeğe dönüştürmek için Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmek gerekiyordu. 25 Mayıs'ta Lossow, Çhenkeli'ye güvenilir kaynaklardan aldığı bilgiler esasında mektup göndererek Güney Kafkasya Federasyonu'nun parçalanma eşiğinde olduğunu ve onun yetkisinin yalnızca Güney Kafkasya Federasyonu ile müzakerelerle sınırlı olduğunu, bu nedenle yeni talimatlar elde etmek için Berlin'e gideceğini belirtmişti.¹⁰⁹

Aynı günün akşamı Lossow liderliğindeki Alman heyeti Batum'dan ayrıldı. Ancak Almanya'ya gitmek için Batum'dan ayrılan Lossow, Berlin'e değil Poti'ye gitmişti. Çünkü Batum'daki gizli Alman-Gürcü görüşmeleri sırasında varılan anlaşmalar ve taraflar arasında hazırlanan taslak anlaşmalar burada - Poti'de imzalanacaktı.¹¹⁰ Böylece Azerbaycan'ın zengin petrolüne ve Kafkasya'ya göz diken Almanya, Batum Konferansı sırasında bölgenin Osmanlı Devleti'nin etkisi altına girmesini önlemek için elinden geleni yaptı. Almanlar, oyunlarının bir sonucu olarak bu hedeflere ulaşamayınca Gürcistan'ın ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar karşılığında Osmanlı Devleti'ne karşı toprak bütünlüğünü korumak için Kafkasya'dan ayrılmasına ve Almanların himayesine girmesine karar verdi.¹¹¹

Güney Kafkasya heyetinin Türk ultiyatomu konusunda ortak bir konuma ulaşamaması ve müzakerelerin gereksiz yere uzadığını gören Halil Bey, 26 Mayıs 1918'de saat 20:00'da Güney Kafkasya heyetine son ultiyatom verdi. ultiyatomda 11 Mayıs'ta

¹⁰⁸ Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti...*, s. 69-70.

¹⁰⁹ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 307.

¹¹⁰ Qafarov, "Batum Konfransı...", s. 75.

¹¹¹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkileri...*, s. 154.

Türkiye'nin temel taleplerinin kabul edilip edilemeyeceği ile bağlı 72 saat içinde cevap verilmesi talep ediliyordu.¹¹²

Bu ultimatom verildiğinde, Güney Kafkasya Federasyonu artık mevcut değildi. Böylece Almanların tavsiyesi üzerine Gürcülerin bağımsızlıklarını ilan etmek için nihai karara gelmesi, Güney Kafkasya Federasyonu'nun çöküşünün kaçınılmaz olduğunu gösterdi. 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Seymi'nin son toplantısı gerçekleşti ve Gürcistan, Federasyon'dan ayrıldığını ilan ettikten sonra Güney Kafkasya Seymi istifa etmeye karar verdi.¹¹³ Hemen ardından 26 Mayıs'ta Gürcistan Millî Şurası, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etti ve H. Ramishvili başkanlığındaki hükûmet kabinesi yaratıldı. Yeni kurulan hükûmetin ilk dış politika adımı, 28 Mayıs'ta Almanya ile önceden düzenlenmiş bir anlaşma imzalamak ve böylece yeni oluşturulan Gürcistan Cumhuriyeti'ni Almanya'nın himayesine kabul ettirmektir.¹¹⁴ Poti'de taraflar arasında imzalanan anlaşmalarda Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ve onları himaye edeceğini üstelendiğini, aynı zamanda Rusya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıması yönünde çalışacağını vaat verdi. Bunun karşılığında ise Gürcistan'ın tüm yeraltı ve yerüstü kaynakları Alman kontrolü altına alındı.¹¹⁵

Gürcistan'ın Federasyon'dan çıkışı ve Seym'in dağılmasıyla Azerbaycan Fraksiyonu da bağımsızlığını ilan etmek için önemli kararlar verdi.¹¹⁶ 27 Mayıs'ta Güney Kafkasya Seymi'nin Azerbaycanlı mebusları M.E. Resulzade'nin başkanlığında Azerbaycan Millî Şurası'nı ilan ettiler. Böylece Millî Şura, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ederek "İstiklal Beyannamesi"ni kabul etti.¹¹⁷

Ardından Ermenistan Cumhuriyeti, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin çöküşünden sonra 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te "Ermeni Millî Konseyi" tarafından ilan edildi. 29 Mayıs'ta Hovannes Kacahznuni bağımsız Ermenistan'ın Başbakanı

¹¹² Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 309-310.

¹¹³ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 317-331.

¹¹⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti..*, s. 73.

¹¹⁵ Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, s. 332-336; Şahin, *age*, s. 572.

¹¹⁶ Məmmədşadə, *age*, s. 88-90.

¹¹⁷ ARDA, f. 970, siy.1, iş 1, v. 49; İsmayıl Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, Ali Məktəblər Üçün Dərslik, Adiloğlu, Nəşriyyatı, Bakı, 2005, s. 343.

olarak atandı. Azerbaycan toprağı Erivan yeni devletin başkenti seçildi.¹¹⁸

Böylece Osmanlı Hükûmeti'nin ilan ettiği Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti, sadece 34 gün sürdü ve Osmanlı Hükûmeti'nin bir sonraki talepleri karşısında, tek bir pozisyona gelemeyerek parçalandı. Güney Kafkasya'daki askerî-politik durum ve Almanya'nın yıkıcı faaliyetlerinden kaynaklanan koşullar, Osmanlı Hükûmeti'nin Güney Kafkasya Cumhuriyeti ile ilgili planlarını yürütmesine izin vermedi. Bu durumda Osmanlı Hükûmeti, Güney Kafkasya Federasyonu'nun dağılmasını kabul etti ve Gürcistan hariç tüm Kafkasya'yı birleştirmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde ve onunla yakın ittifak içinde olacak bir Müslüman devleti kurmaya karar verdi.¹¹⁹

Bu gelişmeler üzerine Türkiye, Güney Kafkasya Federasyonu ile başlattığı Batum görüşmelerini Seym'in çöküşü ve Federasyon'un parçalanması sonucunda yaranan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile ayrılıkta devam ettirmeye çalıştı. Tiflis'teki son olaylar nedeniyle ultimatomen süresi bir gün daha uzatıldı ve Mayıs ayının son günlerinden itibaren ayrı ayrılıkta Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Gürcistan görüşmeleri başladı.¹²⁰ Bu görüşmeler 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi.

Sonuç

1917'de Rusya'da yaşanan Şubat ve Ekim Devrimleri, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik planlarının gerçekleşmesi için yeni umutlar yaratmıştı. 1917'nin sonlarından başlayarak Osmanlı Devleti, Kafkasya'da hem askerî hem de siyasi politikasını aktifleştirmeye başlamıştı. Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Doğu Anadolu topraklarını özgürleştirmek, 1877-1878 savaşında Rusya'ya tazminat karşılığında vermek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin iade edilmesini, Rusya'nın ilan ettiği "hakların kendi kaderini tayin hakkı"ndan yararlanarak Kafkasya'nın bağımsızlığının elde olunmasına çalışmıştı. Ancak sonuncu talep, Rusya ile beraber Osmanlı müttefiklerinin işine gelmediği için desteklenmemişti. Bu durumda İstanbul Hükûmeti,

¹¹⁸ Армянская Республика, bkz.,

http://www.hrono.ru/organ/ukaz_a/arm_resp.php (Erişim tarihi: 18.11.2023).

¹¹⁹ Qafarov, "Batum Konfransı...", s. 81.

¹²⁰ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkileri...*, s. 159.

barış meselesini tehlikeye atmamak için ilk iki talebin kabul edilmesiyle uzlaşmak zorunda kalmış ve bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında yeni bir merhale başlamıştı.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bakü'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Taşnaksutyün Partisi ile birleşerek Mart 1918'de Azerbaycan'da Türk-Müslüman nüfusa karşı soykırım gerçekleştirmiş ve bu zaman 50.000'den fazla Türk-Müslüman öldürülmüştü. Ardından Nisan 1918'de Bolşevikler, Azerbaycan halkına yabancı olan Ruslar ve Ermenilerden oluşan bir kurum-Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni kurmuşlardır. Bolşevikler, Bakü'de iktidarı ele geçirmelerine rağmen Kafkasya'nın diğer bölgelerinde yönetimlerini yayamadılar. Ekim Darbesi'nden kısa bir süre sonra 15 Kasım 1917'de Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar tarafından Güney Kafkasya Komiserliği kurulmuştu. Fakat Bolşevik ihtilalından sonra seçimleri kazanamayan Bolşevikler, Müesseseler Meclisini feshetmişti. Ardından 14 Şubat 1918'de Güney Kafkasya'dan seçilen milletvekilleri bir bölgesel parlamento-Seym'in kurulmasına karar vermiş, Azerbaycan heyeti bu Seym'de 44 milletvekilinden oluşan Müslüman Fraksiyonu'nu oluşturmuştu.

Güney Kafkasya Seymi'nin kurulmasından sonra Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Rusya'ya kabul ettirdiği antlaşmanın esaslarını Seym'e de ayrıca kabul ettirmek zorunda kalmıştı. Bu amaçla taraflar Mart-Nisan 1918'de Trabzon'da, Mayıs-Haziran aylarında ise Batum'da bir barış konferansı düzenlemişlerdir. Trabzon Konferansı'nda Türkiye'nin taleplerini kabul etmeyen Seym Hükümeti, Türk taleplerine karşı silahla yanıt verse de büyük yenilgiye uğramıştı. Türkiye'nin Batum Konferansı'nda Brest-Litovsk Barışı'nın şartlarına ek talepleri, Seym'de farklılıkları ve çelişkileri derinleştirmiş ve bunun sonucunda 26 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya Seymi çökmüştü. Ardından 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan, 31 Mayıs'ta ise Ermenistan bağımsızlıkları ilan etmişler. Türkiye, Seym'in parçalanmasından sonra yeni kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile Batum müzakerelerini sürdürmüş ve 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşmalarını imzalamıştır.

1918 baharında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik politikası, İstanbul Hükümeti'nin Rusya ile Türkiye arasında tampon rolünü oynayacak bir Kafkas Devleti'nin varlığını kabul etmesini sağlayacak şekildeydi. Ancak Türkiye bu devletin Gürcü ve Ermenilerin değil, Türk-Müslümanların söz sahibi olduğu bir devlet ola-

rak görmek istemiştir. Fakat Güney Kafkasya Komiserliği'nin kendini Rusya'nın bir parçası olarak görmesi, ardından Güney Kafkasya Seymi'nin kurulması, Rusya'nın Osmanlı'nın bu toprakların kontrolünü ele geçirmesine izin vermemesi Türkiye'nin bu yönde planlarının değişmesine neden olmuştur. Türkiye, Güney Kafkasya'da Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Devletlerini savunma, birleştirme ve himaye etme politikası yürütmeye başlamıştır. Bu politika, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA)

2. Yayımlanmış Eserler

BALAYEV, Aydın, *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955)*, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı, 2012.

CARR, Edward Hallet, *Sovyet Rusya Tarihi. Bolşevik Devrimi 1917-1923*, çev. Orhan Suda, 1.bs., Cilt I, Metis Yayınları, İstanbul, 1989.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918)*, 1.bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

GORKİY, Maksim vd., *1917 Sovyet Devrimi*, çev. Alaattin Bilgi, 2.bs., C.1, Evensel Basım Yayın, İstanbul, 2004.

HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, çev. Aslan Erturun, 1.bs., Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998.

HƏSƏNLİ, Cəmil, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, GARISMA MMC, Bakı, 2009.

HƏSƏNOV, Cəmil, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində 1918-1920*, Azərnəşr, Bakı, 1993.

İBRAHİMOV, Zülfəli, V.İ. *Lenin ve Azərbaycanda Sosialist İnqilabının Qələbəsi*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1970.

KAZIMZADE, Firuz, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1921, Türkiye-İngiltere-Rusya, Ermeniler-Gürcüler-Türkler*, çev. Çengiz. İ. Çay, 1.bs., T&K Yayınları, İstanbul, 2016.

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul, 1998.

- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, 1.bs., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- QAFAROV, Vasif, *Azərbaycan Türkiyə-Rusya Münasibətlərində (1918-1922)*, Mütərcim, Bakı, 2020.
- _____, *Türkiye - Rusya İlişkilerinde Azərbaycan Meselesi (1917-1922)*, 1.bs., Teas Press Yayınları, İstanbul, 2018.
- QƏNİYEV, Həsən, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin İlk Onilliklərində)*, Ali Məktəblər Üçün Dərslik, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2019.
- LEİBMAN, Marcel, *Rus İhtilali. Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968.
- MAHMUDOV, Yaqub (ed.), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensklopediyası*, 2 Cildli, C.II, Lider Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- MƏMMƏDOV, Əli, *Azərbaycanda Milli-Azadlıq Hərəkatı (XIX-XX Əsrin Birinci Yarısı)*, ADPU Matbaası, Bakı, 2009.
- MƏMMƏDOV, İsmayıl, *Azərbaycan Tarixi (Ali Məktəblər Üçün Dərslik)*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- MƏMMƏDZADƏ, Mirzə Bala, *Milli Azərbaycan Hərəkatı*, Nicat, Bakı, 1992.
- NƏSİBLİ, Nəsim, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti*, 2.bs., Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2011.
- RƏCƏBLİ, Qəzənfər, *Azərbaycan Tarixi*, Elm və Təhsil, Bakı, 2013.
- RƏSULZADƏ, Məhəmməd Əmin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, çev. Asif Rüstəmov, Elm, Bakı, 1990.
- SADIQOV, Həsənbala, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paytaxtı və Mübariz Qərarı Gəncə*, Elm Nəşriyyatı, Gəncə, 2018.
- SARI, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- ŞAHİN, Enis, *Türkiye ve Mavera-yi Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- W.E.D. Allen-MURATOFF, Paul, *Kafkas Harekatı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
- YAGUBLU, Nəsiman, *Müsavat Partiyasının Tarixi*, 2. bs., Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012.

- YERASİMOS, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı`nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, 2. bs., Boyut Yayınları, İstanbul, 2000.
- АВАЛОВ, Зураб Давидович, *Независимость Грузии в Международной Политике 1918-1921 гг. Воспоминания, Очерки*, Наварре, Париж, 1924.
- БАГИРОВА, Ирада, *Политические Партии и Организации Азербайджана в Начале XX Века*, Елм, Баку, 1997.
- БАЛАЕВ, Айдын, *Азербайджанское Национальное Движение в 1917-1918 гг.*, Елм, Баку, 1998.
- БЕЛЕНЬКИЙ, Семен - МАНВЕЛОВ Александр, *Революция 1917 Года в Азербайджане*, Аз. Изд, Баку, 1927.
- ВАЛК, Сигизмунд Натанович - ОБИЧКИН, Геннадий Дмитриевич vd., (ed.), *Декреты Советской Власти (25 Октябр 1917 г. - 25 Марта 1918 г.)*, Т.І, Политиздат, Москва, 1957.
- ДЕРНБЕРГ, Стефан vd., (ed.) *Советско-Германские Отношения От Переговоров Брест-Литовске до Подписания Рапалльского Договора 1917-1918 гг.*, В Двух Томах, Т.1, Политиздат, Москва, 1968.
- Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии, Правительства Грузинской Республики, Тифлис, 1919.
- ЗЕМСКОВ, Игорь Николаевич vd., (ed.) *Документы Внешней Политики СССР*, В 22 Томах, Т.1 (7 Ноября 1917 г. - 1 Декабря 1918 г.), Госполитиздат, Москва, 1957.
- Программные документы мусульманских политических партий 1917—1920 гг., Оксфорд, 1985.
- РАТГАУЗЕР, Абрамович, *Революция и Гражданская Война в Баку (1917-1918)*, Част1, АзГиз., Баку, 1927.
- СТАВРОВСКОГО, Алексей Иванович, (ed.), *Адрес-Календарь Азербайджанской Республики 1920-й год*, Ч. 2, Азербайджан, Баку, 1920.
- ХАЧАПУРИДЗЕ, Георгий Васильевич, *Борьба Грузинского Народа За Установление Советской Власти*, Госиздат, Москва, 1956.

3. Makaleler

- ADIGÖZELOVA, Arifə, “Birinci Dünya Müharibəsinin ve Rusya İnkılablarının Azərbaycanada Hakimiyyət İdeologiyasının

Formalaşmasına Təsiri”, *Tarix və Onun Problemləri*, Bakı Dövlət Universiteti, № 2, 2011, s. 50-59.

ARSLAN, İsa, “Qafqaz Respublikalarının Osmanlı Dövləti ilə Əlaqələrinin Qurulması”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası*, №2, 2010, s. 148-151.

İBRAHİMOVA, Almaz, “Ən Yeni Dövrə Azərbaycanada İctimai-Siyasi Qüvvələrin Fəallaşması”, *Tarix və Onun Problemləri*, №1, 1999, s. 153-170.

QAFAROV, Vasif, “Brest-Litovsk Müzakirələrində Qafqaz Müsəlmanlarının Müstəqilliyi Məsələsi”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası*, № 2, 2009, s. 117-124.

_____, “Batumi Konfransı və Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin Yaradılması”, *AMEA Xəbərlər*, №1, 2018, s. 63-83.

TOKARJEVSKİ, Yevgeniy Alekseyeviç vd., “Müstəqillik Ərəfəsində Azərbaycanada Siyasi Vəziyyət”, ed. Mahmud İsmayılov, Nigar Makswell, *Azərbaycan Tarihi (1900-1920-ci illər)*, 2. bs., 7 Cildli, C. V, Bakı, Elm Nəşriyyatı, 2008, s. 221-259.

TÜRKGELDİ, Emin Ali, “Brest - Litovsk Konferansı Hatıraları”, *BTTD*, III/13, (Mart/1986), s. 46-53.

4. İnternet kaynakları

Армянская Республика,
http://www.hrono.ru/organ/ukaz_a/arm_resp.php (Erişim tarixi: 18.11.2023)

Brest Müqaviləsi, <https://istoriarusi.ru/cccp/brestskiy-mir-3-marta-1918.html> (Erişim tarixi: 20.11.2023)

KONGRELER DÖNEMİ TRABZON MERKEZLİ MUHALEFETİN ANALİZİ

İsmail AKBAL* - Gizem BOZKURT*

Giriş

Millî Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa’nın önderlik ettiği Millî Mücadele hareketine karşı Erzurum Kongresi ile başlayıp Sivas Kongresi sonrasına; hatta Birinci Meclis döneminden Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam eden Doğu Karadeniz Bölgesi odaklı siyasal muhalefetin var olduğu görülmektedir. Millî Mücadele yıllarından bugüne Doğu Karadeniz Bölgesi’nin jeo-stratejik olarak önemli kenti olan Trabzon, muhalefetin merkezinde yer almıştır. Trabzon’un Millî Mücadele oynadığı öncü rol, katkılar, örgütlenmedeki başarısı malumdur. Ancak, bölgedeki muhalefet yüzünden siyasal iktidar odağı Mustafa Kemal Paşa, muhalefetin sona erdiği 1924 yılına kadar buraya gelmemiştir. O halde muhalefet neden ortaya çıktı ve muhalefetin merkezi Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi oldu? Çalışmanın amacı bu soruyu cevaplamaktır.

Çalışmaya önemli bir tespitle başlamak Trabzon merkezli Doğu Karadeniz Bölgesi muhalefetinin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Millî Mücadele hareketi İttihatçı projesidir ve çok önceden planlanmıştır. Daha önce Trablusgarp’ta provası yapılan, halk direnişi ve örgütlenmesi modelinin benimsendiği ve siyasal rejim tercihi olarak da Cumhuriyetin benimsendiği ve 1913’te Batı Trakya’da ilk denemesinin yapıldığı bir projedir. Projeyi hayata geçirmek için İttihatçı kadrolar, Mondros Mütarekesi’nin ertesi günü akşamı yapılan toplantıda harekete geçme kararı almışlardı. Bırakışmadan sonra yapılan bu toplantıda Enver Paşa ile Talat Paşa’nın görev dağılımı yaptıkları, Enver Paşa’nın

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Beyşehir Ali Akkanat İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, ismail.akbal@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4703-2766.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana-bilim Dalı, gzemmezg11@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6369-1564.

Doğudaki örgütlenmeden, Talat Paşa'nın da Batıdaki örgütlenmeden sorumlu oldukları dönemin canlı şahitlerinin anılarında geçmektedir. Ermeni Tehciri'nden arandıkları için ülkeyi terk etmek zorunda kalan Enver ve Talat Paşalardan birisi Anadolu'ya en kısa sürede geri dönmek için Kafkasya'ya geçerken, diğeri Almanya/Berlin'e gitmişti. Her iki lider de kendi kadrolarını korumuş ve kurtuluş için harekete geçmişlerdir. Millî Mücadele başlangıcında mücadelenin saflarını oluşturan, yöneten ve yönlendiren kadrolar işte böyle bir projenin, örgütlü bir gücün üyeleri idi.

1 Kasım 1918 günü gecesi İstanbul/Ortaköy'de yapılan gizli ve son toplantının ardından Enver Paşa, Doğu Bölgesi'nin örgütlenmesini üzerine aldığı için, hemen kuryelerini bölgeye gönderdi. Henüz bırakışmanın imzalandığı haberi buralara ulaşmadan Teşkilat-ı Mahsusa'nın eski mensuplarından Yenibahçeli kardeşler Nail ve Şükrü Trabzon'a, Halit Bey Kars'a, Süleyman Necati de Erzurum'a gönderildi ve örgütlenme faaliyetlerine başladılar. Onlara yardımcı olması için Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli isimlerinden Filibeli Hilmi ve Ebulhindili Cafer görevlendirildi.¹

Enver Paşa'nın görevlendirdiği İttihatçılar, önce Samsun'a ardından da Giresun'a geldiler. Samsun'daki görüşmeler hakkında pek malumat olmamasına karşın, Havza'da Bolşevik heyetiyle görüşmeler yapıldığı bilinmektedir. Heyet, Giresun'da eski Teşkilat-ı Mahsusacı Topal Osman Ağa ile görüştü ve Enver Paşa'nın mektubunu ulaştırdı. Ayrıca Filibeli Hilmi, bölgedeki İttihatçılara ayrı ayrı mektup yazarak yeni örgütler kurmalarını istedi.² 8 Aralık 1918'de Trabzon'a geçen heyet, bölgedeki İttihatçılar yani İstikbalciler ve Yahya Kâhya ile görüşüp Enver Paşa'nın örgütlenme emrine ilettiler.³ Üç gün Trabzon'da kalan heyet, 19 Aralık'ta Erzurum'a geçti ve buradaki İttihatçılar yani Albayrak ekibine ve Süleyman Necati'ye Enver Paşa'nın mektubunu ulaştırdılar. 31 Aralık 1918'de Kars'a geçen heyet Enver Paşa'nın mektubunu Deli Halit Paşa'ya (Karsıalan) teslim etti. Mektupta Halit Bey'den Kars, Ardahan ve Erzurum'da teşkilatlanması istenmekteydi.⁴

¹ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Semih Nafiz Tansu, Sebil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 197.

² Hasene Ilgaz, "Teşkilat-ı Mahsusa Günleri, Ebulhindili Cafer Bey-I-II", haz. Ali Birinci, *Türk Yurdu*, c. 2, S. 165, Mayıs-Haziran 2001, s. 50-51.

³ Ilgaz, agm, s. 51.

⁴ Ali Birinci, "Dr. Fuat Sabit, Meçhul Bir Adamın Serencamı", *Türk Yurdu*, Mart-Nisan 1999, s. 138-141.

Heyet, görevi tamamlamasına rağmen bölgeden ayrılmamış, 3-9 Ocak 1919 tarihleri arasında toplanan, Elviye-i Selâse Kongresi'ni düzenlemiş, Doğu Bölgesi'ndeki İttihatçıları kongrede bir araya getirmişler ve örgütlenme konusunda toplantılar düzenlemiştir. Kongreye, Erzurum ve Trabzon'daki İttihatçıların tam kadro katılmışlardır.⁵ Trabzon'u temsilen Filibeli Hilmi, Alay Komutanı Ali Rıza Bey ve Hacı Ahmet Bey (Barutçu) katılmışlardır. Kongreden çıkan karar, Enver Paşa'nın örgütlenme emrinin uygulanması ve örgütlenmenin bütün bölgeye yayılmasıdır. Bu arada Doğudaki örgütlenme faaliyetleri için de görev dağılımı yapılmıştır. Erzurum'daki örgütlenmeden Halit Bey ile Süleyman Necati sorumlu olurken; Batum'daki örgütlenmeden Yenibahçeli Nail, Trabzon'dan da Alay Kumandanı Ali Rıza Bey ile Teşkilat-ı Mahsusa'nın eski bölge sorumlusu Barutçuzâde Hacı Ahmet Bey; Giresun'da Topal Osman Ağa ve Samsun'da da Mehmet Emin Bey görevlendirildi.⁶ Toplantılarda alınan karar gereği Erzurum'da Albayrak gazetesi çıkarılmış ve örgütlenme için de Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesinin açılması şeklinde 10 Mart 1919'da gerçekleşmiştir.⁷ Erzurum'da olduğu gibi Trabzon'da eski Teşkilatçılardan Barutçuzâde Fâik Ahmet İstikbal gazetesini çıkarmaya başlamıştır.

Trabzon'da İttihatçılar kadar adem-i merkeziyetçiler ve Hürriyet ve İtilafçılar da güçlü durumda idi. Onların Trabzon'da İttihatçıların kolay kolay örgütlenmelerine müsaade etmeyecekleri, rahat bırakmayacakları Selamet'teki yazılardan belli oluyor idi. Zaten İstikbal gazetesi yayın hayatına başlar başlamaz Hürriyet ve İtilafçıların Selamet'ini karşısında bulmuştu.⁸ Trabzon'daki örgütlenmenin selameti için muhalefetin öyle ya da böyle susturulması gerekmektedir. Eski dönem olsaydı komitacı usullerle susturulurdu; ancak artık devir ve dengeler farklıydı, örgüt eski gücünde değildi. Bunun için, kurulacak örgüte onlar da dahil edilirse sessiz sedasız örgütlenme faaliyeti gerçekleştirilebilirdi. Bunun için Trabzon'daki Hürriyet ve İtilafçıların önderi durumundaki Ömer Fevzi

⁵ Ertürk, *age*, s. 197-199.

⁶ Ertürk, *age*, s. 197-198; Ilgaz, *agm*, s. 50.

⁷ Fahrettin Kırzıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. I-III, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 5; Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 42.

⁸ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001, s. 31-33.

ile önemli bir Hürriyet ve İtilafçı aile olan Abanoszâdeler örgütlenmede içerisinde yer aldı.⁹

Hürriyet ve İtilafçı kesimin örgütlenmeye dahil edilmesiyle birlikte 12 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin kurucuları arasında Trabzon'un önemli eşraf aileleri Barutçuzâdeler, Eyüpzâdeler, Nemlizâdeler ve Hacılihafızzâdeler yer aldı. Eşrafın büyük ve güçlü olan kesimi İttihatçı idi.¹⁰ Cemiyetin kurucu kadrosunda Teşkilat-ı Mahsusa'nın eski bölge sorumlusu Barutçuzâde Hacı Ahmet, oğlu Fâik Ahmet, eski İttihatçı mebuslar Hafız Mehmet, Eyübzâde İzzet, eski Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinden Kayıkçılar Kâhyası Yahya gibi İttihatçıların yanında Ömer Fevzi ve Abanoszâde Hüseyin gibi Hürriyet ve İtilafçı eşrafın ileri gelenleri de yer alıyordu. Kısaca özetlemek gerekirse, Doğu bölgesindeki örgütlenme İstanbul hükümetinin ve İtilaf devletlerinin dikkatini çekmemek için Hürriyet ve İtilafçı kadrolar ile kamufle edilmiştir.

Dönemle ve bölgeyle ilgili akademik çalışmalar incelendiğinde, söz konusu muhalefet hareketinin üzerinde durulmadığı, hatta görmezden gelindiği tespiti yapılabilir. Bunun nedenleri üzerine düşünüldüğünde tarihçi Edward H. Carr'ın tespiti öne çıkmaktadır. Carr, siyasi tarih çalışmalarında tarihi olayların gerçekliği üzerinde tespitlerde bulunurken dikkatleri tarihçi üzerine çekmektedir. Carr, "*Tarihi olgular her zaman kayıt tutanın zihninde kırılarak yansılar. Bir tarih eserini ele aldığımızda ilk ilgileneceğimiz, içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır*" diyerek tarihi yazanın kişisel özelliklerinin, yetiştirilme tarzının, inancının ve ideolojisinin etkili olduğuna, başka bir ifadeyle onu nesnellikten uzaklaştırdığına dikkat çekmektedir.¹¹ Kısaca Carr, tarihçinin böyle bir davranışta bulunmasının ihmal olmadığını, kişisel niteliklerinin, inanç ve ideolojisinin onu nesnellikten uzaklaştırdığını söylemektedir.

Carr'ın tespitinden hareketle, araştırmacıların neredeyse tamamına yakınının bölge kökenli olduğu, bölge milliyetçiliği duygusunun ya da hemşehricilik duygusunun bu bölgede yoğun bir şekilde hissedildiği söylenebilir. Bölge milliyetçiliği, hemşerilik duygusu ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Aslında bölge milliyetçiliği

⁹ Barutçu, *age*, s. 39-40.

¹⁰ İzzet Öztoprak, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun, 1988, s. 339.

¹¹ Edward H. Carr, *Tarih Nedir*, İletişim Yayınları, Ankara, 1994, s. 29.

hemşericilikten daha geniş anlam içeren bir kavramdır. Hemşericilik duygusu, daha küçük bir coğrafi alanın yani bir şehrin ya da kasabanın mensubiyetini gerektirirken, bölge milliyetçiliği daha geniş bir coğrafi bölgenin mensubiyetini gerektirmektedir. İşte bölge milliyetçiliğinde aidiyet duyulan coğrafi bölge ve bölge sakinlerinin çıkarları ilk tercih sebebidir. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde de bölge milliyetçiliği duygusunun yoğun bir şekilde hissedildiği için, bölgenin çıkarlarına sıkı sıkıya bağlı olan araştırmacılar, söz konusu muhalefet hareketlerini, muhtemelen bölgeye zarar verebileceği inancıyla, genellikle geçiştirmişler ya da görmezden gelmişlerdir. Örneğin bölgenin duayen tarihçisi Mahmut Goloğlu, "Atatürk ve Trabzon" isimli eserinde muhalefetin varlığına değindikten sonra, bu muhalif tutumu önemsiz gördüğünü, tamamen bireysel olgular olarak kabul etmek gerektiğini söylemektedir.¹² Goloğlu ile benzer tutumu diğer bölge hakkında çalışan araştırmacılar olan Kadir Mısıroğlu, Cumhur Odabaşoğlu ve Sabahattin Özel'de de görmek mümkündür.¹³ Sonraki araştırmacılar da bu bölgedeki muhalefet olgusu üzerinde pek durmamışlardır. Ta ki 2008 yılında Serander Yayınevi tarafından yayınlanan, aynı zamanda doktora tezimize de olan 'Trabzon'da Muhalefet' isimli eserim yayımlanana kadar. Bu eser bölgedeki muhalif hareketleri derinlemesine analiz eden tek çalışmadır.¹⁴

Kongreler döneminde bölgedeki muhalefeti ele alan bu çalışma, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki muhalif hareketlerin kaynağı ve niteliği üzerinde yeniden bir siyasi tarih analizi yapmak için hazırlanmıştır. Tarihsel bir tasnife tabi tutulduğunda, muhalif hareketlerin ortaya çıkışı ve muhalefetin kaynakları üzerinden hareket eden bir yöntem izlenmiştir. Çalışmada, özgün konulara öncelik verilerek, tekrarlardan kaçınılmış ve ayrıntılara girmekten kaçınılmıştır. Çalışma, birincil kaynakların temel alındığı bir tarih yazımı yöntemi tercih edilmiş, tarih yazımının önemli kaynaklarından hatıralar ile basın taraması ve ikincil kaynaklar ile desteklenmiştir.

1. Erzurum Kongresi ve Muhalefet

Enver ve Talat Paşalar, yurt dışına çıkmak zorunda kaldıkları için Anadolu'da başlatılan Millî Mücadele hareketinin liderliği için

¹² Mahmut Goloğlu, *Atatürk ve Trabzon*, Trabzon İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Trabzon, 1981, s. 21.

¹³ Kadir Mısıroğlu, *Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1978; Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara, 1991; Cumhur Odabaşoğlu, *Belgelerle Millî Mücadele Yılları, 1919-1923*, Trabzon, 1990.

¹⁴ İsmail Akbal, *Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon, 2008.

Mustafa Kemal Paşa'ya teklif götürülmüş; o da kabul etmişti. Şubat 1919'da Millî Mücadele'nin liderliğini (emanetçi lider) kabul eden Mustafa Kemal Paşa, Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmış, oradan Havza ve Amasya'ya geçmişti. Genel bir kongre toplamak için hazırlıklar yaparken Erzurum'da bir kongre toplanacağı haberini aldı. Daha Mustafa Kemal Paşa Amasya Tamimi'ni yayınlamadan önce, 30 Mayıs 1919'da İttihatçıların Doğu bölgesinde kuruluşuna öncülük ettiği iki cemiyet Erzurum Kongresi'ni toplama kararını almışlardı. Mustafa Kemal Paşa, Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin kendisini kongreye davetiyle durumdan haberdar olmuştu.

Kongre ne Mustafa Kemal Paşa'nın ne de Kazım Karabekir Paşa'nın etkisiyle toplanmıştır; tamamen bölgedeki ittihatçıların bir faaliyetidir. Trabzon'daki ve Erzurum'daki İttihatçı kadro kongrenin planlayıcılarıdır. Trabzon'da tümen komutanlığı ve vali vekilliği de yapmış olan Miralay Dadaş Rüştü Bey, Süleyman Necati, Filibeli Hilmi, Ebulhindili Cafer, Deli Halit Paşa, Yenibahçeli Şükrü ile Nail ve Trabzon'daki diğer İttihatçı ekip hep beraber Erzurum Kongresi'ni planlamışlardı. Üstelik tüm bunların yanında kongrenin toplanma tarihinin de Meşrutiyet Bayramına, yani 10 Temmuz'a denk getirilmesi bu eylemin bir İttihatçı faaliyeti olduğunu göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa da İttihatçı kadroyu küstürmemek için kongreye katılmayı kabul etmiştir; ancak hiçbir beklentisi yoktur. Onun kafasında gerçek anlamda beklentisi olan kongre Ağustos ayında toplamayı planladığı Sivas Kongresi'dir. Kısaca Mustafa Kemal Paşa, söz konusu cemiyetlerin kurucularının ve idare heyetlerinin İttihatçı ve Teşkilat-ı Mahsusacı olduklarını bilmesine rağmen bu kişileri Erzurum'da bir kongre toplanması konusunda desteklemeye karar vermiş ve onlarla birlikte hareket etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ni desteklemesinin tek nedeni, onların da Sivas'a katılımını sağlamak ve Sivas'ın boykota uğramamasını sağlamaktı.

1.1. Muhalefet Konuları

Mustafa Kemal Paşa Erzurum kongresinde ciddi bir siyasal muhalefetle karşılaşmıştır. Muhalefete sebebiyet veren konular şunlardır:

1-Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Kongre'ye Katılımı Sorunu: Delegelerin İttihatçı olmayan kesiminde Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin izleyici olarak kongreye geldikleri kanısı hakimdi.

Fakat daha sonra, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti genel merkezi adına delege olarak katılacaklarını öğrendiklerinde itiraz etmişlerdir. Trabzon delegeleri, merkezi İstanbul olan bu cemiyetle Trabzon'un hiçbir ilgisinin olmadığını; Trabzonlu delegelerin yalnızca Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin üyesi ve Erzurum'dakilerin de Erzurum Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyeleri olduğunu ve kongrenin bu iki cemiyetin bir faaliyeti olduğunu iddia ediyorlardı. Dolayısı ile kongre bölgesel bir girişimdi ve genel bir kongre muamelesi yapılamazdı. Hem Erzurum hem de Trabzon, delegelerini seçmişti ve böyle merkezden atamalar usule aykırıydı. Ayrıca, İstanbul işgal altındaydı ve Anadolu'da başlatılan bu hareketin İstanbul'la hiçbir ilişkisi yoktu. Başka bir ifadeyle Kongre'nin İstanbul'daki bir Cemiyetle ilişkilendirilmesi kadar yanlış bir şey olamazdı. Aynı zamanda Trabzon delegelerini rahat-sız eden başka bir konu da Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beyin asker kişilikleriydi.¹⁵

2-Mustafa Kemal Paşa'ya Kongre Başkanlığının Teklif Edilmesi Sorunu: Mustafa Kemal Paşanın askerlikten ayrılması Erzurumlu İttihatçı kadroyu sevindirmişti.¹⁶ İstifanın hemen ardından kendisine destek olduklarını göstermek için Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesinin Heyet-i Faale Başkanlığı'na, Rauf Beyi de ikinci başkanlığa seçmişlerdi. Ayrıca Erzurum Kongresi'nin Başkanlığı da kendisine teklif edilmişti.¹⁷ Erzurumlu delegelerdeki bu sevincin yerini Trabzonlu delegelerde endişe almıştı. Çünkü Trabzon delegeleri içerisindeki Hürriyet ve İtilafçı kesim Erzurum'dakinden daha fazla idi. Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum Kongresi Başkanlığını teklif ettiğinin duyulması Hürriyet ve İtilafçı kesimi oldukça rahatsız etmişti. Trabzonlu muhaliflere göre, "Milletin içinden doğan böyle bir kongrenin başkanlığına tanınmış bir kişinin hele bir de komutanın getirilmesinin yurt dışında kötü yankılar yaratacağını, yine bir kişinin peşinden gidildiği şeklinde yorumlanacağını, buna kesinlikle karşı olmaları gerektiği" dile getiriliyordu. Trabzonlu delegelere Giresunlu delegelerden Ali Naci Bey de (Duyduk) destek vermiştir. Kısaca, Trabzon'dan gelen Hürriyet ve İtilafçı delegeler Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına, eski bir İttihatçı asker olduğu için karşı çıkıyorlardı. Ömer Fevzi Bey ve Ali

¹⁵ Dursunoğlu, *age*, s. 101; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 178-179.

¹⁶ Dursunoğlu, *age*, s. 91.

¹⁷ Dursunoğlu, *age*, s. 96.

Naci Bey, delegelerin kendi aralarından birisini başkan seçmeleri gerektiğini, delegelerin birbirini tanımaları için de ilk günün törenle geçirilip başkanlık seçiminin ertesi güne bırakılmasını önerdiler. Bunun üzerine, başkanın kim olması gerektiği konusu sonraya bırakılıp, başkan vekillerinden birisinin mutlaka Trabzon delegesi olmasına karar verildi.

3-Mustafa Kemal Paşa'nın Askeri Üniforma ile Kongre'ye Katılması Sorunu: Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye katılmasını hazmedemeyen Trabzon delegelerinden Hürriyet ve İtilafçı yanlısı olan kesimin gündeminde bu kez, onun kongreye askeri elbiseyle katılması olayı vardı. Başkanlık seçiminin yapıldığı gün Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye askeri kıyafetle ve padişah yaveri kordonuyla gelip konuşma yapmak için kürsüye yöneldiğini gören bu kesim hep bir ağızdan itiraz ettiler.¹⁸ Muhaliflere göre Mustafa Kemal Paşa'nın general üniforması ve Yaver-i Hazret-i Şehriyari kordonuyla başkanlık kürsüsünde oturacak olması, askeri tahakkümün gelmekte olduğunu gösteriyordu. Nihayetinde Mustafa Kemal Paşa olayı uzatmamak için üniformasını çıkartmış ve kongreye sivil elbise ile katıldı. Böylece Hürriyet ve İtilafçıların kendisine karşı giriştikleri bu eylemi boşa çıkarmış oldu.

4-Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre Başkanı Seçilmesi Sorunu: Kongrenin ilk toplantı gündeminde başkanlık seçimi vardı. Trabzon delegeleri başkanlık seçimini erteletmek isteseler de başkanlık seçimine geçildi, Mustafa Kemal Paşa, oylamaya katılan 48 delegeden 38'inin oyunu alarak başkan seçildi. Bu durum Trabzon ve Giresun delegelerinden bazıları tarafından protesto edildi. Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olmasını hazmedemeyen Trabzonlu muhalifler Erzurum delegeleri içindeki Hürriyet ve İtilafçı kesimi de yanlarına çekerek Mustafa Kemal Paşadan başkanlıktan çekilmesini sağlamaya çalıştılar. Karabekir duruma müdahale ederek Erzurum delegelerini susturmuştur.¹⁹ Bu kez muhalifler bizzat Mustafa Kemal Paşa ile görüşüp başkanlıktan çekilmesini istediler; ancak çok sert yanıt alarak geri adım atmamak zorunda kaldılar.²⁰

5- Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Tüzüğü (Nizamname) Sorunu: Kongrede kurulmasına karar verilen Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tüzüğü üzerinde yapılan görüşmelerde, Trabzon'un muhalifliğiyle tanınmış delegeleri, bu kez okları

¹⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Yüce Yayınları, İstanbul, 1990, s. 78.

¹⁹ Karabekir, *age*, s. 70.

²⁰ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 162.

Rauf Beye yönelttiler ve görüşmeleri bir kez daha çıkmaza soktular. Sorun, delegelerden birinin önerisi ve bu önerinin arkasında Rauf Beyin olması idi. Rauf Beyin önerisine göre “Cemiyetin il ve ilçe başkanlarının vali, kaymakamlar ve ordu komutanlarının olması ve ikinci başkanlıklarının da askerlik şube başkanları tarafından yapılması” şeklinde idi.²¹ Rauf Beye göre bu öneri halkı cesaretlendirecek ve Millî Mücadele kadrolarını güçlendirecekti. Trabzonlulara göre ise bu önergeyle Cemiyet, bürokratlar yoluyla İstanbul Hükümetine yani merkeze bağımlı bir duruma düşebilirdi. Bu adem-i merkeziyetçi düşünceye ters bir durumdu. Cemiyet başkanları dernek üyeleri arasından ve seçimle gelmeliydi. Tartışmalar uzayınca oturuma ara verildi ve sorunun çözümü kurulacak komisyona havale edildi. Rauf Bey, Servet Bey, Küçük Kazım Bey, Süleyman Necati ve Cevat Beyden oluşan komisyon ayrı bir odada toplandı; fakat herhangi bir sonuca varılamadı. Bu kez Mustafa Kemal Paşa araya girdi ve Rauf Beyi ikna edip öneriyi geri çekti.

Tüzük değişikliği konusunda Trabzon delegelerinin muhalefet ettiği konulardan biri de Heyet-i Temsiliye'nin kuruluş, görev ve yetkilerini belirten tüzük maddesiydi. Adeta “geçici bir hükümet” gibi yetkilere sahip olacak olan Heyet-i Temsiliye'nin yetkileri hakkında Trabzon delegeleri; büyük sorumluluk gerektiren önemli kararları alma yetkisinin bu kadar küçük bir heyete verilmemesini, bu tür kararlar alınacağı vakit kongrenin olağan ya da olağanüstü toplantıya çağrılması gerektiğini iddia ediyorlardı. Hatta Kırzıoğlu'na göre muhalifler, kongrenin mizacı gereği Heyet-i Temsiliye'ye gerek bile olmadığını iddia ediyorlardı.²² Tartışmalar uzun süre almasına karşın sonunda orta bir yol bulundu. Ortak karara göre, Kongrenin seçeceği Heyet-i Temsiliye'nin üye sayısı geniş tutulacak, en az 9 en çok 16 üyeden oluşacak ve Heyet-i Temsiliye üyeleri kendi aralarından birini başkan seçeceklerdi. Ayrıca Heyet-i Temsiliye, vatanın bütünlüğü ve bağımsızlığı konusunda her türlü tedbiri ve siyasi kararı almaya yetkili olacak, ancak milletin ve memleketin mukadderatıyla ilgili konularda bütün heyet-i merkeziyelerin fikrini soracaktı.

6- Muhaliflerin Adem-i Merkeziyetçi Önergesinin Yarattığı Sorun: 3 Ağustos 1919 tarihli oturumda tam görüşmeler bitmek üzereyken, Trabzon delegelerinden Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Dr. Ali Naci, Yusuf Ziya ve Abanoszâde Hüseyin adem-i merkeziyetçilik düşünceleriyle dolu bir önerge verdiler ve bu önergeye 22

²¹ Dursunoğlu, *age*, s. 108.

²² Kırzıoğlu, *age*, s. 145.

maddelik bir program taslağı ilave ettiler. Program taslağı, ileri derecede adem-i merkezîyetçilik havası taşımaktaydı ve idarede adem-i merkezîyet esasına dayanan bir ıslahat programına benziyordu.²³ Önergeyle birlikte sunulan program taslağına göre belediyeler bağımsız olacak, vakıfların yönetimi Müslüman cemaatine bırakılacak, idari adem-i merkezîyete gidi-lecek ve bütün ortaklıkların işçileri kazançtan pay alacaklardı. Hele programın 22. maddesinde yer alan, hazineye faydası olsun diye, düzenli ordu birlikleri yerine milis kuvvetlerin kurulması önerisi, bütün delegelerin sert tepki göstermesine neden oldu.²⁴ Sonuçta önerge reddedildi.

7-Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye Girmesi Sorunu: 5 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye girip girmemesi konusu tartışıldı. Bu kez Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye girmesine yalnızca Trabzon delegeleri değil yakın arkadaşları ve Erzurum'a geldiğinde ona her türlü konuda destek olmaya söz veren İttihatçı ekip den bazıları da karşı çıktı. Çoğunluğun görüşü olumsuz olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa görüşünde direndi ve Heyet-i Temsiliye'de bulunmasının zorunlu olduğunu söyledi. O, ne Erzurum Kongresi delegelerine ne de onların seçeceği Heyet-i Temsiliye'ye güvenmekteydi. O istenilen hedefe ulaşılabilmesi için kendi liderliğini gerekli görmekteydi. Nihayetinde Heyet-i Temsiliye'ye girdi ve başkanlığını da üstlendi.²⁵

1.2. Erzurum Kongresi'ndeki Anlaşmazlıkların Gerçek Sebepleri Neydi?

Kongreyi düzenleyen ve planlayan İttihatçıların temel amacı, yeni bir devlet kurmaktı. İttihatçılar bu tür girişimlerin provasını 1913'ten beri yapmaktaydılar. İlk uygulama 1913'te Batı Trakya'da, daha sonra da 1918'de Kars'ta, Cenubî Kafkas Hükümeti ile yapılmıştı. Bu tür faaliyetlerin ilk örneğini Teşkilat-ı Mahsusa'nın Balkanlardaki faaliyetlerinde görmekteyiz. Teşkilat-ı Mahsusa'nın bütün üst düzey kadrosundan Süleyman Askeri, Kuşçubaşı Eşref ve Kardeşi Hacı Sami, Filibeli Hilmi, Hüsrev Sami, Sapançalı Hakkı, Çerkez Reşit ve daha birçok komitacı Balkanlarda görev almıştı.²⁶ Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu kadrosu 1913'te Meriç Nehri ötesinde İlk

²³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, s. 473; Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 92-94.

²⁴ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 103.

²⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. III, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 95-96.

²⁶ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990, s. 50.

Türk Cumhuriyeti'ni kurmuştu. Batı Trakya'daki karışıklıkları düzeltmek ve Osmanlı Devleti'nin dağılması ihtimali karşısında hiç olmazsa bu bölgeyi Yunanlılardan kurtarmak için buraya gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri, Enver Paşa'nın emriyle, Gümülcine'de Süleyman Askeri'nin başkanlığında genel kongre yapmışlar ve bu kongrede alınan karar neticesinde Batı Trakya Muhtar Türk Cumhuriyeti'nin ve Batı Trakya Muvaffak İslam Hükümeti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdi.²⁷ Cumhurbaşkanlığına Gümülcine Belediye Başkanı Hafız Salih Efendi getirilmişti. Bakanlar kurulunun tamamına yakınına Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri atanmıştı. Süleyman Askeri de Genelkurmay Başkanı olmuş ve yardımcılıklarına da Çerkez Reşit ve Hüsrev Sami getirilmişti. Hükümete bağlı asker sayısı, 4 Ekim 1913'te 30.000'i bulmuştu. Bu girişim 25 Ekim 1913'te Bulgarlarla yapılan anlaşma sonucu feshedilmiş ve bölge Bulgarlara bırakılmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa çekilmemek için çok direnmesine rağmen Cemal Paşa'nın emriyle çekilmek zorunda kalmıştır.²⁸

İlk etapta dikkatleri üzerlerine çekmemek için Hürriyet ve İtilafçıları da örgütlenmenin içinde bulundurmuşlar; ancak Erzurum Kongresi bunlar tarafından ciddi bir muhalefet bombardımına tutulunca daha ilk kongrede onlarla bu yolun birlikte yürümeceğini anlamışlardır. Kongre muhaliflerine bakıldığında, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve adem-i merkeziyet taraftarlığının yanı sıra İngiliz-Fransız-Türk dostluğunu savunuyorlardı. Dolayısıyla İttihatçı düşmanlığı onları bir arada tutan temel unsurdur.

İngiliz Muhipler Cemiyeti aracılığıyla fikirlerini yaymaya çalışan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, Anadolu'da etkili olduğu yerler Doğu illeriydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası paralelindeki Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, İngiliz hayranlığını Doğu Karadeniz Bölgesinde yaymış ve bunu Anglosakson uygarlığı biçiminde Erzurum Kongresi'ne dahi getirmişti. Kongrede Trabzon, Sürmene, Giresun ve Tirebolu delegeleri 22 maddelik bir program sunarak "Doğu Anadolu illerinde Türk ırkının yaradılıştan en kolay kabul edebileceği Anglosakson uygarlığının temsilcisi milletlerin yol göstericiliğini ve yardımını" istemişlerdi.²⁹ Muhalifler, İngiliz dostluğunu yalnızca uygarlık isteği için savunmuyorlardı. Onlar ta-

²⁷ Ertürk, *age*, s. 112.

²⁸ Görgülü, *agt*, s. 50-52.

²⁹ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, Tekin Yayınları, İstanbul, 1977, s. 216; Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 197-200.

rihi Rus-Türk düşmanlığının etkisi altında, Ruslarla Millî Mücadele’de işbirliği ve yardım alma fikrine karşıydılar. Onlara göre, kurtuluş ancak Amerikan ve İngiliz dostluğu temin edilerek mümkün olabilirdi. Oysaki Mustafa Kemal Paşa ve Karakol Cemiyeti Havza’da Bolşeviklerle çoktan anlaşmışlardı.

Mustafa Kemal Paşaya göre ise, ülkedeki tek düşman İngiltere ya da onun güdümündeki İtilaf Devletleriydi. Avrupalılara güvenilmezdi; İstanbul’u kendine tutsak eden, Yunanlıları İzmir’e çıkaran, İstanbul’u Anadolu aleyhine kışkırtan Avrupalılardı. Bunun temel kanıtı da Mondros’ta verdikleri sözü tutmamalarıydı. İlk olarak Anadolu’dan İngilizleri atmak gerekiyordu. Bunun için ise İngilizlere karşı, emperyalizme karşı, kim olursa olsun (Ruslar dahil) anlaşarak gerekli yardım sağlanmalıydı. Muhaliflerle Mustafa Kemal Paşa’nın ayrıldığı asıl nokta buydu.

Nihayetinde Erzurum Kongresi dönüşü muhalifleri tasfiye etmenin gerekliliği anlaşılmış ve birlikte bir mücadelenin yürütüleceğine olan inanç kaybolmuştu. Giresunlu muhalifler korku ve tedhiş politikası ile Topal Osman tarafından tasfiye edilmiştir. Giresun’un Erzurum Kongresi’ne gönderdiği iki delegesinden Dr. Ali Naci Bey (Duyduk) ile İbrahim Hamdi Bey, bırakın siyasi yaşamı sosyal yaşamdan bile ellerini çekmişlerdir.³⁰ Trabzon’daki muhaliflere gelince, Giresunlu muhalifler gibi hemen sert tedbirlere başvurulmamıştır. Çünkü Trabzon henüz Heyet-i Temsiliye’nin iradesini kabul etmiş değildi. Üstelik Trabzon’da Heyet-i Temsiliye’nin güvenebileceği ne bir vali ne de polis müdürü vardı. Trabzon valisi de polis müdürü de Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na mensuptu ve Trabzon’daki yandaşlarının hamiliğini yapıyorlardı. Üstelik Tahkik Heyeti de o günlerde Trabzon’da bulunuyordu. Tahkik heyetindekiler, Fevzi Paşa haricinde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yandaşlardı. Bu durumdan istifade eden muhalifler faaliyetlerine devam ediyorlar ve Erzurum Kongresi’ni eleştirmeye devam ediyorlardı. Trabzon’a müdahale daha sonra Deli Halit Paşa tarafından gelmiş ve muhalifler susmak zorunda kalmışlardır. Halit Bey’in müdahalesinin Trabzon’daki havayı değiştirmesinden korkan Kazım Karabekir Paşa Deli Halit Paşa’yı durdurmaya kalksa da dinletememiş ve Trabzon’da sert tedbirlere başvurulmuştur. Muhaliflerden bazıları Trabzon’u terk etmek zorunda kalmıştır.³¹

³⁰ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 159.

³¹ Karabekir, *age*, s. 159.

Erzurum Kongresi sonrası Trabzon'da saflar belirginleşmeye başlamıştı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlıları ile İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlıları ülkenin çok hassas bir döneminde, yine eski hesapların peşinde koşmaya başlamışlardı. Bu saflarda kimlerin olduğunu; başka bir ifadeyle kimlerin Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olduğu, kimlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı olduğunu, 1922 yılının Ocak ayında Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin tahkikatını yapan Ali Said Paşa'nın Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey'e sunduğu rapordan tespit edilebilmiştir.³²

2. Sivas Kongresi ve Muhalefet

Mustafa Kemal Paşa, Amasya'da karar altına aldığı ve genel bir kongre niteliği vermeyi düşündüğü Sivas Kongresi'ni bin bir zorluğa rağmen toplayabildi. Fakat genel bir kongre olmasına rağmen Erzurum'daki katılım oranını yakalayamadı. Erzurum Kongresi'ne katılan delege sayısı 56 iken Sivas'a katılan delege sayısı 38 idi.³³ Oysa Amasya Tamimi'ne göre her livadan üç adet olmak üzere toplam 120 delegenin katılması öngörülmüştü. Tamimde süratle delegelerin seçilerek Sivas'a gönderilmesi öngörülmüşken katılan delege sayısının azlığı, Sivas'ın delege toplama işinde başarısız olduğunu göstermektedir.

Kongre'nin ilk günleri başkanlık seçimiyle geçti. Mustafa Kemal Paşa uzun mücadeleler sonucunda Kongre başkanlığına getirildi. İstanbul Hükümeti ve basının Erzurum Kongresi için ülke kamuoyunda yarattığı "İttihatçılık faaliyeti" söylentisi yüzünden Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresi'nin de aynı damgayı yememesi için bu konuda tedbir alma gereği duydu. Bu yüzden Kongrede yapılan ilk icraat ne İttihatçılık ne de fırkacılık yapılmayacağına dair yemin ettirilmesi olmuştur. Çünkü Erzurum Kongresi'nde İttihatçılık söylentileri yüzünden milli birliğin sağlanamamış olması ve bunun sağlanma mekânının Sivas Kongresi olmasıydı. Böylece hem içte birlik sağlanacak hem de dışta işgalci devletlerin İttihatçı şüpheleri bertaraf edilecekti. Çünkü İttihatçılar, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İtilaf Devletleri'ne yaranma gayreti sonucu Ermeni tehciri suçlaması yüzünden savaş suçlusu sayılıyordu ve bu lekeyle Millî Mücadele'nin dışarıya karşı haklılığı savunulamazdı. Sivas'taki yeminle beraber İstanbul'un İttihatçılık suçlamaları da boşa çıkarıl-

³² Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), 97-27-27/10.02.1338.

³³ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 71.

miş oluyordu. Böylece eski İttihatçılar, İttihatçılığı dışlamak kaydıyla, Millî Mücadele kadrolarına dâhil edilmiş oluyordu.³⁴ Kongre sona erdikten bir gün sonra, 12 Eylül 1919 tarihli beyannameyle vali ve komutanlara İstanbul'la haberleşmenin kesildiği duyuruldu. Ertesi günün gecesi, yani 13/14 Eylül 1919 gecesi de Kongre kararları valilere ve komutanlara telgrafla bildirildi. 14 Eylül sabahı Sivas Kongresi'nin kararlarına karşı ilk tepkiler, tahmin edilebileceği gibi, Trabzon'dan gelmiştir.

2.1. Muhalefet Konuları

1. Sivas Kongresi'nin Trabzon ve Bütün Doğu Karadeniz Tarafından Reddedilmesi Meselesi: Sivas Kongresi'ne katılımın bu kadar düşük olmasının en önemli sebebi Trabzon merkezli Doğu Karadeniz muhalefetidir. Kongre, Trabzon delegeleri tarafında toptan protesto edilmiş, hatta Sivas'a delege dahi gönderilmemiştir. Erzurum Kongresi'nde katılan Trabzon delegeleri Sivas'ta genel bir kongre toplanacağına dair daha Erzurum'da iken duyular almışlardı. Bu duyum üzerine delegelerden bir kısmı Kongre daha sona ermeden bir kısmı da sona erer ermez Erzurum'dan ayrılmışlardı. Mustafa Kemal Paşanın delegelerin tamamına Erzurum'dan ayrılmamalarını tembihlemesine rağmen Trabzon delegeleri, Heyet-i Temsiliye'ye seçilen İzzet ve Servet beyler de dâhil olmak üzere, Erzurum'dan tepkili bir şekilde ayrılmışlardı.

Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye üyeleri olan İzzet ve Servet beyleri Sivas'a gitmek üzere Erzurum'a iki kez çağırılmış olmasına karşın, 17 ve 23 Ağustos 1919, onlar o sıralarda İstanbul'dan gelen Tahkik Heyeti'nin Trabzon'da olmasını bahane ederek, gelececeklerini bildirdiler; fakat Tahkik Heyeti Trabzon'dan ayrıldıktan sonra da Sivas'a gitmediler. Bu tepkiden dolayıdır ki, Sivas Kongresi'ne bütün yurttan delegeler katıldığı halde Trabzon'dan hiçbir delege katılmamıştır. Böylece Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'ye seçilen; fakat Sivas Kongresi'ne katılmayı reddeden İzzet ve Servet beylerin şahıslarında Trabzon'la Sivas'taki Heyet-i Temsiliye arasında bir anlaşmazlık baş göstermiş oluyordu. Bu anlaşmazlık yalnızca Sivas Kongresi'nin toplanmasına karşı bir tepki olarak kalmamış, Kongre kararlarının duyurulmasından sonra da devam etmiştir.

Erzurum Kongresi'ne katılan Trabzon delegeleri Sivas'ta ayrı bir kongre yapılmasını ve Sivas toplantısına Kongre, hem de Genel

³⁴ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 36-37.

Kongre niteliği verilmesini kabul etmiyorlar ve bunu Erzurum Kongresi kararlarına aykırı buluyorlardı. Onlara göre, Sivas Toplantısı için Erzurum Kongresi'nde kabul edilen prensip 'Mustafa Kemal Paşa'nın iki Heyet-i Temsiliye üyesi ile birlikte (Rauf Bey ve Raif Efendi) Sivas'a gitmesinden ve orada toplanacak olan Batı Anadolu delegelerine Erzurum Kongresi kararlarını kabul ettirmesinden' ibaret olacaktı. Bu prensibe uyulmadığı bahanesiyle, kademeli olarak, Erzurum Kongresi'ne katılan bütün Trabzon delegeleri muhalif duruma geçmişlerdir. İzzet Bey ve Servet Bey ilk olarak, Sivas'ta Heyet-i Temsiliye'ye hitaben hazırladıkları yazıyı 14 Eylül 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya telgrafla gönderdiler. Telgrafta, Umumi Kongre Heyet-i Temsiliyesi diye bir makamın Erzurum Kongresi nizamnamesinde öngörülmediği, Sivas Kongresi kararlarının Erzurum Kongresi kararlarını ortadan kaldırdığı, bu tür kendi başına buyruk hareketlerin ülkenin aleyhine olacağı, kendilerinin de Heyet-i Temsiliye'ye dâhil oldukları için bu esasların altında sanki kendi imzalarının da olduğu zannedileceği, Sivas Kongresi kararlarını kabul etmediklerini ve kendilerinin de Heyet-i Temsiliye'den istifa etmiş sayılmaları gerektiğini bildirdiler.³⁵

15 Eylül 1919'da İzzet ve Servet Beyler, bir gün önce çektikleri telgrafa henüz cevap gelmeden, bu kez doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çektiler. Telgrafta, kimler tarafından ve ne şekilde seçildikleri belli olmayan delegelerin meydana getirdikleri böyle bir toplantıya, memleketin kaderini çizecek bir Genel Kongre denemeyeceği, hele bu kongrenin yeni bir Heyet-i Temsiliye seçmeyeceği ve Sivas Kongresi kararlarının Erzurum Kongresi kararlarını değiştiremeyeceğini söylediler. Telgrafın devamında, İstanbul'la haberleşmenin kesilmesinin oldu-bittiye getirildiğini, Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'nin böyle bir hakka sahip olmadığını ve kendini bir geçici hükümet gibi haberleşme mercii olarak tanınmasını istemeyeceğini iddia ediyorlardı. Telgrafın sonunda Sivas Kongresi'nin diğer kararlarına da kuşku ile baktıklarını ve Erzurum Kongresi dışında yapılacak işlere katılmayacaklarını bildirdiler.³⁶

Mustafa Kemal Paşa, Karabekir aracılığıyla gönderdiği cevapta, öncelikle bu görüşlerin İzzet ve Servet beylerin kişisel görüşleri olduğunu, Trabzon merkez heyetinin bu konuda herhangi bir görüşü varsa bildirmelerini söyleyerek İzzet ve Servet beylerin iddialarını cevapladı. Mustafa Kemal Paşa İzzet ve Servet beylerin

³⁵ Karabekir, *age*, s. 221-222.

³⁶ Atatürk, *age*, s. 1398.

iddialarının temel düşünceden ve dayanaktan yoksun olduğunu, Sivas Kongresi'nin bütün Anadolu'yu kapsayan Genel Kongre durumunu aldığını, Heyet-i Temsiliye'yi ortadan kaldırılmayıp altı kişi daha ilave edilerek genişletildiğini, Erzurum Kongresi tüzüğünde bir değişiklik yapılmadığını ve yapılan işlerin tüzüğün özel maddelerine dayanılarak yapıldığını söyledi. Ayrıca İstanbul'la haberleşmenin kesilmesinin birtakım zorunluluklardan kaynaklandığını; bu yüzden de Sivas'ın bir başvuru yeri olarak bildirildiğini ve geçici hükümet kurulmadığını söyledi. Son olarak da bu tür çıkışların Millî Mücadele hareketinde kötü sonuçlar doğuracağı uyarısında bulundu.³⁷ Aynı gün Servet ve İzzet Beyler, Kazım Karabekir Paşa aracılığıyla, Mustafa Kemal Paşa'ya cevap verdiler. Telgrafta, Sivas Kongresi'nin Batı Anadolu illeri delegelerinden teşekkür etmiş olması sebebiyle o ad ile anılmasını ve Erzurum Kongresi kararlarının bildirilmesiyle yetinilmesini istediler. Telgrafın devamında Sivas Kongresi'nin Erzurum'da hazırlanan tüzüğü değiştirmeye ve Heyet-i Temsiliye'ye yeni üyeler katmaya yetkisi olmadığını, Doğu illeri delegelerinin bu kongrede bulunmaması sebebiyle kongrenin bütün ülkeyi temsil etmediğini ve Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi'ni eritip yok etmek üzere olduğunu ancak Sivas'takilerin böyle bir yetkiye sahip olmadıklarını tekrar ettiler. Kazım Karabekir Paşa, Trabzon'a verdiği cevapta, Trabzonluların esas düşüncelerini anladığını ve onlarla aynı düşünceleri paylaştığını, fakat İstanbul hükümetinin ihanetinin sabit olduğunu ve haberleşmeyi kesmenin zorunlu olduğu noktasında onlardan ayrıldığını söyledi.³⁸ Yazışmalardan anlaşıldığına göre, hiç kimsenin alttan almaya niyeti yok gibi görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'tan vazgeçmek gibi bir tercih hakkı yoktu. Çünkü Amasya'dan beri, belki de İstanbul'dan ayrılmadan önce, Sivas'ta bir kongre planı yapılmıştı. Trabzon'un bu ani çıkışı Millî Mücadele kadrolarının aldığı ilk ciddi darbeydi. Sonuçta Trabzon delegeleri heyetten çekilmiş oldular ve kongreye katılmadılar.

Bu arada muhalefet Trabzonlu bir kesimle sınırlı kalmamış; şehrin geneline yayılmış, hatta Doğu Karadeniz bölgesinin tamamına kapsamıştır. İlk olarak, her geçen gün büyüyen muhalefet safalarına, 16 Eylül 1919'da, Trabzon'da bulunan Gümüşhane delegesi Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) katılmıştır. Zeki Bey, 16 Eylül sabahı Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta, Sivas Kongresi kararlarını tanımayacağını çok sert bir dille bildirdi ve meseleyi görüşmek için

³⁷ Atatürk, *age*, s. 1376-1382.

³⁸ Atatürk, *age*, s. 1370.

Kazım Karabekir Paşa'yı Gümüşhane'ye çağırttı.³⁹ Karabekir'in Gümüşhane'ye gelmemesi üzerine Zeki Bey Trabzon'a geçerek doğrudan İzzet ve Servet beylerin yanına geldi. 16 Eylül akşamı Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'nin talebi üzerine bir görüşme oldu. Bu görüşmeden de bir sonuç alınamamış, üstelik Sivas gizli bir şekilde tehdit edilmiştir.⁴⁰

İki gün sonra Trabzon'un eşraf ve yerel yönetim mensupları da muhalefet saflarına katıldı. Açıkçası İzzet ve Servet beylerin öncülük ettiği muhalefet hızla genelleşerek bütün şehri peşinden sürüklemeye başlamış gibi görünüyordu. 18 Eylül 1919'da Trabzon Belediye Başkanı Hüseyin Hamdi Bey ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Rıza Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla başvurarak Sivas Kongresi kararlarına karşı oluşan muhalefet birliğine katıldıklarını ilan ettiler. Telgrafta, İzzet ve Servet beylerin düşüncelerine katıldıklarını ve İstanbul'la haberleşmenin kesilmesi kararını kabul etmediklerini, Padişah ile telgraf muhaberesi mümkün olmuyorsa İstanbul'a bir heyet gönderilmek suretiyle ilişki sağlamanın mümkün olduğunu bildiriyorlardı.⁴¹ Böylece, Trabzon'da Sivas Kongresi ve onun kararlarına, hatta bu hareketin başındaki Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele çabalarındaki tutum ve eylemlerine karşı örgütlü bir muhalefet birliği belirmiş oluyordu. Bu birlik başlarda, Eyüpzâde İzzet, Hacısalihzâde Servet ve Kadirbeyzâde Zeki beylerden ibaret iken, daha sonra bütün Trabzon eşrafı ve yerel yönetim mensuplarının da katılmasıyla toplu muhalefet birliğine dönüşmüştür. 20 Eylül 1919'da Trabzon Belediye Reisi, eşraf ve ulemayı etrafına toplar ve halkı da kışkırtarak, gürültülü bir kalabalık halinde telgrafhane önüne yığar. Telgrafhane önünde yapılan toplantıda, İstanbul'la haberleşmelere müsaade edilmesi için Kazım Karabekir Paşa'ya protesto telgrafı çekilmesi kararı alınır. Bunun için Trabzon ileri gelenlerinden ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nden sekiz kişilik bir heyet seçilir. Servet Bey, Barutçuzâde Ahmet, İzzet Bey, Ulemadan Emin Bey, Müftü Mahir, Hafız Mahmut, Alaybeyzâde Faik ve Zehirzâde Zühtü imzalı bir protesto telgrafı Kazım Karabekir Paşa'ya çekilir.⁴² (Karabekir, 1990, 258). Tehdit kokan ve neredeyse Heyet-i Temsiliye ile ilişkileri atmaya niyetlenen bu telgraf karşısında Kazım Karabekir Paşa serinkanlılığını koruyarak Trabzonlu muhalifleri yatıştırma çabası. Aynı gün Trabzon'a verdiği cevapta, haberleşmeyi

³⁹ Karabekir, *age*, s. 235.

⁴⁰ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 244.

⁴¹ Atatürk, *age*, s. 1472.

⁴² Karabekir, *age*, s. 258.

kesme kararının millî menfaatlerimiz icabı, yalnızca hıyânetkâr bir tutum içinde olan Damat Ferit Hükümetini düşürmek amacıyla, yapıldığını söylemiş; ayrıca herkesin Padişaha bağlılığının sonsuz olduğunu, İzmir'in işgalinin de aciz bir vali ve "deni" bir hükümetin resmi haberleşmelerinin devamında olduğunu söyleyip Trabzonlulardan bu konuda anlayışlı olmalarını ister. Kazım Karabekir Paşa'nın cevabi telgrafıyla Trabzonlular biraz yumuşatır; fakat İstanbul'la haberleşmenin kesilmesi konusunu kapatmamışlardır.⁴³ Burada dikkat çeken olgu, İttihatçı ekibin de muhalif saflara katılmış olmasıdır. Bunun sebebi sonuç kısmında tartışılacaktır.

2-Sivas Kongresi'ni İttihatçılık Faaliyeti ile Suçlayan Bildiri Sorunu: Trabzon'da gizlenen Ömer Fevzi Bey'in Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde yürüttüğü faaliyetler, Trabzon'daki diğer İttihat ve Terakki karşıtlarını harekete geçirdi. 15-16 Eylül gecesi Trabzon'da, Erzurum Kongresi kararlarını ve Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni eleştiren, kongre kararlarına karşı halkı uyanık olmaya ve Halifeye sadakate çağıran, Padişaha bağlılığı pekiştirmeye davet eden bildiriler duvarlara asıldı.⁴⁴ Bildirinin, Ömer Fevzi'nin ve Trabzon'daki Hürriyet ve İtilafçıların işi olduğuna kesin gözüyle bakılıyordu. Çünkü o Selâmet gazetesi aracılığıyla aynı suçlamaları daha iki hafta öncesine kadar yapılmaktaydı. Bildiriler sabah polis tarafından toplandı. Karabekir'in emriyle Trabzon'daki Tümen Komutanı, valiyi ziyaret etti ve bu gibi haince girişimlere karşı kötü sonuçlar hâsıl olacağını hatırlatarak bir daha tekrarlanmamasını tembihlemiştir. Kısaca vali tehdit edilmişti. Vali Tümen Komutanına bizzat bu işle ilgileneneğim diye söz verse de Ömer Fevzi Bey'in yakalanması için hiçbir çaba sarf etmedi. Çünkü aynı siyasi görüşü paylaşıyorlardı.

2.2. Sivas Kongresi Muhalefetinin Arkasında Yatan Gerçek Neden Neydi?

Sivas Kongresi öncesinde başlayıp kongreyle birlikte devam eden muhalefet hareketleri, Millî Mücadele hareketindeki gevşemenin ilk belirtisidir. Sina Akşin'e göre, Heyet-i Temsiliye'ye seçilmiş olmalarına ve iki defa çağrılmış olmalarına rağmen İzzet ve Servet beylerin hiçbir gerekçe göstermeden Sivas'a gitmemeleri, yürütülen mücadelenin ve Heyet-i Temsiliye'nin ciddiyetini benimsemediklerinin göstergesidir. Başka bir ifadeyle, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'in yapmış olduğu gibi gemilerini

⁴³ Karabekir, *age*, s. 258-259.

⁴⁴ Karabekir, *age*, s. 227.

yakmamışlar ve yakmaları için zorlandıkları zaman da muhalif tavır sergilemişlerdir. Koşullar gerektirdiğinde sarayın sadık bendesi rolüne dönebilmek için her zaman açık bir kapı bırakmak istemişlerdir. İzzet ve Servet beylerin muhalefetleri bu tutumun bir sonucudur. Erzurum'da Heyet-i Temsiliye'ye seçilen bu kişiler, iki defa ısrarlı çağrıya rağmen Sivas'a gitmeye yanaşmamışlar ve daha sonra da Karabekir Paşa'dan yüz buldukları için muhalif tutumlarını devam ettirmişlerdir. Yalnızca İzzet ve Servet Beyler değil; Karabekir Paşa da böyle bir tutum içinde olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın, Eylül'den önce iki kez (20 Haziran ve 18 Ağustos) İstanbul'la haberleşmeyi kesmeye kalkışması ve bunun Karabekir tarafından engellenmesi, bu tutumun bariz bir göstergesidir.⁴⁵

Buradan çıkan sonuç, Doğudaki Millî Mücadele hareketi Mustafa Kemal Paşa ile bütünleşme yolunu seçmemiş; bireysel kalmayı tercih ederek ulusal bütünleşmeden uzak durmuş ve daha çok Padişaha bağlı kalmayı seçmiştir. Sivas Kongresi kararlarından olan İstanbul'la haberleşmenin kesilmesi kararına karşı çıkmaları, her fırsatta Padişaha bağlılık telgrafları çekmeleri, sürekli İstanbul'la diyalogu canlı tutmak istemeleri bunun göstergeleridir. Trabzonlular, Sivas Kongresi'ne Genel Kongre adı verilmesini kabul etmemiş, Sivas Kongresi kararlarını Erzurum Kongresi kararlarına aykırı bulmuş ve kişisel bir yönetim toplantısı olarak nitelendirmişlerdir. Ayrıca Sivas Kongresi'nin yeni bir Heyet-i Temsiliye seçemeyeceğini, İstanbul'la haberleşmeyi kesemeyeceğini ve kendisini bir geçici hükümet gibi haberleşme mercii olarak tanıtmamasının kabul edilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Trabzonluların iddiaları, Sivas Kongresi kararlarının Padişaha bağlılığı zedeleyeceği, Padişahla halkın bağının kopacağı; bunun sonucunda da millî birliğin bozulacağı yönündeydi. Bu görüşler yalnızca Hürriyet ve İtilafçı muhaliflerden gelmiyor bütün Trabzon'dan, hatta Mustafa Kemal Paşa ile Erzurum Kongresi'nde işbirliği yapmış olan İzzet, Servet ve Zeki beylerden bile geliyordu. Goloğlu, Trabzon'daki muhalefeti Torul'daki Üçüncü fırkanın gizli komutanı Kaymakam Halit Bey'in komitacı eğilimlerine bağlamak istese de⁴⁶ kendisinin belirttiği üzere, en azından İzzet Bey, Servet Bey, Zeki Bey ve Mehmet Galip Bey ileri derecede Vahdettinci idiler. Vali Mehmet Galip Bey'in Kazım Karabekir Paşa'ya söylediği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın bir Mahmut Şevket olup, onun gibi verdiği söze rağmen Padişahı tahttan indireceğinden korkuyorlardı. Mebus seçildikten

⁴⁵ Akşin, *age*, s. 568.

⁴⁶ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 135.

sonra bir eşkıya baskını sonucu öldürülen İzzet Bey de Ankara'ya giderken bütün arkadaşlarına İstanbul'a gidip Padişah ile görüşeceğini ve onun izinden yürüyeceğini söylemişti.⁴⁷ Kısaca muhalifler, Sivas Kongresi kararlarının Padişah ile halk arasındaki bağı koparacağını iddia etmişlerdir. Bu neden, bütün muhalefetin ortak paydası olmuştur. Fakat bu iddianın arkasında duran bütün muhaliflerin sonu da hüsrana olmuştur.

İttihatçıların muhalif saflara katılmasına gelince, bunun sebebi de Mustafa Kemal Paşa ile Karakol Cemiyeti arasındaki gerginlik olmalıdır. Karakol Cemiyeti, Sivas Kongresi öncesinde, tam kadro Mustafa Kemal Paşayı desteklemiştir. Onun resmi yollardan aşamadığı sorunlar Cemiyet aracılığı ile halledilmiştir. Açıkçası Millî Mücadele'de legal yollardan halledilemeyen sorunlar Karakol Cemiyeti aracılığı ile aşılmıştır. Mesela Anadolu'ya geçişler, Ali Galip'in Sivas'a baskın yapmasının engellenmesi, İstanbul Hükümetinin atamalarının önceden haber verilmesi gibi istihbarat bilgileri ve istenmeyen atamaların İstanbul'a iadesi için yıldırı politikalarının hepsi Karakol tarafından sağlanmıştı⁴⁸ Fakat Sivas Kongresi'ndeki yemin meselesi sonrası birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıkmış; Mustafa Kemal Paşa Millî Mücadele hareketinin liderliği konusunda İttihatçılardan taraflarını seçmelerini istemiştir. Yahya Kaptan meselesi sonrası artık Karakol Cemiyeti ile ayrışma başlamıştır. Aslında Mustafa Kemal Paşa, kontrolü dışında oluşan, kontrol edilemeyen grupları istemiyordu.⁴⁹ Bunun için Karakol Cemiyeti'ni dışlamış; Karakol mensuplarının bir kısmı Mustafa Kemal Paşayı tercihe derken büyük bir kısmı da Enver Paşa taraftarlığını tercih etmişler ve muhalif tavır sergilemişlerdir. Trabzon'un İttihatçı ekibinin muhaliflerle birlikte hareket etmesinin sebebi bu olsa gerekir.⁵⁰

Sonuç

Millî Mücadele hareketinde siyasal iktidar odağı olan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nden başlayarak 1924 yılına kadar gerek Meclis içinde gerekse Meclis dışında, siyasal muhalefetle karşılaşmıştır. Bu muhalefet hareketinin odaklaştığı mekân Doğu Karadeniz Bölgesi olmuştur. Çalışma boyunca ayrıntılı bir şekilde tartışılmış olan Millî Mücadele hareketinde Trabzon kökenli

⁴⁷ *İstikbal*, 9 Mayıs 1920, 136.

⁴⁸ Akbal, *age*, 2008.

⁴⁹ Ertürk, *age*, s. 325.

⁵⁰ Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1994, s. 95.

muhalefet hareketlerinin kaynağı hakkında da şu saptamalar yapılabilir:

Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik ettiği Millî Mücadele hareketine karşı Trabzon örgütü (Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti) içerisindeki Hürriyet ve İtilafçı fırkası yanlısı kesim muhalif bir tutum takınmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın asker kimliği, önder kişiliği ve Mücadelenin liderliğini alması üzerine, İttihatçı düşmanlığı, adem-i merkezîyetçi görüşler ve Hürriyet ve İtilafçı düşüncelerin etkisiyle bu muhalefet doğmuştur. Başka bir ifadeyle, Erzurum Kongresi'ndeki muhalefet hareketlerinin temelinde, tamamen Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlığı ya da adem-i merkezîyetçilik vardır. Erzurum Kongresi'ni toplayarak Kongre'de etkinliğini hissettirenlerin İttihatçılar olması ve Mustafa Kemal Paşa'nın da İttihatçı olarak görülmesi üzerine, Kongre ve Mustafa Kemal Paşa karşıtı hareketler ortaya çıkmıştır.

Erzurum Kongresi zamanında ortaya çıkan anlaşmazlıklar Sivas Kongresi esnasında daha da derinleşerek devam etmiştir. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına ve Erzurum Kongresi'nin toplanış şekline karşı yöneltilen görüş ayrılıkları, zamanla Trabzon'daki mülki amirlere, Hürriyet ve İtilafçı yanlısı eşrafa, Trabzon şehir merkezi dışına ve toplumun diğer kesimlerine sirayet ederek genişlemiştir. Hatta bu dönemde söz konusu muhalefete, Trabzon örgütü içerisindeki İttihatçı kesim de katılmıştır. Sivas Kongresi öncesi ve sonrası derinleşen muhalefetin nedenleri, daha önceki muhalif düşüncelerin (Hürriyet ve İtilafçı düşüncelerin) etkinliğinin yanı sıra Trabzonluların *her ihtimale karşı* İstanbul Hükümeti ve Padişah ile bağlantılarını kesmemek ya da *köprüleri yıkmamak* istemeleri, Doğu illeri söz konusu olduğunda ise kıskançlık eğilimi gösteren Kazım Karabekir Paşa'nın dolduruluşuna gelmelerinden kaynaklanmıştır.

Erzurum Kongresi'nde başlayan anlaşmazlıklar zamanla büyümüş, Trabzon Mebusu İzzet Bey'in Ankara'ya giderken öldürülmesi ile daha ciddi bir safhaya girmiştir. Çünkü Trabzonlular bu mebusun öldürülmesini Mustafa Kemal Paşa'dan biliyorlardı. Bu tarihten sonra muhalefetin sertleştiğini ve ortamın gerildiği görülmektedir. Yine Karakol Cemiyeti taraftarı Trabzon Valisi Hamit Bey'in Trabzon'dan alınışı, bu gerginliğin biraz daha artmasına neden olmuştur. Hamit Bey ile Ankara'nın ilişkilerinin gerginleşmesinin nedeni ise, 1920 baharında Karakol-Mustafa Kemal ilişkileri-

nin bozulmasıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın emanetçi lider olamaya-çağını anlayan Karakol Cemiyeti mensupları, bu dönemde, hepsi olmasa da birçoğu ona yüz çevirmişlerdi.

Bu tarihten sonra, 1922 yılının sonuna, hatta 1923 ortalarına kadar sürecek olan muhalefet zincirinin halkaları tek tek tamamlanıyordu. Başka bir ifadeyle, 1920 yılından sonraki muhalif hareketler, kendinden öncekilerden tamamen farklıdır. Artık muhalefetin temelinde İttihatçılar arasındaki iktidar mücadelesi vardır. Artık Trabzon'da Hürriyet ve İtilafçı ya da adem-i merkezîyetçi muhalefet tamamen yok olmuştur, diyebiliriz. Trabzon'daki İttihatçı-Hürriyet ve İtilafçı çatışmasını İttihatçı kesim kesin olarak kazanmıştır. Fakat Doğu'daki İttihatçıların, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının peşinden giden İttihatçılardan ayrı düşündüğü de ortaya çıkmaya başlamıştır. Şöyle ki, Trabzonlu muhalifler Mustafa Kemal Paşa'nın kurtuluşu gerçekleştireceğine inanmamakta, kurtuluşu Enver Paşa'da görmekteydiler.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti, içindeki Hürriyet ve İtilafçı kesimi dışladıktan sonra Enver Paşa'yı Trabzon'a getirebilmek için gelen Teşkilat-ı Mahsusacılara kucak açmışlar ve onlarla birlikte çalışmaya başlamışlardır. Gerçekten de 1920 yılı sonlarına doğru, daha doğrusu Bakû Kongresi sonrası Trabzon'a İttihatçı akını başlamıştı. Küçük Talat, Yeni-bahçeli Şükrü ve ağabeyi Nail, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa Trabzon'a gelmişlerdir. Bunlardan Küçük Talat ve Halil Paşa Ankara'nın sınır dışı kararına rağmen Trabzon'da kalmaya devam etmişler; bu da Ankara-Trabzon ilişkilerinde yeni bir kriz doğurmuştur. Bu dönemden sonra Trabzon'da Yahya Kâhya'nın yıldızı parlamaya başlayacaktır. Trabzon'daki eski İttihatçılar, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin görevlendirdiği mülki ve idari amirlere başkaldırmışlar, İttihatçı önderleri Ankara'nın sınır dışı etme kararına rağmen Trabzon'da barındırmışlar, siyasi cinayetler işlemişler, Meclisteki İttihatçı mebuslarla işbirliği yaparak Enver Paşa'yı Trabzon'a getirmeye çalışmışlardır.

Mustafa Kemal Paşa, Trabzon'daki örgütlenmeden ve diğer faaliyetlerden haberdar olmasına rağmen uzun süre müdahale edememiştir. Bunda, Kazım Karabekir Paşa'nın tereddüt göstermesi oldukça etkili olmuştur. Karabekir Paşa, biraz kıskançlıktan biraz da temkinli tavrından dolayı Trabzon'a müdahale taraftarı olmamıştır. Onun bu tereddütleri sonucu Erzurum'da başlayan bireysel muhalefet hareketleri zamanla kartopu misali büyümüş, örgütlü ve yapısal bir niteliğe bürünmüştür. Sakarya Savaşı sonrası Enver

Paşa'nın Batum'u terk etmesiyle Trabzon'daki Enver taraftarlarının da sonu yaklaşmış oluyordu. Onlar bu tarihten sonra her ne kadar Enver Paşa aleyhinde gözükmeye çalışmış olsalar da affedilmemişlerdir. Sakarya Savaşı'nın sonucu belli olmaya başlayınca Karabekir de tereddütten kurtulmuş, kararlı bir şekilde Enver Paşa taraftarlarının üzerine gitmeye başlamıştır. Muhalefetin öncülerinden bir kısmı tutuklanmış, bir kısmı da siyasi alanın dışına itilmiştir. Bu arada muhaliflerin başına gelen her türlü felaketin sorumlusu olarak da Mustafa Kemal Paşa görülmüştür.

Trabzon örgütü 1922 ortalarında tamamen etkisiz hale getirilince Büyük Millet Meclisi'ndeki Trabzon örgütünün lideri durumunda olan Ali Şükrü Bey muhalefetini sertleştirmiştir. Ali Şükrü Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğine, Saltanatın kaldırılmasına, İstiklal Mahkemelerine, Lozan Konferansı çerçevesinde TBMM'nin dış politikasına karşı çıkmış ve ağır eleştiriler yapmıştır. Ali Şükrü Bey, dış politikadaki bu muhalefetini, olası bir barış antlaşması neticesinde Mustafa Kemal Paşa'nın iktidarını pekiştireceği düşüncesi ile Musul konusunda yoğunlaştırmış ve ısrarla Lozan'da Misak-ı Millî'den ödün verildiğini dillendirerek Mustafa Kemal Paşa'nın iç politikada başarısızlığını vurgulamış ve burada Mustafa Kemal Paşa'nın dış politikasını istikrarsızlaştırmak amacı gütmüştür. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mustafa Kemal Paşa Anadolu hareketinin liderliğini oldukça zor dönemeçlerden aşarak elde etmiştir. En zor dönemeç de Sakarya Savaşı olmuştur. Şayet Sakarya'dan başarıyla çıkılmamış olsaydı, bugün hiçbir şey görüldüğü gibi olmayabilirdi.

KAYNAKLAR**1. Arşivler**

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AKBAL, İsmail, *Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon, 2008.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. III, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

AVCIOĞLU, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 1, Tekin Yayınları, İstanbul, 1977.

BARUTÇU, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar*, C. 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001.

BİRİNCİ, Ali, "Dr. Fuat Sabit, Meçhul Bir Adamın Serencamı", *Türk Yurdu*, Mart-Nisan 1999, s. 138-141.

CARR, Edward H., *Tarih Nedir*, İletişim Yayınları, Ankara, 1994.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

ERTÜRK, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Semih Nafiz Tansu, Sebil Yayınları, İstanbul, 1996.

GOLOĞLU, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

_____, *Atatürk ve Trabzon*, Trabzon İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Trabzon, 1981.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

ILGAZ, Hasene, "Teşkilat-ı Mahsusa Günleri, Ebulhindili Cafer Bey", haz. Ali Birinci, *Türk Yurdu*, c. 2, S. 165, Mayıs-Haziran 2001, s. 44-57.

İLERİ, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1994.

KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Yüce Yayınları, İstanbul, 1990.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. I-III, Kültür Ofset, Ankara, 1993.
- MISIROĞLU, Kadir, *Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1978.
- ODABAŞIOĞLU, Cumhur, *Belgelerle Millî Mücadele Yılları, 1919-1923*, Trabzon, 1990.
- ÖZEL, Sabahattin, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- ÖZTOPRAK, İzzet, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun, 1988, s. 335-350.

TÜRK DİPLOMATİK ARŞİV BELGELERİNE GÖRE LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI SONRASI SOVYET DONANMASI'NIN KARADENİZ'DEKİ FAALİYETLERİ VE TÜRK-SOVYET TAHDİD-İ TESLİHAT ANTLAŞMALARI

Muzaffer BAŞKAYA*

Giriş

Rusya, siyasi bir güç olarak iyice güçlendikten sonra sıcak denizlere inme arzusunu millî bir politika olarak benimsemiştir. Bu istek iki temel güzergâha dayanıyordu. Bunlardan birincisi İstanbul'u ele geçirip Boğazlara hâkim olmak şeklinde iken; bir diğeri de Kafkasya ve Doğu Anadolu yoluyla Akdeniz'e ulaşmak şeklinde idi.¹ Dolayısıyla her iki durumda da karşısına Osmanlı Devleti çıkmaktaydı. Bu noktadan bakıldığında Rusya'nın büyüyüp genişlemesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayıp çökmesine bağlıydı.

Siyasi yönden bilhassa 18. yüzyıldan itibaren Rus tehdidini hem de ciddi bir şekilde yanı başında hissetmeye başlayan Osmanlı Devleti, savaş meydanlarında aldığı neticeler sonucunda diplomasi yolunu izleyerek emperyalist devletlerin kendisi üzerindeki görüş ayrılıklarından istifade etmeye başlamıştır. Bilhassa Rusya'nın Karadeniz'e inerek Türk Boğazlarına hâkim olduktan sonra Akdeniz'e açılmasının İngiltere'nin dış politika prensiplerine aykırı olduğunu müşahede eden Osmanlı diplomasisi bu durumdan istifade etmesini bilmiştir. Bilhassa 1853 Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin Avrupalı güçlerle birlikte bir koalisyon oluşturması bu diplomasinin bir sonucu olarak görülebilmektedir.

Rusya tehdidine karşı İngiliz dostluğuna dayanma politikası 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bir şekilde netice verse de Almanya'nın millî birliğini kurmasıyla İngiltere de politika değiştirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma

*Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Trabzon, mbaskaya61@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4593-0979

¹ Özey Yıldırım, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Rize Rus Konsoloslarının Anadolu Seyahatleri (1888-1907)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 10, S. 5, s. 1314.

politikasından vazgeçmiştir. Bu durum 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları sürecinde ilk kez ciddi bir şekilde ortaya çıkmıştır.

İngiliz desteğini yitiren Osmanlı Devleti, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bilhassa dış politikada siyasi bir dayanak arama peşinde olmuş ve Birinci Cihan Harbi sürecinde Almanya ile işbirliği yapmıştır. Savaş sırasında Çarlık Rusya'da rejim değişmiş ve yeni gelen yönetim bilhassa ilk yıllarında emperyalistlerle savaş halinde olan Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuştur.

Lozan Görüşmeleri sırasında Sovyet Rusya'nın isteğini kabul etmeyip İngiltere'nin teklifini kabul eden TBMM yönetimi, Sovyet Rusya ile kısa bir gerginlik yaşasa da 1925 yılında imzalanan dostluk anlaşması ile tekrar yakın ilişkiler tesis edilmiştir.

Türkiye, bu tarihten sonra siyasi ve ekonomik anlamda dostluk ilişkileri kurduğu Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Türk diplomatlarının Ankara'ya gönderdiği raporlardan anlaşıldığı üzere Türkiye, 1925'te dostluk anlaşması imzaladığı Sovyet Rusya'nın Karadeniz'deki hareketlerini dikkatle izlemiştir. Bu süreçte Sovyet Donanması'nın sayısı elçilikler aracılığıyla yakinen takip edilerek Ankara'ya bildirilmiştir.

Türkiye, Sovyet Rusya ile kurduğu sıkı ilişkileri taçlandırmak ve Sovyet Donanması'nın gelişiminden emin olmak amacıyla 1931'de Tahdid-i Teslihat anlaşması imzalamıştır.

Bu çalışmada Sovyet Donanması'nın Lozan Barış Antlaşması sonrasında Karadeniz'deki faaliyetleri ve 1931 yılında imzalanan Türk-Sovyet Tahdid-i Teslihat Anlaşması ve gelişen süreç incelenmiştir. Daha evvel müstakil olarak başka bir çalışmada ele alınmayan bu konu Türk Diplomatik Arşivi'nde yer alan belgelere dayanarak, doküman analizi yöntemi izlenerek hazırlanmıştır.

1. Genel Hatlarıyla Karadeniz ve Boğazlarda Yaşanan Güç Mücadelesi

Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılında Trabzon'u fethetmesi ile birlikte Karadeniz'in güney sahilleri tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Mora ve akabinde Arnavutluk ve Bosna'ya kadar uzanan Balkanlar'ın güney kısmının fethedilmesi, Osmanlı başkentine ulaşan deniz yollarını güvence altına alırken, 1477 yılında Mengli Giray'ın Kırım Hanlığı'na gelişinden sonra kuzey sahillerinin de

Osmanlı topraklarına katılmasıyla Karadeniz, bir iç deniz hüviyetine bürünmüştür.²

Karadeniz sahilleri ve özellikle Kırım Hanlığı'nın Osmanlı siyasi bünyesi içine alınması ile Karadeniz, yabancı gemilerin serbestçe dolaşımına kapalı bir Osmanlı iç denizi (Mare Clausum) haline geldi. Boğazlardan geçiş ve Karadeniz'de ticaret yapabilme ancak Osmanlı Devleti'nin ilgili devletlere verdiği hususi imtiyazlarla (ahidnâme: kapitülasyon) tanzim edilir oldu.³ Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Boğazlarda hâkimiyetini tek taraflı olarak kullanması "Boğazların Kapalılığı" ilkesi olarak zikredilmektedir. Bu ilke, "İmparatorluğun kadim kaidesi" olarak bilinmektedir.⁴

Karadeniz ve Boğazları kendi kontrolleri altında, dış devletlerin geçişine kapatan Osmanlılar, buna karşın Karadeniz ticaretini canlı tutmak için de bazı adımlar atmıştır. Bu kapsamda 1454'de Venedik'e, 1536'da Fransa'ya, 1579'da İngiltere'ye ve 1598'de Hollanda'ya farklı tarihlerde ticari imtiyazlar verilmiştir. Fakat bu imtiyazlara rağmen Boğazlardan yabancı savaş gemilerinin geçmesi ile Karadeniz'in Türk iç denizi olması ilkesi devam ettirilmiştir.⁵

Karadeniz'in bu "kapalı deniz" statüsü, Rusya'nın gösterdiği gelişme ile sarsılmaya başlamıştır.⁶ Rusya her ne kadar Çar I. Petro (1689-1725) döneminde iyice güçlense de coğrafi konumları gereği sıcak denizlere ulaşma imkânına sahip bulunmuyordu. Zira kuzeyinde buzlarla kaplı denizler olan Rusya'nın güneyinde ise İstanbul ile Çanakkale Boğazlarının sahibi ve bu özelliği nedeniyle Karadeniz'in tek hâkimi olan Osmanlı Devleti bulunuyordu. İlk defa Çar I. Petro, ticaretin geliştirilmesi ve Rusya'nın başat bir güç olabilmesi için mutlaka sıcak denizlere sahip olunması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu amaçla da Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını ve ardından

² Ömer Tellioglu, "Karadeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti ve Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXI, Mart 2005, s. 196.

³ Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 266.

⁴ Yüksel İnan, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Ankara 1995, s. 7. 1540 yılından 1774'e kadar Karadeniz'in yabancı bayraklara kapatılması prensibi Osmanlı İmparatorluğu'nun temel kaidesi vasfını almıştır. Feridun Cemal Erkin, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s. 20.

⁵ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, İstanbul, 2005, s. 186.

⁶ Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, c. 55, S. 214, 1991, s. 688.

Boğazların Rusların eline geçmesini hedefleyen bir siyaset takip edilmeye başlanmıştır.⁷

Rusya'nın Karadeniz'e inme amacıyla varlığını hissettirdiği ilk olay 1689 sonrasında yaşanmıştır. İktidarı tam manasıyla ele geçiren I. Petro, II. Viyana kuşatmasının da Osmanlı üzerinde yarattığı travmadan istifade ederek 1689'da Kırım'a saldırmıştır. İlk anda başarılı olamayan Rus kuvvetleri 1695'de bu sefer Azak'a yönelmiştir. Bu seferde de başarılı olamayan Ruslar, Don Nehri'nin baş kısmında olan Voronej'de donanma inşa etmeye başlamıştır.⁸ Böylece Rusya'nın tarihinde ilk donanması olan Azak Donanması'nın temelleri atılmış ve Rusya deniz kuvvetlerine kavuşmuştur. İlkbaharda yapımı tamamlanan 30 harp gemisi II. Azak seferine hazır hale getirildi. Haziran 1696'da başlayan muhasaranın ardından, Avrupalı mühendisler ve teknik elemanların da yardımıyla Azak Kalesi ele geçirilmiştir. Bu zafer, Rus kara ordusunun ve donanmasının birlikte elde ettiği ilk zafer olmuştur. Kale müdafileri uzun süre direndikten sonra kaleyi teslim etmeye mecbur kalmışlardır. Ruslar, Azak Kalesi'ni tahkim edip Rus ve Kalmuklar'dan oluşan muhafız birlikleri buraya yerleştirmişlerdir. Karadeniz'in kilidi sayılan Azak'ın kaybedilmesi Osmanlı Devleti'nin Karadeniz hâkimiyetine indirilen ilk büyük Rus darbesi olmuştur.⁹

Osmanlı Devleti, Viyana önlerinde büyük kayıplar vererek geri çekildiği süreçte bir darbeyi de Karadeniz'de yemiş ve buranın anahtarı olan Azak Kalesi kaybedilmişti. Karlofça Antlaşması ile ilk kez toprak kaybeden Osmanlılar, ertesi yıl Azak Kalesi'nin durumunu görüşmek üzere İstanbul'da Ruslarla bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Esasen Rusya'nın özellikle ele geçirdiği Azak Kalesi'yle yetinmeyip, Azak Denizi'nden çıkışı, dolayısıyla Karadeniz'e intikali kontrol eden kalelerin de terkinde ısrarcı olması sebebiyle ilk anda anlaşma mümkün olmamış daha sonra devam eden görüşmelerde varılan mutabakatla Rusya, Azak ile yetinmiş, Kırım Hanlığı'na vermekte olduğu haraçtan da kurtulmuştur.¹⁰

⁷ Erdoğan Savaş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, S. 23, 2008, s. 150.

⁸ Osman Köse, "Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 15, S. 28, Aralık 2012, s. 202.

⁹ Fatih Ünal, "Karadeniz'e Çıkan İlk Rus Savaş Gemisi "Krepost" ve Ukraintsev'in İstanbul Elçiliği (1699-1700)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, S. 20, Kış 2012, s. 223.

¹⁰ Kemal Beydilli, "Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 2, 2020, s. 200.

İstanbul görüşmeleri sırasında Azak Kalesi ile birlikte Karadeniz'e inme için çeşitli teklifler sunan, ticaret yapabilme olanakları arayan Ruslar bu isteklerini kabul ettirememişlerdir. Ruslar, ilerleyen süreçte bu isteklerini kabul ettirmek için başka fırsatların doğmasını beklemişlerdir.

Rusların Karadeniz'e inme konusunda bir diğer girişimi 1720 yılında yaşanmıştır. Zira anılan tarihte Osmanlılar ile Ruslar arasında imzalanan ticaret anlaşmasının 11'nci maddesinde Osmanlı tüccarlarının Moskov ülkesinde ticaret yapmalarına, Rus tüccarlarının da Osmanlı ülkesinde ticaret yapmalarına müsaade edildiği belirtilse de denizlerle ilgili bir hüküm bulunmuyordu.¹¹ Ruslar bu anlaşmayla da Karadeniz'de ticaret yapma hakkı elde edememişti. Karadeniz'deki Rus tüccarların statüleri 18 Eylül 1739 tarihli Belgrad Antlaşması ile ortaya konmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında I. Mahmud zamanında yapılan 3 Eylül 1739 tarihli Belgrad Antlaşması'nın dokuzuncu maddesi göre Rus tüccarlar Osmanlı Devleti ile deniz ticareti yapabilme hakkını elde etmişlerdir.¹² Bu kazanımlara rağmen Ruslar için tam manasıyla Karadeniz'e açılma hayali bir başka bahara kalmıştı.

Rus dış politikasının temelini oluşturan Karadeniz'e tartışmasız bir şekilde açılma fikri ancak II. Katerina döneminde gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Ruslar, Lehistan'ın iç işlerine karışmaya başlamış, burasını kendi nüfuzları altına almayı hedeflemişlerdi. Ayrıca Kırım Hanlığı ve Osmanlı topraklarına tecavüz etmeleri nedeniyle 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, 1774 yılına gelindiğinde Osmanlıları felaketli bir barışa mahkûm etmiştir.¹³ Rusya bu anlaşma ile Karadeniz'de Rus gemilerinin seyrüsefer özgürlüğünü elde etmiş, normal tip ve büyüklükte olmak şartıyla Rus ticaret gemileri İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından serbest geçiş hakkına kavuşmuştur.¹⁴ Fakat bu kazanıma rağmen Osmanlı Devleti, hiçbir zaman Rus ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişine

¹¹ İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, c. 59, S. 225, Ağustos 1995, s. 357.

¹² Murat Fidan, "1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen İhracat ve İthalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkâm Defterine Göre)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, S. 45, 2009, s. 65.

¹³ Hüseyin Onur Ercan, "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Çağdaş Bir Kaynak", *Harp Tarihi Dergisi*, S. 6, Aralık 2022, s. 31.

¹⁴ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 (Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme)*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11.

tam anlamıyla müsaade etmemiştir. Bu arada 1783'te imzalanan ticaret antlaşması gereği Rusya gibi diğer devletler de haklarını iyice genişletmiştir. Zira Rusya'nın kazandığı hakları daha sonra 1784'te Avusturya, 1799'da İngiltere, 1802'de Fransa ve 1806'da Prusya elde etmiş sonuçta Karadeniz, milletlerarası ticarete açık hale gelmiştir.¹⁵

Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması sürecinde Rusya, İngiltere'den de destek almıştır. Zira İngiliz zabitlerinin idaresindeki Rus filosu 7 Temmuz 1770'de Çeşme Körfezi'ndeki Osmanlı donanmasını yakarak ortadan kaldırmıştı.¹⁶ Fakat Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısında büyük bir güç olarak ortaya çıkması ve elde ettiği haklar zamanla İngiltere'nin de dikkatini çekmiştir. Zamanla Rusya'nın Karadeniz'e inme ihtimali İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Bu sırada İngiliz dış politikasında yaşanan değişimin iki temel sebebi vardı. Bunlardan ilki, Yedi Yıl Savaşları sonunda imzalanan Paris Antlaşması'dır (1763). Söz konusu anlaşmasının imzalanmasının ardından İngiltere, sahip olduğu kazançlarla en büyük deniz gücü ve Koloni imparatorluğu olarak 1870'lere değin varlığını sürdürmüştür. Diğer kazançlarla birlikte, Hindistan'ın hâkimiyeti de Fransa'dan İngiltere'ye geçmiş ve Fransa, Hindistan'ın yerel yönetimleri ile ilgili bütün taleplerinden vaz geçmiştir.¹⁷ Bunu takip eden bütün 19. yüzyıl boyunca Hindistan'ın güvenliği ve gerektiğinde müdafaası İngiliz dış politikasının en temel prensiplerinden birini oluşturmuştur. Bu nokta biraz daha ileri götürülerek denilebilir ki, geleneksel İngiliz stratejisi Hindistan'a uzanan deniz ve kara yollarının güvenliği üzerine kurulmuştur. Bu ise İngiltere için Akdeniz boyunca uzanan, Süveyş'i geçerek bir kara bağlantısıyla Hindistan'a ulaşan; aynı zamanda, Suriye ve Mezopotamya yolu ile İran Körfezi'ne ve oradan da Hindistan'a giden büyük bağlantı yollarının güvenliğini sağlamak anlamına gelmektedir. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nun önemi bu noktada kendini göstermektedir; çünkü bilindiği gibi bu yolların büyük bir kısmı Osmanlı topraklarında ve onun hâkimiyet alanında bulunmaktadır. Bu nedenledir ki, İngiltere'nin Türk Boğazları ve dolayısıyla Osmanlı ile ilgilenmeye

¹⁵ Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 7, İlkbahar 2009, s. 369.

¹⁶ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 23, 2008, s. 152.

¹⁷ Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, c. 16, S. 3, 2017, s. 842.

başlaması temelde Hindistan'a yönelik kaygıları nedeniyle ortaya çıkmıştır. İngiliz dış politikasının değişiminin diğer ana nedeni Rusya'nın emperyalist bir güç olarak ortaya çıkmasıdır. Zira Rusya'nın sahip olduğu yayılma imkânları sonuçta dönüp dolaşıp İngiltere'nin denizlerdeki, özellikle Akdeniz'deki varlığına; Hindistan'a ulaşan kara ve deniz yollarındaki en temel çıkarlarına ve giderek bizzat Hindistan'ın kendisine karşı bir tehdit oluşturmuştur.¹⁸

İngilizler, Boğazlara yönelik politikalarını değiştirirken Boğazlar ve Karadeniz'in güvenliği konusu 1798 yılında bir kez daha dünya gündemine gelmiştir. Zira bu tarihte Napolyon, Mısır'ı işgal etmiş ve Osmanlı Devleti, Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Eylül 1798'de bir Rus filosu İstanbul'a geleerek demir atmış, bir süre sonra da Mısır'a gitmek üzere Osmanlı donanması ile birlikte Boğazları geçerek Akdeniz'e açılmıştır. I. Napolyon'un yenilmesinden ve Mısır meselesinin çözümünden sonra 23 Aralık 1798'de yapılan savunma antlaşmasının 4. maddesi ile Rus harp gemilerinin Boğazlardan geçişine müsaade edilirken diğer devletlerin harp gemilerinin Boğazlardan geçişi yasaklanmıştır. Böylece tarihte ilk defa olarak Rus harp gemilerinin Boğazlardan geçerek Akdeniz'e açılmaları resmen kabul edilmiş olduğu gibi Boğazlar, Osmanlı Devleti ile Rusya'nın ortak taahhüdü altına girmiştir.¹⁹ 8 yıllık bir süre için imzalanan bu anlaşma ile Rus Donanması'nın Akdeniz'e inme hakkını elde etmesi, Boğazlar meselesini uluslararası bir konu haline getirmiştir.

Ruslar, 8 yıllık bu antlaşmayı kalıcı bir biçime sokma niyetiyle 1798'de imzalanan ittifakın yenilenerek bazı ilaveler yapılmasını talep etmiştir. Talep edilen bu maddelerin en ağırı "*Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçme*" maddesi olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayı imzalamasının nedeni o dönem Avusturya ordularını yenen Rusya'ya yakınlaşma çabası olarak değerlendirilmektedir. Fakat 1806'da ortaya çıkan yeni bir Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle antlaşma yürürlükten kaldırılmıştır.

Buna karşın Rusya ile Fransa'nın 1807 yılında Tilsit'te ve 1808 yılında Efrut'ta antlaşma imzalamaları bir Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasını başlatmıştır. Napolyon'un Tilsit ve Efrut'ta Rus Çarı ile Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesi hususunda görüşmeler

¹⁸ Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası", *Bellekten*, c. 63, S. 237, s. 560.

¹⁹ Keleş, agm, s. 154.

yaptığını duyan Osmanlı Hükûmeti, İngiltere ile 5 Ocak 1809 tarihinde Kala-i Sultaniye (Çanakkale) Antlaşması'nı imzalamıştır.²⁰ Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti o sıralarda savaş halinde olduğu Rusya'ya karşı güçlü bir müttefik bulmuş, İngiltere ise İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında üstünlüğü ele geçirmiştir.²¹

1812 Bükreş ve 1829 Edirne Antlaşmalarında da Karadeniz ile ilgili bazı hükümler ortaya konulmuştur. Söz konusu anlaşmalarda her ne kadar ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişi ile ilgili maddeler olsa da Ruslar, savaş gemilerinin geçişini sağlayamamışlardı. Bu durum 1833'te değişmiş, Mısır Meselesi nedeniyle ortaya çıkan süreç Rusya'nın beklentilerini elde etmesine yol açmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanına karşılık Rusya'dan yardım istemesi üzerine ise iki ülke arasında 1833 yılında Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile de Rusya, Osmanlı Devleti'ne yardım edecek, yardım sırasında masraflar Osmanlı Devleti tarafından karşılanacak ve Rusya'ya karşı bir tehdit olduğu zaman Osmanlı Devleti Boğazları Rusya'nın lehine kapatacaktı. Rusya, bu anlaşma gereğince 20 Şubat 1833 tarihinde Boğazları geçerek Beykoz'a gelmiş ve 12 bin kişilik ordusunu karaya çıkarmıştır.²²

Hünkâr İskelesi Antlaşması Avrupa'da geniş akisler yaratmıştır.²³ Bilhassa anlaşmanın gizli maddesi gereğince Boğazların bir savaş durumunda diğer devletlere kapalı ancak Rusya'ya açık hale getirilmesi, meseleye bir başka boyut kazandırmıştır. Gizli maddenin açığa çıkması üzerine İngiltere ve Fransa buna sert tepki göstererek anlaşmanın süresinin bitiminde yenilenmesini engellemek için girişimlerini artırmışlardır. İkinci Mısır meselesinin halledilmesinin ardından Boğazların statüsünü eski haline getirmek isteyen Avrupalı güçlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında 13 Tem-

²⁰ Hasan Acar, "Boğazlar Sorunu Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme: İstanbul'un Fethinden Montrö Boğazlar Sözleşmesine", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, c. 2, S. 1, 2019, s. 113.

²¹ Süheyla Yenidünya, "Kale-i Sultaniye Anlaşması'nın Gizli Görüşmeleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11 S. 1, Haziran 2009, s. 311.

²² Selçuk Duman, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Karadeniz'de Küresel Güçlerin Rekabeti", *Birinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya (Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2017, s. 16-17.

²³ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskelesi Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 488.

muz 1841 tarihinde Boğazlar Antlaşması imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti, barış zamanında yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulmasını genel bir kaide olarak kabul etmiştir.²⁴

1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra bu mesele yaklaşık 10 yıl bir daha gündeme gelmemiştir. 1853'te tekrar Karadeniz'de saldırılarını artıran Rusya, ani bir baskınla Sinop'ta demirleyen Osmanlı donanmasını yakmıştır.²⁵ Kırım Savaşı olarak bilinen süreci de başlatan bu gelişme üzerine İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya, Osmanlı Devleti'ne yardım etmiş ve nihayet savaş durumu 1856 Paris Antlaşması ile sona ermiştir. Söz konusu anlaşmayla Rusya 1774 Küçük Kaynarca, 1826 Akkırman ve 1859 Edirne Antlaşmalarıyla Karadeniz'de elde ettiği üstünlüğü kaybetmiştir.²⁶

Paris Konferansı'nda alınan kararlar 1870'e değin devam etmiştir. Ancak 1870 yılı sonrasında uluslararası diplomaside dengeler değişmeye başlamıştır. Sadarete bulunan Âli Paşa'nın vefatı ve yerine Rus yanlısı Mahmud Nedim Paşa'nın gelişi iç politikada dengeleri değiştirirken öte yandan Alman siyasi birliğinin kurulması sonrası Avrupa diplomasisinde gözle görülür değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Bu arada 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Karadeniz ve Boğazların statüsünü tekrar gündeme getirmiştir. Osmanlılar için ağır bir mağlubiyetle sonuçlanan bu savaş sonucunda Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması, Ayestefanos kadar korkunç olmasa da, Osmanlı Devleti'ni feci kayıplarla karşı karşıya bırakmıştır.²⁷ Berlin Antlaşması'nın 63. Maddesine göre, Boğazların

²⁴ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç (Sempozyuma Sunulan Tebliğler)*, Ankara, 1999, s. 92. Boğazlar mukavelesi, devletin kadim kaidesi olan kapalılığı devletlere kabul ettirmiş olmak itibarıyla da dibacesinde devletin hukukuna riayet olunacağı kabulü itibarıyla da Tanzimat için bir başarıdır. Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat*, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s.679.

²⁵ Besim Özcan, "Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c.1, S.2, 2007, s.16.

²⁶ Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 171.

²⁷ Berlin Anlaşması'yla Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığı kabul edildi. Bulgaristan'ın kuzeyi özerk bir prenslik haline getirildi, güneyde ise padişahın doğrudan siyasal ve askeri kontrolünde olmakla birlikte idari özerkliğe sahip olan "Şarki Rumeli" kuruldu. Romanya, sahildeki Dobruca bölgesini aldı, Rusya da Besarabya'yı. Bosna-Hersek kâğıt üzerinde Osmanlılarda kalsa da daha sonra Avusturya-Macaristan tarafından işgal edildi. Doğu Anadolu'da Ruslar Kars, Ardahan ve Batum'u ellerinde tutmaya devam ettiler, ancak ele geçirdikleri diğer toprakları geri vermek zorunda kaldılar. Anlaşmanın 61. maddesinde Ermeniler başta olmak üzere azınlıklarla ilgili güvencelerden belirsiz bir şekilde bahsediliyordu. Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi (İslam-Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 85.

savaş gemilerine kapalılığı ilkesi önceden olduğu gibi devam etmiş, ancak Rusya'ya Karadeniz'de donanma bulundurma hakkı verilmiştir.²⁸ Esasen Berlin Antlaşması'nın 63. maddesi, 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin getirdiği ilkeyi teyit etmiştir. Sonuç olarak, 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile kurulan rejim, Birinci Dünya Savaşı'na dek Türk Boğazları için geçerliliğini korumuştur.²⁹

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında katılmış olup savaş süresince 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi uyarınca Boğazları istediği devletin savaş gemilerine açma hakkını kullanmıştır.³⁰ Birinci Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi Boğazların yabancı savaş gemilerine açılmasını ve İtilaf Devletlerinin hâkimiyetine girmesi öngörmekteydi. Bu maddenin kabulüyle birlikte Boğazlar İtilaf Devletleri tarafından işgal edilerek 1841'den itibaren süregelen Boğazlar rejiminin geçerliliği ortadan kalkmış, Boğazların kapalılığı ilkesine son verilmiştir. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu ile savaşın galip devletleri arasında 10 Ağustos 1920'de imzalanan ve Boğazların savaş ve barış zamanlarında bütün yabancı devletlerin savaş ve ticaret gemilerine, sivil ve askeri uçaklarına açık olması ilkesi doğrultusunda yeni bir Boğazlar rejimini öngören Sevr Barış Antlaşması'yla Boğazlar'da 468 yıldan beri süren Türk egemenliğinin tamamen kaldırıldığı yeni bir döneme girilmiştir.³¹ Söz konusu anlaşma Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilmemiş ve bu sırada Anadolu'da devam eden Millî Mücadele'nin başarıyla neticelenmesi ile yürürlüğe girme olanağı bulamamıştır.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın manifestosu olan ve 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclisince de kabul edilen Misak-ı Milli'de Türk tarafı, Türk Boğazlarından geçiş rejimini öteki devletlerle birlikte verilecek bir karar ile belirlemeyi kabul etmişti.³²

Millî Mücadele dönemi içerisinde, TBMM ile Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması da Türk Boğazlarına ilişkin bir hüküm içermekteydi. Söz konusu anlaşmanın 5'nci maddesinde taraflar, Boğazlar ve Karadeniz'e ilişkin hukuksal

²⁸ Duman, agm, s. 20.

²⁹ Kudret Özersay, *Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı, Ankara, 1999, s. 50.

³⁰ Jale Nur Ece, "Tarihten Günümüze Türk Boğazlarının Geçiş Rejimi ve 80. Yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 2017, s. 78.

³¹ Bülent Şener, "Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi Ve Hukuki Statüsü", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVII, Mart 2014, s. 484.

³² Özersay, *age*, s. 51.

düzenlemelerin Karadeniz'e sahildevletlerin katılacağı bir konferansta yapılmasını ön görmüşlerdi.³³

Türk Boğazlarının statüsü Lozan Konferansı'nın da ana gündem maddelerinden biri olmuştur. Lozan görüşmelerinde Türk tarafı olabildiğince yapıcı bir tutum takip etmiş ve bu konuda asıl mücadele İngiltere ve Rusya arasında yaşanmıştır. İşin ilginç yanı o tarihe kadar Boğazların açık olmasını isteyen Çarlık Rusya'nın aksine yeni Sovyet rejimi, Boğazların kapalı olmasını talep etmiştir. Buna karşın her ne pahasına olursa olsun Boğazların kapalı kalmasını isteyen İngiltere ise tam aksi görüş bildirerek Boğazların açık kalmasını istemiştir. Bu siyaset değişikliği hiç şüphesiz 1917 yılında yaşanan Bolşevik İhtilali ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yenedünya düzeni ile ilgiliydi.³⁴

Lozan Konferansı'nda çözüme kavuşturulan meselelerden biri olan Türk Boğazları ile ilgili olarak alınan kararlar şu şekildeydi: Barış zamanında Boğazlardan geçiş serbest olacak, savaş halinde Türkiye tarafsız ise geçiş yine serbest olacaktır. Türkiye savaşa girmiş ise tarafsız gemilere ve uçaklara, düşmana yardım etmemek koşulu ile geçiş serbest olacaktır. Ancak düşman gemileri ve uçakları ile ilgili olarak, Türkiye istediği kararı alabilecektir. Boğazların savunulması Birleşmiş Milletler'in güvencesinde olacak, Boğazların iki yakası silahtan arındırılacak ve geçişi düzenlemek üzere bir uluslararası komisyon oluşturulacaktır.³⁵

Görüldüğü üzere Lozan görüşmelerinde Türk tarafı, Boğazlar meselesi ile ilgili olarak Millî Mücadele yıllarında dostluk ilişkisi kurulan Sovyet Rusya'nın görüşleri yerine İngiliz tezini desteklemiştir.

2. Lozan Barış Antlaşması Sonrası Karadeniz'de Sovyet Donanması'nın Faaliyetleri

Lozan Konferansı'nda büyük hayal kırıklığı yaşayan Sovyet heyeti bu duygularını 11 Ocak günü Ankara'da Rauf Bey ile Aralov

³³ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 23.

³⁴ Lozan'da Boğazlar ile ilgili yapılan görüşmeler ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Şarika Gedikli Berber, "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış", *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 14, S. 6, Ekim 2006, s. 617-628.

³⁵ Yaşar Akbıyık, "Zaferin Tescili: Lozan Antlaşması", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 385.

arasında gerçekleşen özel görüşmede ifade etmişlerdir. Rus temsilci heyeti, İsmet Paşa'yı her iki tarafı idare etmeye çalışmakla suçlamıştır. Sovyet Rusya, Türkiye'nin çıkarlarını savunduklarını ve bunu Türklerden daha iyi yaptıklarını iddia etmekle birlikte, Türkiye'yi taraf değiştirmekle itham etmiştir. Bunun üzerine Türk delegelerden Rıza Nur, Rus delegasyonu ile görüşmüş; Sovyet Rusya'nın Avrupa devletlerine karşı çıkacak bir savaşta Türkiye'ye askerî ve maddi yardım yapamayacağına kanaat getirdiklerini ve bu sebeple sulh yapmak zorunda olduklarını ifade ederek durumu izaha çalışmıştır.³⁶

Boğazlar meselesi ile ilgili olarak İngiliz görüşlerini destekleyen Türk tarafı 1923 sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde tekrar Sovyetler Birliği ile yakınlaşma içine girmiştir. Bu yakınlaşmanın ana sebebi ise Musul meselesi ile ilgili olarak Birleşmiş Milletlerin izlediği taraflı tutumdur. Zira BM'nin Musul hakkında verdiği karar Türk-Sovyet yakınlaşmasını da beraberinde getirmiş ve 17 Aralık 1925'te Paris'te bir tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır.³⁷

Lozan Barış Antlaşması sonrasında Sovyetler Birliği ile kurulan yakın siyasi ilişkiler her iki devletin Karadeniz'de birbirlerinin faaliyetlerini yakından takip etmelerini engellememiştir. Bu kapsamda Türk Dış İşleri Bakanlığı'na bağlı diplomatlar, Ankara'ya gönderdikleri raporlarda Sovyet Donanması'nın Karadeniz'deki faaliyetlerini yakından takip ettikleri görülmektedir. Zira 1924 yılında Sovyet Donanması'nın Karadeniz'e açılarak buradan Bulgaristan ve Besarabya'ya (Moldova) gidişi ve Bolşeviklerin burada yaptıkları faaliyetler ve yaşanan diğer gelişmeler Ankara'ya gizli bir yazı ile bildirilmiştir.³⁸ Bu duruma benzer bir gelişme olarak Rusya'nın Karadeniz limanlarından birinden İstanbul'a hareket eden bir Rus vapurunun sahte pasaport taşıyan birçok Bolşevik memurla birlikte seyrüsefer yaptığı Ankara'ya bildirilmiştir. Bu memurlar İstanbul yolu ile Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan'a gideceklerdi ve amaçları Bolşeviklik propagandası yaparak, *kırmızı*

³⁶ Nigar Maharramova Cengiz, "Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı'nda Boğazlar Meselesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 36, 2019, s. 190.

³⁷ Mustafa Balcıoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s. 423. İki taraf arasında siyasi alandaki işbirliği inişli çıkışlı bir vaziyette olsa dahi İkinci Dünya Savaşı sürecine kadar devam etmiştir. Türk Dış İşleri, Batı Bloğu karşısında zaman zaman Sovyetlerle yakınlaşma çabası içine girerken 1932 sonrası dünyada değişen dengeler göz önüne alınarak Batı'ya yakın bir politika takip edilmeye başlanmıştır.

³⁸ *Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon Kodu: 571-Yer No: 34781-137042-3.

gün olarak adlandırılan 1 Ağustos günü için ihtilal işareti vermektir.³⁹ Bu gelişmelerden birkaç yıl sonra Karadeniz'de araştırmalar yapan 2 Sovyet torpido gemisi ve 2 denizaltının yapacakları araştırmalar sırasında Trabzon ve Sinop limanlarına uğramak istemeleri Türk Dış İşleri tarafından yakından takip edilmiştir. Söz konusu durumun gerçekleşme ihtimalini göz önüne alan Türk Dış İşleri yetkilileri, bir yazı kaleme alarak Genelkurmay Başkanlığını bilgilendirmiştir. Söz konusu yazıda denizaltıların Karadeniz'de bulunmasının yasak olduğu, buna müsaade edilirse diğer devletler tarafından bunun emsal kabul edilebileceği ve durumun Sovyet Büyükelçiliğine bildirildiği belirtilmiştir. Sovyet yetkililer de buna cevaben, torpido ve denizaltıların Türk limanlarına uğraması fikrinden vazgeçtiklerini, bunun yerine İtalyan limanlarına uğrayacaklarını beyan etmiş ve Sovyet Donanması'na İstanbul'a kadar refakat edilmesini talep etmişlerdir.⁴⁰ Adı geçen yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

Sovyet Donanmasına mensup torpido ile iki tahlelbahirin (denizaltının) limanlarımızı ziyareti meselesi hakkındaki nokta-i nazarımız (görüşümüz) şifahen Sovyet Büyükelçiliği'ne izah edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler İttihadı arasında cari dostluk münasebatına binaen ecnebi harp gemilerinin limanlarımıza ziyareti hakkında talimatnamenin ikinci maddesine nazaran tahlelbahirlerin karasularımızda seyrüseferleri memnu olduğuna ve evvelce bilimum devletlere tebliğ edilen işbu talimatnamenin hilafına Sovyet tahlelbahirlerinin limanlarımıza ziyaretlerine müsaade edilmesi emsal teşkil edeceğine mezkûr büyükelçiliğini nazar-ı dikkati celbedilmiştir. Alınan şifahi cevapta Sovyet harp gemilerinin ziyareti tasavvurundan feragat edildiği ve Rus torpidosunun İtalyan limanlarını ziyareti takarrür edildiği beyan alınarak İstanbul Limanı'na kadar Rus torpidolarına refakat edilmesi iltimas edilmiş ve evvelce keyfiyet...

Sovyet Donanması'nın Karadeniz'deki faaliyetleri ile ilgili bir başka gelişme ise Batum'da yaşanmıştır. Batum Konsolosluğundan Ankara'ya gönderilen yazıda Sovyet Donanması'nın Batum limanına geldiği belirtilmiş, Batum'a gelen Rus denizcilerin, silahlı şekilde yerel halktan oluşan gruplar halinde şehirde dolaştıkları ve bu sırada bağırarak gösteriler yaptıkları ve bunun üzerine konsoloslukta güvenlik önlemlerinin artırıldığı ifade edilmiştir.⁴¹

³⁹ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 35722-141010-1.

⁴⁰ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 306004-142298-9.

⁴¹ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 34780-137023-9.

Karadeniz’de Sovyet Donanması’nın faaliyetleri Karadeniz’e kıyısı olan diğer devletlere de cesaret vermiştir. Zira Londra Büyükelçiliğinden Ankara’ya yazılan bir gizli yazıda, Sovyetlere ait Profintern ve Parijki zırhlılarının Karadeniz’e nakli ve bu kuvvete daha diğerlerinin katılacağı rivayeti Romanya Hükûmetinin dikkatini çekmiş ve onlar da küçük bir filo hazırlamaya başlamıştı. Bunun için hemen bir liman arayışı içine giren Romanyalılar, bu konuda İngiltere Bahriyesine müracaat etmişlerdi. İngiltere Deniz Kuvvetleri de bu durumla ilgilenmesi için daha önce Yunanistan’a gönderdiği Amiral Handerson’a konuyu bildirmiştir. Amiral Handerson, konuyu inceleyerek bir rapor hazırlamış ve bunu Romanya Hükûmetine sunmuştur. Amiral, raporunda liman olarak Köstence civarını seçmiştir. Amiral Handerson’un bu faaliyeti Fransızlar ve İtalyanların da dikkatini çekmişti. Fransız Hükûmeti, Romanya Bahriyesi ile temas ederek İngiltere gibi ortak çalışma yapma teklifinde bulunmuştur. Romanya Hükûmeti, Fransızların bu teklifini olumlu olarak değerlendirmiştir. Yazıda verilen bilgilere göre, yakında bir Fransız heyeti Romanya’ya giderek lazım gelen projeleri hazırlayacaktı. Bu arada İtalyanlar da aynı hususta Romanya Hükûmetine teklifte bulunmuş fakat bununla ilgili henüz kendilerine bir cevap verilmemişti. Türk Dış İşleri yetkililerine göre, Amiral Handerson tarafından yapılan plan oldukça masraflıydı ve Romanya Hükûmetinin bunu karşılaması zor görünüyordu.⁴²

Türk Dış İşleri, Lozan Barış Antlaşması sonrasında Sovyet Donanması ile ilgili hemen her tür gelişmeyi yakından takip ediyor ve elde edilen bilgiler anında gizli bir yazı ile Ankara’ya bildiriliyordu. Buna yabancı basında Sovyet Donanması ile ilgili çıkan haberler de dâhildi. Mesela Londra Büyükelçiliği tarafından Ankara’ya Dış İşleri Bakanlığı’na gönderilen bir yazıda, Rus filo ve donanmasının Karadeniz’de toplandığı yönünde bir haberin ajanslara düştüğü ve Daily Telegraph Gazetesinde konuyla ilgili bir haberin çıktığı belirtilmiştir.⁴³ Sovyetler Birliği’nin Karadeniz’deki donanmasının mevcudu ile ilgili olarak Türk Dış İşleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir belgede ise şu rakamlara yer verilmiştir:⁴⁴

⁴² Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 534-Yer No: 37418-150323-26.

⁴³ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 534-Yer No: 36981-148422-90.

⁴⁴ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 534-Yer No: 67815-297052-14.

Tablo: Sovyet Karadeniz Deniz Kuvvetlerinin Gücü (1935)

Sınıf	Sayı
Silahlı Gemiler	
Kruvazörler	3
Torpedo botları	4
Denizaltılar	10
Devriye Gemileri	2
Mayın tarama gemileri	1
Devriye Botları	25
Yardımcı gemiler	5
Eğitim Gemisi	1
Tamirde Olan Gemiler	
Savaş gemileri	1
Torpedo botları	1
Deniz altılar	1
Mayın tarama gemileri	1
Devriye botları	1
Personel Sayısı Azaltılan Gemiler	
Savaş gemileri	1
Kruvazörler	1
Torpedo botları	6
Deniz altı	4

Kaynak: *Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon Kodu: 534-Yer No: 67815-297052-14.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte dünyada esen silahsızlanma rüzgârına rağmen Sovyetler Birliği Donanması'nın gittikçe güçlendiği gözden kaçmamıştır. Türkiye ile 1929 ve 1931'de Karadeniz'in silahsızlandırılması ile ilgili antlaşmalar yapmış olmasına rağmen Sovyet Donanması'nın gittikçe büyüdüğü Türk Dış İşlerinin de dikkatini çekmiştir. Acil ve mahrem kaydıyla Ankara'ya gönderilen yazıda Sovyet Donanması'na yapılan eklemeler şu şekilde ifade edilmiştir:⁴⁵

Ankara'daki Sovyet Maslahatgüzarından mahrem kaydı ile alınan bir notada Sovyet Hükümeti'nin Karadeniz Bahri Kuvvetlerine ilave edilmek üzere aşağıda nevi ve miktarları gösterilen gemileri 6 ay zarfında destigaha vazetmek tasavvurunda olduğu 7 Mart 1931 tarihli bahri protokol ahkâmına tevfi kan haber verilmektedir:
Denizaltı gemisi 6 adet
Torpil taharri gemisi 1 adet

⁴⁵ *Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon Kodu: 571-Yer No: 67815-297052-4.

Keşif ve karakol gemisi 12 adet
Eski bir gemi muavin harp gemisi haline ifrağ edilecektir

Sovyet Donanması günden güne gücünü artırırken kimi zaman bazı Sovyet gemilerinin Karadeniz sahillerinde dolaştığı görülmüştür. Mesela bu konuyla ilgili Millî Müdafaa Vekâletine yazılan bir yazıda Karadeniz sahillerinde 15 günden beri şüpheli vaziyette dolaşan ve Sovyetler Birliği'ne ait olduğu düşünülen bir gemi hakkında Giresun ve Artvin Vilayetlerinden ve İç İşleri Bakanlığı'ndan gerekli bilgiler talep edilmiştir. Bu yazıya karşı Dâhiliye Vekâletinden gelen cevapta, vapurun kime ait olduğunun tam olarak bilinmediği, içindeki yükün kaçak olduğu yönündeki iddiaların ise şüpheden ibaret olduğu, duruma kesinlik kazandırmak için bir torpido gemisinin Karadeniz'e açılarak adı geçen geminin takip edilmesi lazım geldiği belirtilmiştir.⁴⁶ Konuyla ilgili olarak bir başka belgede ise Karadeniz sahillerinde şüpheli bir şekilde dolaşmakta olan geminin hüviyetinin tespit edilmediği ve şimdiye kadar Sovyet makamlarıyla bir temasa geçilmediği ifade edilmiştir. Fakat bu konuda gelen talep üzerine Moskova Büyükelçiliğine bildirilerek bu tür vapurların Türk karasularına gönderilmeden evvel Türk tarafına da malumat verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁷

Türk makamlarının ısrarlı tavırları neticesinde nihayet Karadeniz'de dolaşmakta olan gemilerin kimlikleri tespit edilmiştir. Zira konuyla ilgili Moskova Büyükelçiliğine gönderilen bir yazıda 15-20 günden beri Karadeniz sahillerinde şüpheli bir vaziyette meçhul bir vapurun dolaştığının görülmesi üzerine alakadar makamlarca tahkikat icra edildiği ve neticede vapurların plan ve coğrafya işlerinde kullanılan Sovyet Donanmasına ait Lokol ve Suf isimlerindeki gemilerden biri olduğu anlaşılmıştır. Bu durum Sovyet Dış İşleri Komiserliğine bildirilmiş, bundan sonra böylesi gemilerin Türk karasularına gönderilmeden önce haber verilmesi talep edilmiştir.⁴⁸

Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Türk Dış İşleri Bakanlığı yetkilileri bilhassa Sovyet Rusya'nın Karadeniz donanmasının git-tikçe geliştiğini görüyor ve bu durumu mahrem ve acele yazılarla askerî makamlara bildiriyordu. Mesela konuyla ilgili bir yazıda Sovyet Hükûmetinin Karadeniz filosuna ilave edilmek üzere 6 ay sonra 4 denizaltı inşasına başlamayı planladığı bildirilmiştir. 1931

⁴⁶ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 34834-137513-6.

⁴⁷ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 34834-137513-3.

⁴⁸ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 34834-137513-5.

tarihli silahsızlanma protokolü dikkate alınarak bu hususun değerlendirilmesi lazım geldiği de ayrıca ifade edilmiştir.⁴⁹ Bu konuda elde edilen istihbaratların bir benzeri İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından hemen öncedir. Zira Ankara'ya gönderilen belgede verilen bilgilere göre, Sovyet Hükûmeti, Karadeniz filosuna ilave edilmek üzere 4 denizaltı inşasına başlamayı düşünüyordu. Bu durum Sovyet Büyükelçiliği tarafından öğrenilmiş ve hemen gerekli mercilere bildirilmiştir.⁵⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde Karadeniz'de bulunan Sovyet Donanması büyük ve kapsamlı bir tatbikat yapmıştır. Zira Sivastopol'da yayın yapan Pravda gazetesine çekilen bir telgrafa göre Karadeniz Filosu birkaç gün evvel talim ve manevralardan sonra, üssü bahrisine geri dönmüştü. Sovyetler'in Karadeniz Filosu Kumandanı, mezkûr gazete muhabirine verdiği beyanda söz konusu tatbikata katılan gemilerin üçte ikisinin kısa bir süre zarfında Rus tezgâhlarında yapılmış yeni gemiler olduğunu beyan etmiştir. Çok kuvvetli ve yeni tekniklerle donatılmış olan bu gemiler önemli manevralar yapmışlardı. Adı geçen Karadeniz Filosu bütün sene zarfında topçu atışları tatbikatı, torpil dökme işi yapmış ve uzun müddet seferde kalmıştı. Sovyet yetkilinin verdiği bilgilere göre şubat ayında yapılan talimlerde bu gemiler, bazen yalnız bazen de sahil bataryalarının ve uçakların iştiraki ile çok nazik meseleleri halletmişlerdi. Filonun hafif kuvvetleri gece açık denizlerde hücum yapmış, bütün zabitan ve efrat talim görmüş ve kumandan tarafından verilen vazifeleri parlak bir surette ifa etmişti. Kumandan, Rus Karadeniz Filosunun günden güne güçlendiğini, vatanlarının cenup hudutlarının savunucusu olduklarını ve gelecekte de öyle olacaklarını ifade etmiştir.⁵¹

3. Türk-Sovyet Tahdid-i Teslihat Antlaşması (1931)

Sovyet yönetimi Lozan görüşmeleri sırasında Çarlık Rusya'nın yıllarca izlediği Boğazlar politikasının aksi bir politika izlemiştir. Bunun temel sebebi ise harap halde olan Sovyet Donanması'nın Karadeniz'e hâkim olacak gücü bulunmamasıydı. Önceden Çarlık Rusya'sı döneminde Karadeniz'de nispeten kuvvetli bir donanmaya sahip olduğundan Akdeniz'e çıkmak için Boğazlardan serbest geçiş hakkı isteyen Ruslar, bu yeni dönemde ise denizlerde

⁴⁹ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67815-297052-21.

⁵⁰ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67815-297052-23.

⁵¹ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 35230-138604-14.

son derece zayıf durumda olduklarından Karadeniz'in kapalı kalmasını en akıllıca yol olarak görmüştür. Hatta eğer Karadeniz diğer devletlerin donanmalarına kapalı olursa serbest geçiş hakkından da vazgeçmeye hazırlardı.⁵²

Karadeniz ve Boğazlarla ilgili taleplerine karşılık bulamayan Sovyet Yönetimi, yine de Türkiye ile ilişkilerini koparmamıştır. Hatta 11 Kasım 1926'da Dış İşleri Bakanı Tefik Rüştü Aras, Hamidiye Zırhlısı ile Odesa'ya giderek Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmiştir.⁵³ Bu arada Tefik Rüştü Aras'ın ziyaretinden kısa bir süre sonra, 1927 yılında Stalin, diğer siyasi rakiplerini alt ederek yönetime tamamen hâkim olmuştur. Stalin'in dünya görüşü ve dış politika yaklaşımı, sürekli şüphe ve Sovyetler Birliği'ne karşı olası ittifakları engellemek üzerine kuruluydu. Bu kapsamda daha evvel imzalanan Briand-Kellog Paktı'na olumlu yaklaşan Sovyetler, paktın Doğu Avrupa ülkelerinde daha çabuk uygulanması amacıyla 9 Şubat 1929'da Moskova'da Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü diye bilinen bir protokol imzalamıştır. Türkiye'nin de bu protokole katılmasını isteyen Ruslar, Ankara'daki Rus Büyükelçisi Surits aracılığıyla ile metni Dış İşleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'a iletmişlerdir. Türk makamları metni olumlu bulunca TBMM, 1 Nisan 1929'da Litvinof Protokolüne katılımı kabul etmiştir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Lozan Barış Antlaşması sonrası Türk-Sovyet ilişkilerinde büyük bir kopma yaşanmamıştır. İkili ilişkilerdeki olumlu tablo iki ülkenin sınırdaş olduğu Karadeniz'e de yansımıştır. Bu kapsamda 17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz'de Silahlanmanın Azaltılması (Tahdid-i Teslihat) anlaşması imzalanmıştır. Esasen bu anlaşma 1925 yılında Paris'te imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın da devamı niteliğindedir. Antlaşma, Türk basınına şu şekilde yansımıştır:⁵⁵

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadı Hükümeti Paris'te 17 Kanun-ı Evvel 1925 tarihinde imza olunan dostluk ve bitaraflik muahedenamesini karşılıklı menfaatlerine ve aralarındaki tabii devamlı münasebatı ve samimi

⁵² Berber, agm, s. 622.

⁵³ *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, C. 2, Ankara, 1981, s. 138-139.

⁵⁴ Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 305.

⁵⁵ *Cumhuriyet*, 18 Kânunuevvel 1929.

dostluğu muhafaza etmek ve daha ziyade kuvvetlendirmek hususunda mütehasşıs oldukları arzuya mutabık bularak mezkûr muahedenin meri'yeti müddetinin temdidine karar vermişler ve bu maksatla bir taraftan Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Tefvik Rüştü Beyefendi, diğeri taraftan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadı Hariciye Komiser Muavini M. Karahan'ı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadının Türkiye Büyükelçisi M. Surits'i tayin etmişlerdir. Atideki protokol ahkâmını kararlaştırmışlardır:

Protokol

Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadı arasında 17 Kanun-ı Evvel 1925 tarihinde Paris'te aktolunan dostluk ve bitaraftık muahedesi inkızası tarihinden itibaren 2 sene müddetle temdit olunmuştur. Bununla beraber akit taraflardan biri muayedeye nihayet vermek arzusunda olduğunu 2 senenin hitamından 6 ay evvel diğeri tarafa bildirmezse muahede 1 senelik yeni bir devre için kendiliğinden temdit addolunacaktır.

Madde 2: Akitlerden her bir kendisi ile diğeri tarafın kara veya denizden doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan sair devletler arasında neşredilmiş vesikalar haricinde hiçbir taahhüt mevcut olmadığını beyan eder. Akitlerden her biri diğeri tarafa iblağ etmeksizin iş bu tarafın kara veya denizden doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan devletlerle siyasi akdine matuf müzakerelere girişmemeyi ve bu kabil mukaveleleri ancak mevzubahis tarafın muvafakati ile akdetmeyi taahhüt eder. Şurası mukarrer olmak üzere ki bu devletlerle tabii münasebatın tesisi veya idamesi maksadına matuf olan neşredilecek bulunan vesikalar yukarıdaki taahhüdün haricinde bulunmaktadır.

Madde 3: Türkiye-Sovyet Dostluk ve Bitaraftık Muahedesine rapte dilerek mezkûr muahedenin ecza-i mütemmimesinden olacak olan iş bu protokol yukarıdaki, birinci madde hükümleri mucibince temdit edilen muahedenamenin meriyeti müddetince muteber olacaktır. İş bu protokol akit tarafların yekdiğerine tebliğ edecekler tasdik muamelesi akabinde meriyete girecektir.

1929 yılında imzalanan ve daha önceki dostluk anlaşmasının müddetini 2 yıl daha uzatan bu protokolün ardından her iki devlet Karadeniz'de de işbirliği yapmak üzere harekete geçmiştir. Bu kapsamda 1931 yılına gelindiğinde Karadeniz'in silahsızlandırılmasına yönelik bir adım atılmış ve adı geçen devletler arasında Tahdid-i Teslihat anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmanın 2 yıl evvel imzalanan 1929 protokolünün devamı niteliğinde olduğu ifade edilmiştir. 7 Mart 1931 günü Dış İşleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey ile

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Surits tarafından imzalanan Karadeniz'de Tahdid-i Teslihat Anlaşmasının, esbab-ı mucibe layihasında adı geçen protokolün hangi nedenlerden ötürü kaleme alındığı şu şekilde ifade edilmiştir:⁵⁶

Esbab-ı Mucibe Layihası

17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihli Ankara Protokolüne zeyl olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadı arasında Karadeniz ve Karadeniz'e mücavir denizlerde bahri teslihatın tahdidi için Ankara'da 7 Mart 1931'de imzalanan protokolün tasdikine dair olan kanun layihası BMM'nin tasdikine arz olunmak üzere esbab-ı mucibe layihası ile birlikte leffen yüksek makamlarına takdim kılındı

Mezkûr protokol ile 2 yüksek taraf, diğerine haber vermeden Karadeniz ve Karadeniz'e mücavir denizlerde mevcut bahri kuvvetlerini tezyit etmemeyi taahhüt etmektedir.

17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihinde aktolunan protokolün ihtiva ettiği esaslar dairesinde ve Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Cumhuriyetler İttihadı arasında cari dostluk rabıtalарını kuvvetlendirmek rabıtalарını kuvvetlendirmek gayesi ile tanzim olunan mezkûr protokol, Türkiye Cumhuriyeti'nin teessüsünden beri takip edegeldiği sulh siyasetinin yeni bir delilini teşkil ettiği gibi cihan efkâr-ı umumiyesi üzerinde Türkiye Hükümeti'nin samimi bir sulh taraftarı olduğunu ispat etmek ve umumi tahdid-i teslihat gayelerinin tahakkuk ve istihdafında sarsılmaz emel ve kanaatinin yeni bir misalini göstermek itibarıyla faideli görülmektedir.

Arz olunan işbu esbab dolayısıyla mezkûr protokolün tasdiki Büyük Millet Meclisi'nin tasvibine arz olunur.

Karadeniz'de Bahr-ı teslihatın tahdidi hakkında Türkiye ve Sovyet Hükümetleri Arasında akt ve 7 Mart 1931 tarihinde Ankara'da Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Beyefendi ve Sovyet Büyük Elçisi Mösyö Surits tarafından imza olunan protokol:

İki yüce akit taraf 17 Kanun-ı Evvel 1925 tarihli muahede ve 17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihli protokolün ihtiva ettiği asli prensiplere iptina ederek, aralarındaki sulh ve dostluk münasebetlerinin takviyesini emel edindiklerinden, mevcut her nevi teslihatın hakiki surette azaltılması devamlı bir sulhun yegâne sağlam zamanı olduğuna kuvvetle kani bulduklarından ve umumi tahdidi teslihatın tahakkuku istihdaf eden mesailerinde bundan böyle dahi devam etmek hususundaki sarsılmaz emellerini izhar etmek istediklerinden iki memleket arasında teyemmünen teessüs etmiş olan karşılıklı itimadın yeni bir delilini ibraz etmek üzere 17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihli

⁵⁶ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67939-297158-83.

protokolü aşağıdaki karşılıklı taahhüt ile ikmal etmeğe karar vermişlerdir.

İki yüce akit taraftan her biri diğer akit tarafı 6 ay evvel haberdar etmeksizin Karadeniz'de ve Karadeniz'e bitişik denizlerdeki harp donanmalarını takviye edecek herhangi bir harp gemisini tezgâha koymayacak veya böyle bir gemiyi ecnebi tezgâhlarına sipariş etmeyecek veyahut mezkûr denizlerde bulunan kendi harp donanmasının şimdiki terekkübünü artırmakta müessir olabilecek herhangi bir tedbire tevessül eylemeyeceklerdir.

İş bu mütemmim protokol tasdik edilecek ve tasdiki tarihinden itibaren 17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihli protokolün mütemmim cüzü olacaktır.

17 Mart 1931 tarihinde Ankara'da tanzim edilmiştir.

Esbab-ı Mucibe yani gerekçesinde Sovyetlerle devam eden dostluğu kalıcı kılmak olduğu açıklanan ve 7 Mart 1931 günü imzalanan söz konusu protokolün maddeleri ise şu şekildeydi:⁵⁷

Yüksek Başvekâlete

17 Kanun-ı Evvel 1929 tarihli Ankara Protokolüne Zeyl olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetler İttihadı arasında Karadeniz'de ve Karadeniz'e mücavir denizlerde bahr-ı teslihatın tahdidi için Ankara'da 7 Mart 1931'de imzalanan protokolün tasdikine dair kısım

Madde 1: 17 Kanun-ı evvel tarihli Ankara Protokolüne zeyl olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetler İttihadı arasında Karadeniz'de ve Karadeniz'e mücavir denizlerde bahr-ı teslihatın tahdidi için Ankara'da 7 Mart 1931'de imzalanan protokolün tasdikine dair protokol tasdik edilmiştir.

Madde 2: İş bu kanun neşri tarihinden muteberdir

Madde 3: İşbu kanun ahkâmının icrasına Hariciye ve Milli Müdafaa Vekilleri memurdur.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile Karadeniz'de silahsızlanmayı sağlamak amacıyla imzalanan söz konusu protokolün gerekçesine bakıldığında 1923 sonrası Türkiye'nin izlediği barışçıl dış politikanın ana sebep olduğu görülmektedir. Ayrıca Türk Hükûmeti, 1925 yılında Sovyetler ile tekrar başlayan dostluk ve işbirliğinin süresini 1929'da uzatmış 1931'de ise tekrar teyit etmiştir.

Karadeniz'de silahlanmayı azaltmayı hedefleyen bu anlaşmanın hemen ertesinde Moskova'dan Ankara'ya gönderilen bir yazıda

⁵⁷ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67939-297158-83.

oldukça kibar bir dille Sovyetler'in inşa halindeki gemilerinin listesini Ankara'ya göndereceği ifade edilmiştir.⁵⁸ Antlaşmanın teknik ayrıntıları ise Moskova Büyükelçiliği'ne gönderilen şifreli bir yazıda belirtilmektedir. Söz konusu yazıda verilen bilgilere göre akit taraftan her biri diğerine 6 ay evvel ihbar etmeksizin Karadeniz'de ve bitişik denizlerde harp donanmalarını ve herhangi bir gemi inşa etmeyecek veya satın almak suretiyle donanmalarını takviye etmeyecekti.⁵⁹

Anlaşmanın imzalanmasının ardından Dış İşleri Bakanlığı tarafından, Karadeniz'e komşu olan ve konuyla ilgisi olan memleketlerdeki elçiliklere söz konusu anlaşma ile ilgili bilgi notu gönderilmiştir. Örneğin Peşte, Roma ve Tahran Büyükelçiliklerine gönderilen yazıda Karadeniz ve civar denizlerdeki (Azak ve Marmara) donanmaların yeniden gemi ilavesi ile takviye edilmeleri ancak iki tarafın birbirine 6 ay evvel haber vermek suretiyle icra edilebileceği hakkında Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti arasında bir anlaşma imzalandığı belirtilmiştir.⁶⁰

Sonuç

24 Temmuz 1923 günü imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın Türk Boğazları ile ilgili getirdiği hükümler genç Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenlik haklarını sınırlarken Boğazların güvenliğini kolektif bir güvenlik örgütünün uhdesine bırakıyordu. Buna ilave olarak Lozan görüşmeleri sırasında Boğazların kapalı kalması gerektiğini savunan Sovyet Rusya'nın bu görüşünün aksine Boğazlardan geçiş serbestliği getiriliyordu. O günün şartlarında Türk tarafının İngiliz tezini destekleyerek Irak sınırı meselesinin çözümünde avantaj sağlama taktiği izlemesi olumlu bir sonuç vermemekle birlikte Millî Mücadele yıllarında büyük desteği görülen Sovyet Rusya ile ilişkiler de kopma noktasına gelmiştir.

Lozan Barış Antlaşması sonrasında Irak sınırı meselesi taraf-sızlık ilkelerinden oldukça uzak bir anlayışla Türkiye aleyhine sonuçlanınca Türkiye soluğu tekrar Millî Mücadele dönemindeki siyasi ortağı Sovyet Rusya'nın yanında almış ve Birleşmiş Milletlerin Musul kararından hemen birkaç gün sonra 17 Aralık 1925'te Türk-

⁵⁸ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67939-297158-99.

⁵⁹ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67939-297158-86.

⁶⁰ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon Kodu: 571-Yer No: 67939-297158-87.

Sovyet Saldırmazlık Antlaşması imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma Türkiye'nin, Batı bloğundan dönemselsel de olsa uzaklaştığının bir göstergesi olarak görülmüştür.

1925 yılında Sovyetler ile imzalanan dostluk anlaşması 1929 yılında yapılan bir protokol ile sağlamlaştırılmıştır. 1931 yılına gelindiğinde ise iki ülkenin birbiriyle yıllarca güç mücadelesi yaptığı Karadeniz'de mevcut bulunan silahlı donanmaların azaltılması ile ilgili bir anlaşma zemini oluşmuş ve nihayet 7 Mart günü söz konusu anlaşma iki ülke arasında imzalanmıştır.

7 Mart 1931 tarihli anlaşmaya bakıldığında iki ülke birbirine haber vermeden yeni gemi yapamayacak veya satın alamayacaktı. Fakat bilhassa Tahdid-i Teslihat Antlaşması'nın imzalanmasının ardından gelişen süreçte Dış İşleri yetkililerin sık sık Ankara'yı uyaran yazılar kaleme aldıkları görülmektedir. Bu yazılarda Sovyet Donanması'nın yeni savaş gemisi veya denizaltı yaptırmak üzere olduğu, oysa 1931 tarihli protokole göre bu faaliyetlerini 6 ay evvelen Türkiye'ye bildirmesi gerektiği ifade ediliyordu.

Netice itibarıyla Lozan Barış Antlaşması sonrası konjonktürel olarak yakınlaşan ve 1925, 1929 ve 1931 yılları arasında imzaladıkları işbirliği anlaşmaları ile siyasi yönden barışçıl çizgiyi takip edeceklerini beyan eden Türkiye ve Sovyet Rusya, 1930'ların ortalarından itibaren birbirlerinden kopmaya, siyasi olarak ayrı çizgilere kaymaya başlamışlardır. Türkiye, 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Türk Boğazlarındaki hâkimiyetini tekrar tesis ederken, Sovyet Rusya ise yaklaşan İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle Karadeniz Donanması'nı sürekli takviye etmeye devam etmiştir. Böylece 1925'te konjonktürel olarak tesis edilen ve 1929 ve 1931 yıllarında pekiştirilen Türk-Sovyet siyasi yakınlığı 1930'ların ortalarından itibaren kopma noktasına gelmiş, 1929 ve 1931 tarihli silahsızlanma antlaşmaları ise hükmünü yitirmeye başlamıştır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

2. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- ACAR, Hasan, “Boğazlar Sorunu Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme: İstanbul’un Fethinden Montrö Boğazlar Sözleşmesine”, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, c. 2, S. 1, 2019, s. 107-132.
- AKBIYIK, Yaşar, “Zaferin Tescili: Lozan Antlaşması”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atam Yayınları, Ankara, 2006, s. 371-392.
- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 (Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme)*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Atatürk’ün Millî Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 2, Ankara, 1981.
- BALCIOĞLU, Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atam Yayınları, Ankara, 2005.
- BENHÜR, Çağatay, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 277-313.
- BERBER, Şarika GEDİKLİ, “Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış”, *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 14, S. 6, Ekim 2006, s. 617-628.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü”, *Belleten*, c. 55, S. 214, 1991, s. 687-756.
- _____, “Boğazlar Meselesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 266-269.
- _____, “Hünkâr İskeleyi Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 488-490.
- _____, “Paris Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, 2007, s. 169-172.
- _____, “Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 2, 2020, s. 199-210.
- BİLSEL, Cemil, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, *Tanzimat*, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 661-722.
- BOSTAN, İdris, “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, *Belleten*, c. 59, S. 225, Ağustos 1995, s. 353-394.
- CENGİZ, Nigar Maharramova, “Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı’nda Boğazlar Meselesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 36, 2019, s. 179-198.

- DOĞAN, Orhan- ERDOĞAN, Aysel, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, c. 16, S. 3, 2017, s. 839-847.
- DUMAN, Selçuk, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Karadeniz'de Küresel Güçlerin Rekabeti", *Birinci Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya (Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2017, s. 1-38.
- ECE, Jale Nur, "Tarihten Günümüze Türk Boğazlarının Geçiş Rejimi ve 80. Yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 2017, s. 71-94.
- ERCAN, Hüseyin Onur, "1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Çağdaş Bir Kaynak", *Harp Tarihi Dergisi*, S. 6, Aralık 2022, s. 29-63.
- ERKİN, Feridun Cemal, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
- FİDAN, Murat, "1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen İhracat ve İthalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkâm Defterine Göre)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, S. 45, 2009, s. 63-84.
- FINDLEY, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi (İslam-Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÖNLÜBOL, Mehmet- SAR, Cem, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- İNAN, Yüksel *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1995.
- KELEŞ, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 23, 2008, s. 149-194.
- KÖSE, Osman, "Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 15, S. 28, Aralık 2012, s. 199-220.
- KUTLUOĞLU, Muhammed Hanefi, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç (Sempozyuma Sunulan Tebliğler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 49-94.

- ÖZCAN, Besim, “Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 1, S. 2, 2007, s. 7-18.
- ÖZERSAY, Kudret, *Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- SAVAŞ, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 23, 2008, s. 149-194.
- ŞENER, Bülent, “Türk Boğazları’nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, S. XVII, Mart 2014, s. 467-493.
- TELLİOĞLU, Ömer, “Karadeniz’de Osmanlı Hâkimiyeti ve Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXI, Mart 2005, s. 195-212.
- UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÜNAL, Fatih, “Karadeniz’e Çıkan İlk Rus Savaş Gemisi “Krepost” ve Ukraintsev’in İstanbul Elçiliği (1699-1700)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, S. 20, Kış 2012, s. 221-244.
- YENİDÜNYA, Süheyla, “Kale-i Sultaniye Anlaşması’nın Gizli Görüşmeleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, S. 1, Haziran 2009, s. 309-325.
- YILDIRIM, Özay, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Rize Rus Konsoloslarının Anadolu Seyahatleri (1888-1907)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 10, S. 5, s. 1311-1333.
- YILMAZ, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 7, İlkbahar 2009, s. 359-382.
- YURDUSEV, Esin, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere’nin Boğazlar Politikası”, *Bellekten*, c. 63, S. 237, s. 559-595.

CUMHURİYET'İN ON BEŞİNCİ YILDÖNÖMÜ KUTLAMALARI: KASTAMONU ÖRNEĞİ

Yücel NAMAL* - Melek TOPARLAK ŞAHİN*

Giriş

Göktürk ve Uygur kaynaklarında “bayram mefhumu” Hint-İran dillerinden alınan *rāma* kelimesi ile karşılanmakta olup *rāma*'nın anlamı “sevinç, neşe, huzur, mutluluk, sükûn” olarak belirtilmektedir.¹ Bayram kelimesinin Arapçası ise “el-‘ıyd” olup sözlük anlamı, âdet halini alan sevinç ve keder; bir araya toplanma günüdür. Kâşgarlı Mahmut'a göre bayram kelimesi Farsça kökenli olup kelimenin aslı *bezrem-bezrâm*'dır. Bu kelime ise sevinç ve eğlence günü anlamına gelmektedir. Bununla birlikte ilerleyen zamanlarda kullanılan *beyrem-bayram* ifadeleri Oğuzlara mahsus bir kavram olarak ifade edilmektedir.² Yine Kâşgarlı Mahmut'un belirttiğine göre, Türklerde milli bayram kutlamaları XI. yüzyıla gelindiğinde, “*bayram yeri*” adı verilen alanlarda yapılmaktaydı. Bayram kutlamalarının yapıldığı alanların çiçeklerle süslenmesi bayram kutlamalarının büyük olasılıkla çiçeklerin açtığı ilkbahar mevsiminde yapıldığı fikrini desteklemektedir.³ Bu bağlamda Orta Asya Türk kültüründe yapılan kutlamalar bayram günü olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Türklerin dini inanışının ve yaşam şekillerinin etkisinin hissedildiği bayramlar, farklı aşamalardan geçerek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. İlk Türk Devletlerinden biri olan Hunların her yılın başında hükümdarın karargâhında toplanmaları, yer ve gök tanrılarına kurban kesmeleri bu durumun bir göstergesidir. Yine

* Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, yucelnamal@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8074-0134.

* Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, melek.tsahin@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1479-4038.

¹ Osman Fikri Sertkaya, “Bayram” Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili*, Yıl: 70, S. 833, Mayıs 2021, s. 4.

² Sargon Erdem, “Bayram”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 257.

³ Salim Koca, “Eski Türklerde Bayram ve Festivaller”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 51.

Göktürklerin yılın beşinci ayında Gök Tanrı'ya kurban kestiği günlerin bayram günleri olduğu bilinmektedir.⁴ Ayrıca Uygur Türklerinde de aynı içerikte bayram ve festivallerin yapıldığı görülmektedir.

Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte dini ve sosyal yaşamdaki değişimler kendini bayram uygulamalarında da göstermiştir. Toplumun kaynaşmasında önemli bir yere sahip olan bu özel günlerden "Nevruz" Selçuklularda baharın gelişini simgelerken *Mihriğân* ve *Sede* adı verilen bayramlar da sonbaharın gelişinin bir göstergesiydi.⁵ Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik akımının da etkisi ile oluşmaya başlayan millilik olgusu devlet bünyesinde yeni bayramların kutlanmasına ortam hazırlamıştır.⁶ Bu bağlamda II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı'da millî bir gün belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan görüşmeler sonrasında Osmanlı Devleti'nin kuruluş günü olan 30 Aralık ve Meşrutiyetin ilan tarihi olan 10 Temmuz (23 Temmuz) tarihleri seçilerek bu günlerde kutlamalar yapılmıştır. 10 Temmuz günü, Osmanlı Mebusan Meclisinin 25 Haziran 1909 tarihinde aldığı kararlar doğrultusunda *İyd-i Millî*'den kabul edilmiştir.⁷ 1919 yılına kadar bu günlerde resmi törenler yapılırken bu yıldan itibaren 10 Temmuz gününde tören yapılması yasaklanmıştır.⁸ Bu bağlamda TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan 1920 tarihi ilk milli bayram⁹ kabul edilirken saltanatın kaldırılmasıyla 1 Kasım günü Hâkimiyet Bayramı¹⁰ Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim günü de Cumhuriyet Bayramı¹¹ olarak kutlanmıştır. Cumhuriyet Bayramı kutlamaları 26 Ekim 1924 yılında çıkarılan bir kararname¹² ile resmileşmiş ve hükümet tarafından düzenlenen Cumhuriyet Bayramı kutlama talimatları doğrultusunda gerçekleşmiştir. 19 Nisan 1925 tarihinde ise TBMM bayram ile ilgili dört maddelik bir kanun görüşmesi yaparken 29 Ekim günü milli bayram olarak kabul edilmiştir.¹³ Ülke genelinde yapılacak olan kutlamalar için

⁴ TDV *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s.259.

⁵ Cihan Piyadeoğlu, "Gazeliler ve Büyük Selçuklular 'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", *Turkish Studies* c. V, S. 10, 2010, s. 1412-1413.

⁶ II. Abdülhamid döneminde bu anlamda gerçekleştirilen uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güve, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 407.

⁷ *Düstur*, Tertip: 2, C. I, 10 Temmuz 1324/29 Ekim 1325, s. 351.

⁸ Hasan Akbayrak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar", *Tarih ve Toplum*, 8/43, 1987, s. 34-36.

⁹ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 10, s. 74.

¹⁰ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C. 3, s. 14-15.

¹¹ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C. 24, s. 7-9.

¹² *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30-18-1-1, 11-48-17.

¹³ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, C. 1, s. 164-167.

bayram hazırlıkları bu kanun çerçevesinde yapılmaya başlanmıştır.¹⁴ 1933 yılında ise Cumhuriyet'in onuncu yılı olması dolayısıyla bayram kutlamalarına ayrı bir önem verilmiş ve Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için bir kanun çıkarılmıştır.¹⁵ Bununla birlikte 1938 yılında, Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümünde onuncu yıl kutlamalarının üstünde bir bütçe hazırlığına gidilmiştir. On beşinci yılda ise Cumhuriyet Bayramı için ayrılan bütçe Cumhuriyet'in onuncu yıl kutlama bütçesinin iki katı olmuştur.¹⁶ 1938 yılı kutlamaları için hükümet tarafından hazırlanan kutlama talimatnamesi ile vilayet, kaza, nahiye ve köylerde¹⁷ oluşturulacak kutlama komitesinin¹⁸ teşkili için vilayet teşkilatlarına haber verilmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü için posta pullarının basılmış,¹⁹ radyo yayınları yapılmış²⁰ ve on beşinci yıl simgesi olarak "XV" rakamının kullanılması kararlaştırılmıştır.²¹ Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlamaları yurt genelinde uygulanan talimatlar doğrultusunda gerçekleşmiştir.

1. Kastamonu'nun On Beş Yılı

29 Ekim 1923 Cumhuriyet'in ilanından, 29 Ekim 1938 yılına kadar geçen on beş yıllık sürede ülkenin birçok bölgesinde olduğu gibi Kastamonu'da da farklı alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ancak Kastamonu'da Cumhuriyetin ilk yıllarından 1938 yılına kadar olan süreçte ziraat alanında yaşanan gelişmeler yeterli görülmemiştir. Ziraat alanında yapılan kongreler sayesinde gerekli gelişmenin yaşanması için zamana ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte Kastamonu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında meyvecilik alanında çok gelişmiş hatta Amasya elması yirmi sene öncesinde yok denecek kadar az olmasına karşın bu konuda ilerleme kaydedilmiştir. Özellikle Daday Çayı ve Gökırmak boylarındaki köylerde elma bahçeleri oluşturulmuştur. Elmadan önemli oranda kazanç sağlanmış ve halkın geçim sorununa destek olunmuştur. Bunun dışında

¹⁴ Bengül Salman Bolat, *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 68.

¹⁵ *Resmî Gazete*, 26 Haziran 1933, 2785; *BCA*, 490.1.0.0.,1150.36.1.

¹⁶ *BCA*, 490.1.0.0., 4.16.18., Ek. 1.

¹⁷ *Köylerde yapılacak on beşinci yıl kutlamaları için bkz. BCA*, 490.1.0.0.,1153.48.1., Ek. 43.

¹⁸ *On beşinci yıl kutlama talimatnamesinin yedinci maddesinde belirtilmiştir. BCA*, 490.1.0.0.,1153.48.1., Ek. 10.

¹⁹ *BCA*, 490.1.0.0.,1153.48.1., Ek. 1.

²⁰ *BCA*, 490.1.0.0., 1162.81.2.

²¹ Türkan Çetin, "İzmir'de Cumhuriyet Bayramı'nın 15. Yıldönümü Kutlama Törenleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 3, S. 8, s. 61.

Kastamonu ilçeleri olan Cide ve İnebolu bölgelerinde geniş arazi- lere fındık, zeytin dikimi yapılmıştır.²² Cumhuriyet'in on beş yı- lında Kastamonu halkı ilerlemenin durmadan devam edeceğine inanmakla birlikte Kastamonu'da bir kendir fabrikasının açılması konusunda temennide bulunmuşlardır.²³ Ayrıca Kastamonu'da bir sicim fabrikası kurulması da planlanmıştır.²⁴ Maden konusunda zengin kaynaklara sahip olan Kastamonu'da Söğütözü ve Küre'de kömür, bakır araştırmaları yapılmış ve olumlu sonuçlar elde edil- miştir. Söğütözü kömürleri ve Küre bakırlarının ilerleyen yıllarda işletmeye açılması ve önemli bir kazanç kaynağı olması düşünül- müştür.²⁵ Maden yönünden zengin olan bölgelerin tespiti ve bu ma- denlerin işletilmeye başlanması Kastamonu'da ekonomik gelişme- lerin yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

Cumhuriyetin on beşinci yılına gelindiğinde Kastamonu'da ulaşım konusunda yaşanan gelişmeler özellikle İnebolu ve Çankırı arasındaki mesafenin değişikliği ile değerlendirilebilir. 1928'li yıl- larda yedi sekiz saatte gidilen bu yol 1938 yılında üç dört saate ka- dar düşürülmüştür. Ayrıca Tosya ve Araç yol yapımları tamamlan- mış, diğer yolların tamirleri ise devam etmiştir. Cumhuriyet'in on beş yılında, Kastamonu'da eğitim ve kültür alanında yaşanan geli- şmeler ise oldukça iyi durumdadır. Cumhuriyet öncesi 200 öğrencisi olan lisenin²⁶ 1938 yılında öğrenci sayısı 1200²⁷ civarındadır.²⁸ Kastamonu Kız Orta Mektebi, sanat mektebi eğitim kursu ve köy muallim mekteplerinde 1800 civarında öğrenci olup bu yıllarda Kastamonu'da toplamda 3000 öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca Kas- tamonu'da bulunan eski ziraat mektebinin de 1939 yılında faaliyete geçmesi planlanmıştır. Bununla birlikte yeni açılacak olan köy mu- allim mektebinin de eğitime başlayacak olması halk arasında mem- nuniyet yaratmıştır. Kastamonu Valisi Avni Bey'in oldukça takdir gören imar faaliyetleri sayesinde Kastamonu'da birçok yeni bina yapılırken Tosya Hastanesi ve kazalarda yapılan okullar halkın tak- dirini kazanmıştır.²⁹ 1938 yılı nisan ayında Kastamonu'da CHP do- kuzuncu semt ocağı tarafından açılan okuma kurslarının başarı ile bitiren 35 öğrenciye merasim yapılarak diploma verilmiştir. Yine

²² "Kastamonu'nun On Beş Yılı", *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 1.

²³ "Cumhuriyet 15 Yaşında", *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 3.

²⁴ "Kastamonu'da Sicim Fabrikası", *Haber*, 2 Temmuz 1938, s. 6.; "Kastamonu'da Bir Kendir Fabrikası Kurulması Düşünüyor", *Ulus*, 7 Nisan 1938, s. 6.

²⁵ "Kastamonu'nun On Beş Yılı", *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 1.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan Kaynardağ, *Felsefecilerle Söyleşiler*, İstanbul, 1986, s. 272.

²⁷ "Kastamonu'nun On Beş Yılı", *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 1.

²⁸ "Kastamonu'nun On Beş Yılı", *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 1.

²⁹ "Kastamonu'nun 15 Yılı", *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 2.

aynı yıl Kastamonu'da eski Ziraat Mektebinde 250 kişilik bir eğitim kursunun açılması³⁰ planlanmıştır.³¹ 1938 yılı mayıs ayına gelindiğinde Kastamonu'da 300 kişilik bir eğitim kursu faaliyete başlamıştır.³² Ayrıca on senelik sağlık programı hazırlıkları kapsamında şehirlerde köy ebe mekteplerinin açılması kararı alınmıştır. Alınan bu karar doğrultusunda köylerde okumuş, yazmış kızlar şehirlerde bir hastanede toplanacak ve kendilerine ebelik dersleri verilecekti. Eğitim bittikten sonra kızlar köylerine dağılacak ve böylece doğumlarda yaşanan sorunların önüne geçilerek çocuk ölümleri de önlenmiş olacaktı.³³ Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlık alanında yapılan çalışmalar önemli bir sorun olan çocuk ölümlerinin azalması açısından önemli bir gelişmedir.

Kastamonu Valisi Avni Doğan, 1938 yılının nisan ayında Kastamonu'da yapılacak olan *Cumhuriyet Meydanı* için istimlak işlerinin başladığını bildirirken 1938 yılına ait Kastamonu varidatını 1.058. 521 lira olarak açıklamıştır. Yol ve köprü haricinde 1938 yılı imar faaliyetleri için 60.000 liralık bir bütçe belirlenmiştir. Ayrıca ilk mektep inşaatı için 24.000 lira ayrılırken hastaneler inşaatı için de 20.000 lira ayrılmıştır. Aynı dönemlerde Kastamonu'da *Atatürk Anıtı*'nın yapılması planlanırken³⁴ Kastamonu'da bir stadyumun³⁵ yapılması da gündeme gelmiştir.³⁶ İmar faaliyetleri Kastamonu merkez ile sınırlı kalmamış, Kastamonu kazası olan Araç'ta imar faaliyetlerine ağırlık veren Araç Kaymakamı Kemal Taş Bey, Araç'ın önemli sorunları olan Araç-Safranbolu yolu, köprü ve içme suyu sorunlarını çözmek için 1938 yılı Ağustos ayında önemli ilerlemeler kaydetmiştir.³⁷ Cumhuriyet öncesinde İstanbul ve Ankara dışında ülkenin diğer vilayetlerinde tazyikli içme suyu tesisatı mevcut olamamasına karşın Cumhuriyet'in on beş yılında elli bölgede su tesisatı yapılmıştır.³⁸ Bunların dışında Kastamonu'da asayişin sağlanması konusuna oldukça önem verilmiştir. Özellikle I. Dünya savaşı sonrasında Kastamonu vilayetinde eşkıyalık ve hırsızlık olaylarının arttığı gözlenmiştir. Bunun en önemli nedeni savaş yıllarında vilayet genelinde yaşanan açlık ve sefaletin oldukça

³⁰ "Kastamonu'da Büyük Bir Eğitim Kursu Açılıyor", *Ulus*, 4 Nisan 1938, s. 6.

³¹ "Kastamonu'da Okuma Kursunu Bitirenler", *Akşam*, 8 Nisan 1938, s. 12.

³² "Kastamonu'da 300 kişilik Eğitim Kursu Açıldı", *Ulus*, 3 Mayıs 1938, s. 6.

³³ "10 Senelik Sıhhiye Programı", *Doğrusöz*, 21 Ekim 1938, s. 3.

³⁴ "Kastamonu'nun İmarına Doğru", *Akşam*, 8 Nisan 1938, s. 12.

³⁵ "Memlekette Spor Sahaları Kurmak İçin Yapılan Çok Faydalı Çalışmalar", *Ulus*, 12 Ağustos 1938, s. 2.

³⁶ "Kastamonu'da Stadyum Park ve Meydan Yapılacak", *Ulus*, 5 Nisan 1938, s. 6.

³⁷ "Araç'ta Bütün Köy Yolları Yapılıyor", *Son Posta*, 29 Ağustos 1938, s. 5.

³⁸ "Cumhuriyet Devrinde Vücuda Getirilen Beledi Tesisler", *Doğrusöz*, 18 Ekim 1938, s. 2.

fazla olmasıydı.³⁹ Bu bağlamda 1918 ve 1923 tarihleri arasında, Kastamonu'da yetmiş yakın eşkıyalık olaylarının yaşandığı bilinmektedir.⁴⁰ Ancak Cumhuriyet sonrasında yaşanan gelişmeler sayesinde kendini güvende hissetmeyen insanlar artık rahat bir şekilde sokaklarda dolaşma veya birbirlerini rahatça ziyaret etme fırsatı bulmuşlardır. Daha önceleri hemen hemen her yerde karşılaşılan eşkıyalar artık yok olmuştur. İnsanların mal ve can güvenliği sağlanmıştır.

Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü için Türkiye genelinde yürütülen yayın faaliyetlerine Kastamonu da dâhil olmuştur. Bu bağlamda 1938 yılında “*Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*”⁴¹ adlı bir kitapta Kastamonu vilayetinin Cumhuriyet'in on beş yıllık⁴² süreçte yaşadığı gelişmelere yer verilmiştir. Kitabın başlangıç kısmında “*Bir Devrin Doğuşu*” başlıklı bir yazı ile Osmanlı'dan Cumhuriyet'e giden süreç ele alınarak yapılan ıslahatların sonuçsuz kaldığının altı çizilmiştir. Ardından yapılan inkılaplara değinilerek yeni bir döneme girildiğini gösteren gelişmelere yer verilmiştir.⁴³ Anma kitabında Kastamonu'nun tarihi⁴⁴ ayrıntılı olarak ele alınırken Kastamonu'nun ekonomik yaşamı⁴⁵ ve sosyal yaşamına değinilmiştir. Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı'na göre 1937-1938 yıllarında vilayetin kaza ve nahiyelerinde 162 mektep bulunmakta olup bu mekteplerde çalışan 272 muallimden 172'si muallim mektebi mezunu iken 8 muallim daimi muallimlik şahadetnamesine sahipti. 272 muallimden 67'si kadın, 182'si erkek muallimdi. Bunlardan şehir ve kazalarda 55 kadın, 44 erkek, köylerde ise 14 kadın 138 erkek muallim çalışmaktaydı. Bununla birlikte ilkokul çağında vilayette 18705 kız, 14864 erkek çocuk bulunurken mektebe devam eden kız öğrenci sayısı 2932, erkek öğrenci sayısı ise 6620'dir. Burada belirtilen öğrenci sayıları ve okula gitmeyen çocuk sayısı arasındaki fark köylerde yeterli miktarda okulun olmasına bağlanmıştır.⁴⁶ Kastamonu'da çocukların eğitiminin dışında

³⁹ Ali Ulukaya, *Kastamonu Vilayeti ve Atatürk İlke ve İnkılaplarının Yansımaları (1919-1940)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990, s. 11; *Son Posta*, 16 Aralık 1938, s. 5.

⁴⁰ Muharrem Koç, *I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kastamonu ve Çevresinin Asayiş Durumu (1918-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2014, s. 110, 134.

⁴¹ İzzet Öztoprak vd., *Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye*, Atatürk Araştırma Merkezi, c. 5, Ankara, 2014, s. 2514-2689.

⁴² Murat Karataş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin On Beşinci Yıldönümü Anısına Yapılan Yayın Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 54/1, 2014, s. 88.

⁴³ *Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*, Tan Matbaası, İstanbul, 1938, s. 1-40.

⁴⁴ *Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*, s.118.

⁴⁵ *Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*, s. 60-87.

⁴⁶ *Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*, s. 97.

temel ihtiyaçlarının giderilmesinde sosyal kurumlar faaliyet göstermiş ve 1938 yılı nisan ayında Kastamonu Çocuk Esirgeme Kurumu 85 çocuk giydirmiştir.⁴⁷ Çocuk esirgeme kurumunun yapmış olduğu bu çalışmalar sosyal yardımlaşma faaliyetlerine örnek teşkil etmektedir.

Cumhuriyet'in on beş yılı içerisinde Kastamonu dâhilinde bulunan belediye çalışmaları oldukça yoğundur. 1938 yılına kadar geçen süre içerisinde belediyeler, 3 Cumhuriyet Meydanı, 1784 metre rıhtım, 210 metre yol, 6 belediye binası, 6 elektrik fabrikası, bir mektep, 18 köprü, bir anıt ve bir hastane yapmıştır.⁴⁸ Aynı yıllarda Kastamonu'da köy idareleri tarafından yapılan işlere baktığımızda ise 179 köy okulu, 3500 km telefon tesisatı, 1500 km su yolu, 4 adet yangın havuzu, 421 köy konağı, 3084 km köy yolu, 80 adet çeşme, 35 adet çamaşırılık, 12 adet cami, 264 adet köprü, 44 adet ecza dolabı, 69 adet köy konağı, 3 adet resmi bina, 3600 adet fındıklık, 229632 adet kavak ve söğüt ormanı yapıldığını görmekteyiz. Bunların dışında Cumhuriyet'in on beş yılında bir milli kütüphane, 5 mektep, bir sıfat istasyonu, 3 adet hastane, bir vali konağı, bir stad-yum ve 1157 adet köprü ve menfez de Kastamonu vilayeti hususi muhasebe bütçesi dâhilinde yapılan işlerdir.⁴⁹ Kastamonu'da Cumhuriyet'in on beş yılı içerisinde yapılan çalışmalar ve yaşanan gelişmeler sadece bir alanla sınırlı kalmamıştır. Eğitim, imar faaliyetleri ve ziraat alanında yaşanan gelişmeler şehrin kalkınmasına ortam hazırlarken diğer taraftan kültürel alanda yaşanan gelişmeler halkın eğitim düzeyini olumlu yönde etkilemiştir.

2. Cumhuriyet'in 15. Yıl Dönümü Kutlama Hazırlıkları

1938 yılında, Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlamaları için yapılan hazırlıklar yurt genelinde oldukça kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yurt genelinde yapılan bayram kutlama hazırlıkları resmi bir çerçevede gerçekleşirken halkın bayram için yapmış olduğu hazırlıklar da dikkate değerdir. Halkın Cumhuriyet Bayramı sevinci Cumhurbaşkanı Atatürk'e gönderilen tebrik telgrafları ile de ayrıca belirtilmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü dolayısıyla yapılan bayram tebrik mesajları sadece yurt içinde sınırlı kalmamış ve Türkiye'ye yabancı ülke temsilcileri tarafından da kutlama mesajları yollanırken⁵⁰ diğer taraftan

⁴⁷ "Resimle Hadiseler", *Kurun*, 29 Nisan 1938, s. 3.

⁴⁸ *Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*, s. 5.

⁴⁹ *Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı*, s. 7.

⁵⁰ *Cumhuriyet'in kuruluşunun on beşinci yıl dönümü dolayısıyla Türkiye'nin Gothernbourg Konsolosu'nun kutlama mesajı yollamıştır. Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, 539., 221515.215181.120.

Belçika gibi bazı ülkelerde Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümüne vurgu yapan makaleler⁵¹ de yayınlanmıştır. Yayın faaliyetleri Türkiye'de de kendini göstermiş ve Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü münasebetiyle *On Beşinci Yıl Kitabı* basılarak⁵² kitabın hangi kurumlara ne kadar dağıtılacağı ayrıca belirtilmiştir.⁵³ On beşinci yıl dönümü için yapılan yayın faaliyetleri sadece Ankara ile sınırlı kalmamış farklı bölgelerde de benzer içerikte yayınlar yapılmıştır.

Cumhuriyet'in on beşinci yılı kitabında⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışından 29 Ekim 1938 yılına kadar yaşanan gelişmeler kronolojik olarak verilmiştir⁵⁵. Bu kitap için CHP Safranbolu Halkevi Yönetim Kurulu Başkanlığı tarafından, Ankara CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazılmıştır. Bu yazıda, milli müesseselerin on beş yılı kapsayan çalışmalarının yer aldığı on beş yıl kitabının Safranbolu Halkevi adına on adet gönderildiği ve bu kitabın yedi tanesinin de postadan alındığı halkevi adına demirbaşa kaydedildiği bildirilmiştir.⁵⁶ Kastamonu Sanayi ve Ticaret Odası Başkâtibi, Ankara CHP Genel Sekreterliğine yazdığı bir yazıda, Cumhuriyet'in on beşinci yılı anısına basılan eserin 22 Ekim 1938 tarihli yazısında gönderilmiş olduğunu ancak bu kitabın kendilerine ulaşmadığını bildirerek kitabın gönderilmesini istemiştir.⁵⁷ Bu telgraflardan da anlaşıldığı üzere Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü için basılan kitap ülkenin farklı bölgelerine gönderilmiştir.

Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü adına yapılan hazırlıklar sırasında ülke genelinde yaşanan hüzün bayram kutlamalarına yansımıştır. Atatürk, çok istemesine rağmen Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlamalarına katılamamıştır.⁵⁸ Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlama merasiminde Atatürk'ün hasta olması bu yıl yapılan törenlere katılamaması halk arasında ayrı bir hüzün yaratmıştır. Atatürk'ün hastalığının ağır olması 1938 yılına kadar Cumhuriyet Bayramları için düzenlenen Cumhuriyet balosunun iptal edilmesine de neden olmuştur. Bununla birlikte daha önceki yıllarda yapılan kutlamalar büyük bir heyecanla basında ayrıntılı olarak yer

⁵¹ Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 508, 44422, 211300,4.; Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 508, 44422, 211300,3.

⁵² BCA, 490.1.0.0., 155.55.1., Ek.5.

⁵³ BCA, 490.1.0.0., 4.19.7.; BCA, 490.1.0.0., 4.18.17.

⁵⁴ *Ulus*, 25-27 Ekim 1938.

⁵⁵ *Cumhuriyet'in 15. Yılında Çorum*, Çorum Valiliği, 1938.

⁵⁶ BCA, 490.1.0.0., 1145.18.2.Ek. 6.

⁵⁷ BCA, 490.1.0.0., 1145.18.2. Ek. 7.

⁵⁸ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sonder, İstanbul, 1994, s. 571.

alırken 1938 yılı kutlamalarına basında çok fazla değinilmemiştir.⁵⁹ Atatürk'ün, hastalığı nedeniyle 1938 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılamayacağı Başvekâlet tarafından yayınlanan bir kararname ile duyurulmuştur.⁶⁰ Bu durum Cumhuriyet'in on beşinci yılı kutlamalarında halkın Atatürk'ün sağlık durumunun iyileşmesi ile ilgili temennilerde bulunmasına da neden olmuştur.

Cumhuriyet'in on beşinci yılı kutlamaları öncesinde, Kastamonu CHP İl Yönetim Kurulu Başkanlığı tarafından Ankara CHP Genel Sekreterliğine gönderilen telgrafta, Cumhuriyet'in on beşinci yılının canlı ve hareketli kutlanması için vilayet, ilçe ve nahiyelerinde kutlama komisyonlarının kurulduğu ve faaliyete geçtiği bildirilmiştir.⁶¹ 4 Temmuz 1938 tarihli bir yazı ile de CHP Genel Sekreterliğine, Cumhuriyet'in on beşinci yılı kutlamaları için belediye bütçelerine 1330 diğer kuruluşların bütçelerine 125 lira tahsisat eklendiği⁶² ve hususi muhasebe bütçesine konulan 1400 lira tahsisatın daha sonra kesinleşeceği bildirilmiştir.⁶³ Kastamonu'da Cumhuriyet'in on beşinci yılı kutlama hazırlıkları günler öncesinden başlamıştır. Bayramdan dört gün önce Cumhuriyet Bayramı hazırlıklarının bittiği halka basın aracılığıyla duyurulmuştur. Şehrin belirlenen noktalarına taklar kurulurken binalarda süslenmiştir. Ankara'da yapılacak Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için Kastamonu Lisesi öğrencilerinin izci grubu da Ankara'ya gitmiştir.⁶⁴ Kastamonu'dan gelen liseli izciler saat 13.39'da özel bir tren ile gelmişlerdir. Bu tarihte Ankara'ya gelen toplam izci sayısı iki bindir.⁶⁵ Kastamonu'da Cumhuriyet'in on beşinci yılı kutlama programı ise şu şekildedir;

1- Bayram günlerinde bütün resmi ve hususi kurumlar, CHP Yönetim Kurulu, ocaklar, halkevi, okullar, ticarethaneler, evler, dükkânlar, meydanlar, caddeler, nakil vasıtaları bayraklarla çiçeklerle kırmızı beyaz kurdele elektrik ve kâğıt cam fenerlerle süslenerek minareler donanacak. Bu süsleme işinde inkılabımızın veciz

⁵⁹ Bolat, *age*, s. 210-211.

⁶⁰ "İstanbul'da bulunan Reiscumhur Atatürk'ün rahatsızlıklarının şimdilik Ankara'ya gelmelerine mani olduğu doktorlar tarafından ifade edilmesine binaen 29 İlk teşrin 1938 Cumhuriyet Bayramı ve İkinci teşrin 1938 Büyük Millet Meclisinin açılma merasimine riyaset buyuramayacaklarından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 33. Maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Yüksek Reisliğine arzına karar verildi." BCA, 30.18.1.2., 85.94.7.

⁶¹ BCA, 490.1.0.0, 1145.18.2.Ek. 8.

⁶² 25 Haziran 1938 yılında Dâhiliye Vekili tarafından Kastamonu'ya bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Cumhuriyet'in on beşinci yılı kutlamaları için Kastamonu'nun ne kadar bütçe ayırdığının bildirilmesi istenmiştir. BCA, 490.1.0.0, 1145.18.2.Ek. 10.

⁶³ BCA, 490.1.0.0, 1145.18.2.Ek. 9.

⁶⁴ "Cumhuriyet Bayramına Hazırlıklar", *Doğrusöz*, 25 Ekim 1938, s. 2-6.

⁶⁵ "Büyük Bayrama Hazırlık", *Ulus*, 22 Ekim 1938, s. 1.

sözlerini taşıyan levhalar şehrin münasip yerlerine asılacaktır. Herkes tarafından görünebilecek yerlere Cumhuriyetimizin on beşinci yıl dönümü remzi olan on beş rakamı ışıklı ve ışısız büyük çapta konacak ve bayramın başladığı yirmi sekizinci günü öğleden sonra kaleden atılacak topla ilan edilecektir.

2- Muayyen yerlerde taklar yapılacaktır.

3- Gece taklar altında daireler ve milli müessesler, evler önlerinde hava fişekler atılacaktır.

4- Halkevi ve belediye önünde halk partisi tarafından konferanslar verilecek.

Bayramın ikinci günü yapılacak merasim;

1- Merasime girecek askeri kıtalar, jandarma, polis bölükleri, ilk orta ve ertik okulları ile lise milli teşekküller Kızılay Çocuk Esirgeme Kurumu, Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu⁶⁶, T.H.K., halkevi, parti örgütü, üyeleri, parti ocakları, esnaf kurumları ve halk saat 09:00'da krokide gösterilen mahallerde yer alırlar. Şehit anaları ve çocukları, malul gaziler hükümet kapısının sağ ve solundaki bahçe kısmında kendilerine ayrılan yerlere yerleşeceklerdir.

Hükümet Konağında Merasim;

1- Hükümet Konağında devlet namına yapılacak merasim saat 09:15'te vilayet makamında başlayacaktır.

2- Merasime ilde bulunan saylavlar.

3- Askeri jandarma ve komutan heyeti.

4- İlde bulunan bakanlık ispekterleri (Müfettiş),

5- Adliye memurları.

6- Maliye memurları.

7- Dâhiliye vekâleti işyarları ilbay muavini, mektupçu, nüfus özel idare direktörleri, encümen ve idare heyetleri.

8- Kültür işyarları, bütün okullar, ispekterler ve öğretmenler.

9- İl Nafia direktörü ve işyarları, posta ve telgraf direktörü işyarları.

10- Ziraat mücadele, orman, baytar, evkaf, direktör ve işyarı.

11- Sağlık direktörü ve bütün sıhhiye işyarı, müstakil inhisarlar direktörü ve işyarları.

12- Müftü.

⁶⁶ BCA, 490. 01., 11.53. 45.1.21.

13- Umumi meclis üyeleri.

14- Belediye Başkanı ve belediye kurulu.

15- Halk Partisi, Kızılay, esirgeme, halkevi, Türk Hava Kurumu, Basım ve mali kurumlar direktörleri, iktisat ve tasarruf kurumu, ticaret odası.

Merasim bittikten sonra törene giren kurullar, görevliler ve direktörler, Cumhuriyet Meydanı'na gelerek yerlerini aldıktan sonra kaleden atılan topla merasim başlamış olacaktır. Top atıldıktan sonra halkevi bandosu tarafından İstiklal Marşı çalınacaktır. Bunun ardından vali ve CHP Başkanı mevki komutanı tarafından askeri kıta, okul ve halkın bayramı kutlanacaktır. Kutlama bittikten sonra hükümet, parti, halkevi ve okullar namına birer söylev verilecektir.

Geçit resmi;

Söylevlerin ardından geçit resmi yapılacaktır.

1- Askeri kıt'aat komutan eşliğinde, kurtuluş ve inkılap için canlarını verircesine düşmanla çarpışmış her rütbeden emekli subay, erat, malul ve ihtiyar gaziler ve şehit anaları bayraklarla geçeceklerdir.

2- Polis, jandarma bölükleri ve itfaiye.

3- Lise, kız, orta, ertik (sanat) okulu ve ilkokullar kültür direktörünün tertibi üzere.

4- CHP ocak teşkilatı mensupları parti bayraklarıyla bütün sporcular, milli teşekküller, çocuk esirme, Türk Hava Kurumu, ulusal ekonomi ve tasarruf kurumu ellerindeki bayraklarla hususi surette süslenmiş nakil vasıtaları.

5- Esnaf kurumları.

6- Şehirli ve köylü halk ulusal kıyafetle geçmeleri uygun olur.

7- Yukarıdaki tertip üzere hükümet binası önünde en büyük devlet adamı selamlandıktan sonra geçide iştirak eden asker, polis, jandarma, talebe, milli teşekküller ve halk uzun sokak yolu ile çenkel köprüsünden geçip kışlaya gidecek kışla bahçesindeki Atatürk anıtı etrafında toplanılacak ve ulu önderin büstlerine CHP, halkevi, kurumlar ve okullar namına çelenk konulacak. Bir mektepli tarafından Atatürk'e olan şükranlarımızı ve bağımlılığımızı ifade eden bir söylev verilecek. Bundan sonra geçide iştirak edenler kışlanın arkasındaki caddeden aşağıya imaret yolu ile belediye önüne ve oradan da halkevi meydanına gelerek burada merasime son verilecektir.

Giyim:

Merasime iştirak eden bütün memurların resmi giyinmesi ve üniformaları ile bulunması halkın da yeni elbiseleri giymeleri.

Öğleden sonra:

Statta futbol ve güreş maçları yapılacaktır.

Bayramın üçüncü günü:

1- Statta öğleden önce güreş, öğleden sonra futbol maçı yapılacaktır.

İnzibat:

1- Bayramın devamı müddetince merasim geçit resmi ve esnasında inzibat Alay komutanlığı, emniyet, lise ve sanat okulu direktörü memurlar tarafından temin edilecektir.⁶⁷

3. Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları

Kastamonu'da Cumhuriyet'in on beşinci yıl kutlamaları için şehir 28 Ekim 1938 tarihinde cuma gününden süslenmeye başlamıştır. Resmi ve özel kurumlar bayraklarla donatılmış, cuma günü Kastamonu Kalesi'nden atılan top ile bayramın başladığı halka duyurulmuştur. Bayram günü halk ve öğrenciler gün içerisinde bayram kutlamalarına dâhil olurken akşam saatlerinde düzenlenen eğlencelerle bayram sevinci devam etmiştir. Akşam saatlerinde sokaklar, binalar ve resmi kurumlar ışıklandırılmış, kaleye lambalarla "15" rakamı yazılmıştır. Yeni yapılan Kastamonu Halkevi binası, bayramı taçlandırılan binalardan biri olurken açılışı yapılmamasına rağmen binanın güzelliği halkın dikkatini çekmiştir. Şehrin değişik noktalarına konulan hoparlör sayesinde Ankara'da yapılan konuşmalar halka duyurulmuştur. Bununla birlikte halkevi müzik kolu sazlar eşliğinde milli şarkıları çalarak halkı eğlendirmiştir.

29 Ekim Cumartesi günü yapılacak olan merasim saat: 09:00'da başlamış ve bu merasime Kastamonu alayı, jandarma, polis, itfaiye, öğrenciler, CHP ile birlikte Kastamonu halkı katılmıştır. Saat 09:15'te Kastamonu Valisi merasiminde bulunanların bayram tebriklerini kabul etmiştir. Merasim İstiklal Marşı'nın okunması ile başlamış ve ardından Vali Avni Doğan bir konuşma yapmıştır. Vali Avni Bey konuşmasında, öncelikle halkın bayramını kutlamış ardından ise vatanın Milli Mücadele yıllarında uğradığı işgalden bahsederek vatanın kurtarıcısı olan Atatürk'ün eşsiz bir şef olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Atatürk'ün sadece Türkiye'nin değil tüm dünyanın şefi olduğunu söyleyerek ülkenin on beş yılda nasıl bir ilerleme gösterdiğinin altını çizmiştir. Vali Avni Bey'in konuşmasının ardından lise öğrencisi olan Halit Nayır bir şiir okuduktan

⁶⁷ "Cumhuriyetin 15. Yıl dönümü Kutlama Programı", *Doğrusöz*, 25 Ekim 1938, s. 3.

sonra ortaokul öğrencilerinden Safiye Gülsoy da bir konuşma yapmıştır. Daha sonra geçit resmine geçilmiş, kız ortaokulunun ve Abdülhakhamid Mektebi öğrencilerinin geçişi büyük alkış almıştır. Geçit sırasında öğrenciler tarafından *Gazi Anıtı*'na çelenk koyulmuştur. Burada kız ortaokulu öğrencilerinden Tevhide Bozuklu'nun konuşması da büyük beğeni almış ve Vali Avni Bey tarafından tebrik edilmiştir. Bu konuşmanın ardından buradaki merasim sona ermiş ve halkevi önüne gelinerek konuşmalar yapılmıştır.⁶⁸ 29 Ekim kutlamalarının ardından 30 Ekim Pazar günü Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü heyecanı devam etmiş ve halk yine bayram alanlarına giderek bayram kutlamalarını gerçekleştirmiştir.⁶⁹ Böylelikle Kastamonu'da Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlamaları üç gün devam etmiştir.

Cumhuriyet Bayramı kutlamaları Kastamonu vilayet merkezinde olduğu gibi kazalarda da aynı hassasiyetle yapılmıştır. Bu kutlamalar arasında 1929 yılında Kastamonu'ya bağlı olan Safranbolu'da yapılan bayram kutlamaları ulusal basına dahi yansımıştır. 1929 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ile ilgili olarak Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan bir haberde, bayram coşkusundan bahsedilirken Safranbolu'nun da ismi geçmiştir.⁷⁰ Bu bağlamda 1938 yılında Karabük ve Taşköprü'de yapılan kutlamalar yoğun ilgi görmüştür. Karabük'te yapılan bayram kutlamalarında, fabrika ve Yenişehir al bayraklarla süslenmiş, fabrikanın içindeki gaz kulesine "XV" rakamı yazılmıştır. Fabrikanın girişindeki köprünün başına da büyük ve süslü bir tak yapılmıştır. Cumartesi sabahı saat 10:00'da Yenişehir'deki otelde fabrika müdürleri, şefler, mühendisler ve halk toplanarak bayram kutlanmıştır. Daha sonra fabrika antresindeki köprübaşında geçit resmi başlamıştır. Fabrika işçilerinden oluşan bandonun da katılımıyla yapılan bu geçit resminde, "*Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikası Karabük*" ibaresi yazılı büyük levhayı taşıyan işçiler, ondan sonra ellerinde bayraklarla yüksek fırın, kok fırınları, çelikhane, haddehane, santral, boru fabrikası işçileriyle sıhhiye teşkilatı yer almıştır. Geçit yapıldıktan sonra İstiklâl Marşı okunmuş ve bayrak göndere çekilmiştir. Daha sonra fabrikanın inşaat şefi B. Galip Kardam ve işçilerden birkaç kişi konuşma yapmıştır. Galip Bey konuşmasında, Karabük'te açılan çelik fabrikasının Atatürk sayesinde faaliyete geçtiğini ve bir gelin gibi

⁶⁸ "Cumhuriyet'in 15. Yıl Dönümü Büyük Tezahürlerle Kutlandı", *Doğrusöz*, 1 Kasım 1938, s. 1.

⁶⁹ "Cumhuriyet'in 15. Yıl Dönümü Büyük Tezahürlerle Kutlandı", *Doğrusöz*, 1 Kasım 1938, s. 2.

⁷⁰ Bolat, *age*, s. 82.

süslenen lokomotifin fabrikaya girişinin heyecanını dile getirmiştir. Bu lokomotifin önünde ise şu yazının yazdığını hatırlatmıştır; *“İlk Türk Çelik Fabrikası'na ilk Türk cevherini getiren lokomotif.”* Burada geçen *“ilk”* ifadesine dikkat çeken Galip Bey, daha önce bu madenin merkezinin *“Divriğ”* olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca Atatürk'ün Türk milletine söylediği şu ifadeleri hatırlatmıştır; *“Senin kendinin, yalnız senin olan çeliğin bulunacak.”* Konuşmanın sonunda ise Atatürk'ün emanet ettiklerinin sonsuza kadar korunacağını sözünü vererek *“Yaşasın Atatürk. Yaşasın Türk Cumhuriyeti!”* demiştir. Konuşmaların ardından Cumhuriyet Marşı söylenmiş ve merasim sona ermiştir. Merasimin ardından işçiler milli çalgılar eşliğinde sabaha kadar oyunlar oynamışlardır.⁷¹ Taşköprü'de yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da yaklaşık 500 atlı köylü katılmıştır. Taşköprü çevresinden gelen atlı köylüler geçit resminde yer alarak alkışlarla karşılanmışlardır. Bayram gecesi kasabaya gelen köylüler ve ihtiyar heyetine yeni yatılı mektebin büyük salonunda 250 kişilik bir ziyafet verilmiştir. Taşköprü bu refah bayramını büyük heyecanla kutlanmıştır.⁷² Karabük ve Taşköprü'de yapılan kutlamalar yoğun ilgi görmüştür. Özellikle köylülerin bayram kutlamalarına yoğun katılımı Cumhuriyet inancının şehrin her köşesinde yaşadığının bir göstergesi olmuştur.

Kastamonu'da bulunan idari görevliler Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümünü kutlamak için Kastamonu adına Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan Celal Bayar, Dâhiliye Vekili C. H. P. Genel Sekreteri Şükrü Kaya'ya telgraf çekerek bayramlarını kutlamışlardır. Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan Celal Bayar, Dâhiliye Vekili C. H. P. Genel Sekreteri Şükrü Kaya Kastamonu'dan gönderilen tebrik telgraflarına ayrı ayrı cevap yazmışlar ve Vali Avni Bey nezdinde Kastamonu halkının bayramlarını tebrik etmişlerdir.⁷³

Başbakan Celal Bayar'ın telgrafında şu ifadelere yer verilmiştir;

“Cumhuriyetimizin on beşinci yıldönümü vesilesi ile vuku bulan tebrikleriniz teşekkür eder. Büyük milli bayramınızın size de kutlu aziz milletimiz için refah ve saadete dolu olmasını dilerim.”

Dâhiliye Vekili C. H. P. Genel Sekreteri Şükrü Kaya ise telgrafında şu ifadelere yer verilmiştir;

“Türk inkılap ve istiklâlinin ve bütün başarıların yaratıcısı büyük şefinin yüksek iradesi altında birbiri ardı sıra on beş yıllık sulh inşa hamle

⁷¹ “Karabük'te Cumhuriyet Bayramı”, *Doğrusöz*, 4 Kasım 1938, s. 2.

⁷² “Taşköprü'de Cumhuriyet Bayramı”, *Doğrusöz*, 4 Kasım 1938, s. 2.

⁷³ “Büyüklerimizin Valimizi Tebrikleri”, *Doğrusöz*, 1 Kasım 1938, s. 1.

ve refah devresini idrak eden büyük Türk milletinin layık olduğu ve yarattığı Cumhuriyet Bayramını candan kutlar sevgiler sunarım.”

Kastamonu'ya çekilen bu telgraflardan da anlaşılacağı üzere Cumhuriyet Bayramı'nın Türk milleti için refah ve saadete vesile olması temenni edilmiştir. Cumhuriyet ve Türk inkılabının gerçekleşmesini sağlayan Atatürk'ün yapmış olduğu bağımsızlık mücadelesine dikkat çekilmiştir.

Sonuç

Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlamalarına, Cumhuriyet'in onuncu yılında yapılan hazırlıklar ve onuncu yıl kutlama programı örnek teşkil etmiştir. Cumhuriyet Bayramı'nın başlayacağı gün ve saat 29 Ekim günü öncesinde belirlenerek bayrama özel bir program hazırlanmış, kutlamalar bu program dâhilinde gerçekleşmiştir. On beşinci yıl kutlamalarına ayrılan bütçenin onuncu yıl kutlamalarına göre daha fazla olması 1938 yılı kutlamalarında daha geniş kapsamlı bir hazırlığa gidildiğinin göstergesidir. Bu bağlamda, 1938 yılında Ankara'da yapılan kutlamalarda ülke genelinden katılım saklanması özen gösterilmiş ve ülkenin farklı bölgelerinden gelen izciler bölge halkını temsilen Ankara'da ağırlanmıştır. Kastamonu liseli izciler de bu kutlamalarda bulunmuş ve Cumhuriyet'in on beşinci yılında Kastamonu'yu temsil etmişlerdir. Ancak on beşinci yıl kutlamalarında Atatürk'ün hasta olması ve kutlama programına katılmaması halk arasında hüzne neden olurken bayram kutlama programlarının basında çok fazla yer almasını da engellemiştir.

Kastamonu'da düzenlenen Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü kutlamalarına halk yoğun katılım göstererek Cumhuriyet'e olan inancını göstermiştir. Kastamonu'da bulunan resmi dairelerin kutlama talimatları doğrultusunda yapmış olduğu hazırlıkların yanında halkın ev ve dükkânlarını süsleyerek bayrama katılım sağlaması bayram heyecanının evlerde dahi yaşamasına ortam hazırlamıştır. Ayrıca Kastamonu'da bayram hazırlıklarının bayramdan dört gün öncesinde sona erdiğinin belirtilmesi hazırlıkların günler öncesinden başladığının ve bayrama duyulan hassasiyetin bir göstergesidir. Cumhuriyet'in on beşinci yıl dönümü münasebetiyle ülke genelinde yapılan yayın faaliyetlerine Kastamonu'nun dâhil olması ve Cumhuriyet'in on beşinci yılı anısına bir kitap hazırlanması vilayetin Cumhuriyet'e olan minnettarlığının bir göstergesidir. Hazırlanan bu kitapta on beş yıllık süreçte Cumhuriyet ve Kastamonu ele alınmış özellikle eğitim alanında yaşanan gelişmeler ve Cumhuriyet'in kazanımlarını ortaya koymuştur. Bununla birlikte vilayette yapılan imar faaliyetlerinin ayrıntılı olarak ele alınması

vilayetin gelişmişlik düzeyi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bağlamda Kastamonu tarihi açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

1938 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için Kastamonu'da hazırlanan bayram programı Cumhuriyet Bayramı'na olan saygının bir ifadesidir. Bu programda yer alan planlamalarda şehirli ve köylü halkın ulusal kıyafetle kutlamalara katılımının istenmesi dikkate değer bir durumdur. Yine halkın yeni kıyafetlerini giymelerinin istenmesi Cumhuriyet Bayramı'na gösterilen özenin göstergesi olmakla birlikte kıyafet inkılabına olan bağlılığın bir ifadesidir. Kutlamalar yapılırken hoparlörler sayesinde Ankara'da yapılan konuşmaların halka dinletilmesi Cumhuriyet idaresinin ülkenin her noktasında aynı heyecanla kutlanmak istendiğinin göstergesidir. Yine Kastamonu'da yapılan bayram programında Cumhuriyet'e yönelik konuşmalar yapılması, bu konuşmalarda kız öğrencilerin söz alması Cumhuriyet idaresinin Kastamonu vilayetindeki yansımalarıdır. Bayramda kız ortaokulunun ve Abdülhakhamid Mektebi öğrencilerinin geçişinin büyük alkış alması Cumhuriyet eğitimindeki disiplinin bir ifadesi olmuştur. Bununla birlikte Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının akşam saatlerinde devam etmesi ve halkın bu eğlencelere dâhil olması vilayetteki sosyal yaşamın bir göstergesidir. Bayram gecesi kasabaya gelen köylülere ve ihtiyar heyetine yemek ziyafeti verilmesi, Taşköprü çevresinden gelen atlı köylülerin Taşköprü'de geçit resminde yer alması ise Kastamonu halkının kaynaşmış bir toplum olduğunu göstermiştir. Ayrıca Karabük'te yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları merkez vilayete göre daha farklı bir özelliğe sahiptir. Karabük Çelik Fabrikası'nın önemi ve Atatürk'ün bu fabrikanın açılmasındaki rolü Cumhuriyet idaresine olan minnettarlığa farklı bir boyut kazandırmıştır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Dış İşleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBA)

TBMM Zabıt Ceridesi

Düstur

2. Süreli Yayınlar

“Kastamonu'nun İmarına Doğru”, *Akşam*, 8 Nisan 1938, s.12.

- “Kastamonu’da Okuma Kursunu Bitirenler”, *Akşam*, 8 Nisan 1938, s. 12.
- “Kastamonu’nun On Beş Yılı”, *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 1.
- “Kastamonu’nun On Beş Yılı”, *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 1.
- “Kastamonu’nun 15 Yılı”, *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 2.
- “Cumhuriyet 15 Yaşında”, *Doğrusöz*, 29 Ekim 1938, s. 3.
- “Cumhuriyet Devrinde Vücuda Getirilen Beledi Tesisler”, *Doğrusöz*, 18 Ekim 1938, s. 2.
- “10 Senelik Sıhhiye Programı”, *Doğrusöz*, 21 Ekim 1938, s.3.
- “Cumhuriyet Bayramı’na Hazırlıklar”, *Doğrusöz*, 25 Ekim 1938, s.2-6.
- “Cumhuriyetin 15. Yıl dönümü Kutlama Programı”, *Doğrusöz*, 25 Ekim 1938, s.3.
- “Cumhuriyet’in 15. Yıl Dönümü Büyük Tezahürlerle Kutlandı”, *Doğrusöz*, 1 Kasım 1938, s. 1.
- “Cumhuriyet’in 15. Yıl Dönümü Büyük Tezahürlerle Kutlandı”, *Doğrusöz*, 1 Kasım 1938, s. 2. “Karabük’te Cumhuriyet Bayramı”, *Doğrusöz*, 4 Kasım 1938, s. 2.
- “Taşköprü’de Cumhuriyet Bayramı”, *Doğrusöz*, 4 Kasım 1938, s. 2.
- “Büyüklerimiz Valimizi Tebrikleri”, *Doğrusöz*, 1 Kasım 1938, s. 1.
- “Kastamonu’da Sicim Fabrikası”, *Haber*, 2 Temmuz 1938, s. 6.
- Resmî Gazete*, 26 Haziran 1933, 2785.
- “Resimle Hadiseler”, *Kurun*, 29 Nisan 1938, s. 3.
- “Kastamonu’da Stadyum Park ve Meydan Yapılacak”, *Ulus*, 5 Nisan 1938, s. 6.
- “Kastamonu’da Bir Kendir Fabrikası Kurulması Düşünüyor”, *Ulus*, 7 Nisan 1938, s. 6.
- “Kastamonu Bölgesi Güreşçileri Müsabakalara Hazırlanıyor”, *Ulus*, 26 Mayıs 1938, s.8.
- “Memlekette Spor Sahaları Kurmak İçin Yapılan Çok Faydalı Çalışmalar”, *Ulus*, 12 Ağustos 1938, s. 2.
- “Vilayetimiz; Kastamonu”, *Ulus*, 5 Mayıs 1938, s. 2.
- “Kastamonu’da Büyük Bir Eğitim Kursu Açılıyor”, *Ulus*, 4 Nisan 1938, s. 6.
- “Kastamonu’da 300 kişilik Eğitim Kursu Açıldı”, *Ulus*, 3 Mayıs 1938, s. 6.
- “Büyük Bayrama Hazırlık”, *Ulus*, 22 Ekim 1938, s. 1.
- “Araç’ta Bütün Köy Yolları Yapılıyor”, *Son Posta*, 29 Ağustos 1938, s. 5.

Son Posta, 16 Aralık 1938, s. 5.

2. Kitaplar

Cumhuriyet'in 15. Yılında Çorum, Çorum Valiliği 1938.

Cumhuriyet 15. Yılı Anması Kastamonu Yıllığı, Tan Matbaası, İstanbul, 1938.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güve, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

ERDEM, Sargon, "Bayram", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, 1992, s. 257-259.

KAYNARDAĞ, Arslan, *Felsefecilerle Söyleşiler*, İstanbul, 1986.

KİNROSS, Lord, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sonder, 12. Baskı, İstanbul 1994.

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOÇ, Muharrem, I. *Dünya Savaşı'ndan sonra Kastamonu ve Çevresinin Asayiş Durumu (1918-1923)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2014.

ULUKAYA, Ali, *Kastamonu Vilayeti ve Atatürk İlke ve İnkılaplarının Yansımaları (1919-1940)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

BOLAT, Bengül Salman, *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

3. Makaleler

AKBAYRAK, Hasan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar", *Tarih ve Toplum*, 8/43, 1987, s. 34-36.

ÇETİN, Türkan, "İzmir'de Cumhuriyet Bayramı'nın 15. Yıldönümü Kutlama Törenleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. III, S. 8, s. 61.

KARATAŞ, Murat, "Türkiye Cumhuriyeti'nin On Beşinci Yıldönümü Anısına Yapılan Yayın Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/1, 2014, s. 81-104.

ÖZTOPRAK, İzzet vd., *Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. 5, Ankara 2014.

PİYADEOĞLU, Cihan, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular 'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları", *Turkish Studies*, c.V, S.10, 2010, s.1412-1413.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Bayram" Kelimesi Üzerine, *Türk Dili*, Yıl: 70, S. 833, Mayıs 2021, s. 4-12.

EKLER**Ek 1.** Kastamonu Tosya'da Cumhuriyet Bayramı'nın 10. yıl kutlamaları⁷⁴**Ek 2.** Kastamonu Tosya'da 15. yıl Cumhuriyet Bayramı kutlamaları⁷⁵

⁷⁴ Atatürk Kitaplığı⁷⁵ Atatürk Kitaplığı

Ek 3. Kastamonu. Taşköprü Merkez İlk Mektebi Cumhuriyet Bayramı kutlamaları⁷⁶

Ek 4. Kastamonu'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları⁷⁷

⁷⁶ Atatürk Kitaplığı

⁷⁷ Atatürk Kitaplığı

TRABZON'DA İNFİAL YARATAN PATRİKHANE GİRİŞİMİ VE KAMUOYUNDAKİ YANSIMALARI

Salim GÖKÇEN*

Giriş

Türkiye’de Ortodoks azınlık mensuplarının din işlerinden sorumlu din adamı olarak bilinen oysa dünyada çevre konusıyla ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan ve bu yüzden kendisine “Yeşil Patrik” de denilen Fener-Rum Patriği Bartholomeos, 20 Eylül 1997 tarihinde yine söz konusu bir çevre etkinliği nedeni ile Trabzon’a uğraması sırasında bazı protestolara maruz kalmıştı. Türk basınının bir kısmı bu olayı, İngiliz gazetesi “The Guardian”ın olaya yer vermesi üzerine manşetlerine taşıyarak, bu protestocuları kınamışlardı.

Fener-Rum Patriği Bartholomeos ve misafirlerini taşıyan Eleutherios Venizelos isimli geminin Trabzon açıklarına geldiği tarihe kadar yaşanan olaylar Trabzon’da gerilimin artmasına yol açmıştı. “Ortodoks dünyası”nın merkezi olarak görülen İstanbul’daki Fener-Rum Patrikhanesi’nin, Türkiye’nin etrafında oluşturulmaya çalışıldığı öne sürülen bir “Ortodoks çemberi” çabasının en önemli aktörü olduğu yönündeki iddialar, bu kurumun geçmişten bugüne taşıdığı birçok spekülasyonu tekrar tartışmaya açmış ve şehirde bu gemiye ve taşıdığı misafirlere yönelik bir infialin yaşanmasına sebep olmuştur.

Dönemin Türk basınında söz konusu olay çevresinde oluşan tartışmalar gözden geçirildiğinde görülmektedir ki, Patrikhanenin misyonu ve faaliyetleri konusunda kamuoyunda çok önemli bir görüş ve fikir ayrılığı bulunmaktadır. Bir kısım gazeteci Patriğin şahsında Patrikhanenin dünyaca tanınan ve itibar edilen kurumsal yapısından Türkiye’nin istifade etmesi gerektiğini savunmuş, bir kısım gazeteci ise Patriğin bu tür din dışı girişimlerinin kendisini “Ecumenical Patriarch” (Ekümenik Patrik) olarak tanıtmaya ve bunu Türkiye’ye de kabul ettirme yolunda siyasi bir faaliyet olduğunu iddia etmişlerdir.

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sgokcen@erzincan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8051-2783.

Çalışmamızda öncelikle Patrik Bartholomeos'nun kısa bir özgeçmişine yer vererek bir din adamının dünya çapında uluslararası temas ve girişimler ile hangi dini görevi yerine getirmeye çalıştığını anlamaya çalışacağız. Daha sonra Patriğin söz konusu çevre etkinlikleri kapsamında uğradığı Trabzon'da meydana gelen infialin kamuoyunda meydana getirdiği yansımalar üzerinde duracağız.

1. Patrik Bartholomeos'nun Kısa Biyografisi ve Faaliyetleri

16 Temmuz 1972'de Fener-Rum Patriği olan I. Demetrios'un 3 Ekim 1991'de vefat etmesi üzerine 22 Ekim 1991'de Gökçeada doğumlu olan Kadıköy Metropolit Diimitrios Archondonis (Bartholomeos) Patrik seçilmiştir. Bartholomeos'nun patriklik dönemi, Patrikhane trafiğinin hızlandığı, Patrikhane'nin hızla dışa açıldığı çok hareketli bir dönemdir. Öncekilerine göre oldukça genç yaşta Patrik seçilen Bartholomeos, uluslararası konjonktürün de yarattığı koşullarla popülaritesini gittikçe artırmıştır. Patriğin biyografisi, baş döndürücü uluslararası temaslarının boyutunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bartholomeos 29 Şubat 1940 tarihinde Gökçeada'da dünyaya geldi. Resmi kimlik belgesinde yer alan ismi Diimitrios Archondonis idi. Bartholomeos'nun ailesi Kadıköy'de ikâmet etmekte idi (Babası Christos Archondonis, Annesi Meropi Archondonis, Kardeşleri; Zaharo-Taso Anastasiadis, Niko Archondonis ve Andon Archondonis).¹

1961 yılında Heybeliada Ruhban Okulu'nu birincilik derecesi ile bitirdi ve aynı yıl Diaconate (Diyakoz) olarak atandı ve o zaman Bartholomeos (Bartholomew) dini adını aldı. Bartholomeos askerlik dönüşü Patrikhane'nin sağladığı burs ile yurtdışına gönderildi. 1963-1968 yılları arasında sırasıyla Pontifical Oriental Institute, Roma; The Ecumenical Institute, Bossey ve University of Munich'de eğitim gördü. The Oriental Institute of The Gregorian University'de de doktora eğitimi aldı. Daha sonra sıkça başvuracağı, "*Kutsal Kanunların Kodifikasyonu ve Ortodoks Kiliseleri'nin Şeriatı*" konulu doktora tezini tamamladı. Bu çalışmaları sırasında Türkçe hariç altı dili (Yunanca, Latince, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca) akıcı bir şekilde kullanmayı öğrendi. Avrupa'da eğitimini tamamladıktan sonra 1968 yılında İstanbul'a döndü. 19 Ekim 1969 tarihinde de rahip olarak atandı.²

Ardından Heybeliada Ruhban Okulu'nun Dekan Yardımcılığı

¹ Alexander Maros, "The Ecological Theology of the Ecumenical Patriarch Bartholomew I", *International Journal of Orthodox Theology*, 8/1, 2017, p. 152.

² Maros, agm, p.253.

görevine getirilen Bartholomeos, hamisi Athenagoras tarafından “*Archimandrite*” makamına yükseltildi. Athenagoras vefat edince yerine 1972 yılında I. Demetrios patrik seçildi. Yeni patrik, Patrikhane Özel Bürosu’nu kurarak başına Bartholomeos’yu getirdi. 25 Aralık 1973 tarihinde ise Philadelphia (Küçük Asya) Metropoliti seçildi. 1990’da Kalkedon (Kadıköy) Metropolitliği’ne atanıncaya kadar, Patrikhane Özel Bürosu Başkanlığı görevini sürdürdü.³

Bartholomeos, Patrikhane Özel Bürosu’ndaki görevi boyunca hiçbir zaman kendisini manastıra kapatıp, ibadet eden bir ruhban olmadı. 1968’den 1991 yılına kadar din adamından çok, bir diplomat gibi çeşitli uluslararası organizasyonlarda görev aldı. “*Society of Canon Law of the Oriental Churches*” (Doğu Kiliseleri Dini Kanunları Toplumu) adlı birliğin kurucu üyesi oldu. Başkan yardımcısı olarak görev yaptı. “*The World Council of Churches*” (Dünya Kiliseler Konseyi)’nde 8 yılı başkan yardımcılığı olmak üzere 15 yıl görev yaptı. Genel Kurullara katıldı. “*İnanç ve Düzen Komisyonu Başkan Yardımcısı*” olarak çalıştı ve aynı zamanda Merkez ve Yürütme Komitelerinin de bir üyesi idi. 1990’da “*Ortodoks Diasporası*” için oluşturulan “*Kutsal ve Büyük Synod için Ortodokslararası Komite*”nin de başkanlığına getirildi.⁴

1968’den 1991’e kadar Dünya Kiliseler Konseyi’nde aktif görev alan Bartholomeos’nun buradaki iş birliği ve bağlantıları onun ekolojik bilincinin gelişmesinde çok büyük katkı sağlamıştır. Nitekim Dünya Kiliseler Konseyi, 1970’lerin ortalarında adalet ve barış ile çevresel sürdürülebilirlik arasında bağlantı kurarak “*sürdürülebilir topluluklar*” kavramını geliştirmeye başlamıştı. Bartholomeos, 14 Ocak 1990 tarihinde İstanbul’daki piskoposlar arasında ikinci en yüksek rütbe olan Kalkedon Metropoliti oldu. Ardından 22 Ekim 1991 tarihinde de I. Demetrios’un ölümü üzerine Patrik seçildi.⁵

2 Kasım 1991’de Patriklik tahtına çıkan Bartholomeos, yıllardır uluslararası görevlerde edindiği tecrübe ve çevre birikimini kullanmaya başladı. Göreve başladığı günden itibaren asli vazifesi olan Ortodoks azınlığın dini işlerini görmenin dışında uluslararası meseleler ile de ilgilenen Bartholomeos yaptığı yurt dışı geziler ile Türkiye Dışişleri Bakanı’ndan daha fazla diplomatik temaslarda bulunmuş, bu şekilde bir din adamından ziyade siyaset adamı görüntüsü vermiştir.

³ Maros, agm, p.254.

⁴ Maros, agm, p.255.

⁵ Maros, agm, p.256.

2. Patrikhane'nin ve Bartholomeos'nun Ekoloji İlgisi

Günümüzde Doğu Kiliselerinden Fener-Rum Patrikhanesi ve Yunanistan'ın Otosefal Kilisesi gibi birçok resmî kurum ekolojik faaliyetler yürütmektedir. Fener-Rum Patrikhanesi'nin çevre girişimleri de 1980'lerin ortalarına kadar uzanmaktadır. Cenevre'deki bir Pan-Ortodoks Konferansında (1986) temsilciler kirlilikle ilgili endişelerini dile getirmiş, geride daha iyi bir dünya bırakma vurgusu yapmışlardı. Ardından çeşitli Ortodokslararası istişareler yapılmış ve bunları Patmos Adası'ndaki (1988) 1900. yıl kutlamaları takip etmiştir.⁶ Burada bulunan delegeler Patrikhane'nin çevre için bir gün belirlemesini tavsiye ettiler. 1972-1991 yılları arasında Fener-Rum Patriği olan I. Demetrios, Eylül 1988'de Patmos Adası'nda düzenlenen bu çevre kongresinde Eylül ayının her ilk gününün (yeni dini yılın başlangıcı) "*Çevreyi Koruma Günü*" olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca kilisenin önde gelen ilahi yazarı Keşiş Gerasimos da çevre için özel bir dua ayini bestelemek üzere görevlendirilmiştir. Bu tarihten itibaren Patrikhane tarafından her yıldönümünde çevre ile ilgili bir genelge yayımlanmaktadır. Patrik Demetrios, "*World Wildlife Fund*" (Doğal Hayatı Koruma Vakfı) ile iş birliği içinde "*Girit Ortodoks Akademisi*"nde Ortodokslararası bir konferansın (5-12 Kasım 1991) düzenlenmesi gibi diğer birçok çevreci faaliyetin gerçekleşmesinde aktif rol almıştır.⁷ Bununla birlikte çevreci olarak tanımlanan ve "*Yeşil Patrik*" unvanını alan kişi Patrik Bartholomeos olmuştur.⁸ Patrik Yunanistan'a ve yurtdışına yaptığı sayısız ziyaretlerde, ekolojik hassasiyetini her zaman açık bir şekilde sergilemiştir.

Patrik Bartholomeos'nun ekolojik faaliyetleri ve girişimleri, 1991'de Patriklik makamına seçilmesinden bir ay sonra, Kasım ayında; Fener-Rum Patrikhanesi, Edinburgh Dükü ve Uluslararası Doğal Hayatı Koruma Vakfı Başkanı Edinburg Dükü Prens Philip'in ortak himayesinde Girit'te "*Tanrı'nın Yaratılışında Yaşamak*" başlıklı bir toplantı düzenleyerek başladı.⁹ 1992 yılında, dini ve çevre

⁶ <http://whc.unesco.org/en/list/942>, (Erişim Tarihi: 04.11.2023).

⁷ John Chryssavgis, "Bartholomew, Ecumenical Patriarch", (Ed.) Bron Tylor, *The Encyclopedia of Religion and Nature*, Thoemmes Continium, London, 2005, p.158.

⁸ "*Yeşil Patrik*" söylemi, 1996 yılında medya tarafından ortaya atılmış ve kamuoyuna duyurulmuş, 1997 yılında ise ABD Başkan Yardımcısı Al Gore tarafından Beyaz Saray'da resmileştirilmiştir. Bkz. John Chryssavgis, "Ecumenical Patriarch Bartholomew: insights into an Orthodox Christian worldview", *The International Journal of Environmental Studies*, 64/1, 2007, p.9-18.

⁹ Ecumenical Patriarchate assisted by the World Wide Fund for Nature, *Orthodoxy and the Ecological Crisis*, WWF International, Helsinki, 1990. Ayrıca bkz. Ecumeni-

ile ilgili konuları görüşmek üzere tüm Ortodoks kilise liderlerini İstanbul'a davet ederek bir Pan-Ortodoks toplantısı düzenledi. Burada kendisinden önceki Patrik I. Demetrios'un, "*Eylül ayının ilk gününü çevre için dua günü*" ilan etme kararını yeniden teyit etmiş ve tüm Başpiskoposları, yerel kiliselerini çevre konularının yüksek önemi hakkında bilgilendirmeye çağırmıştır. Toplantıya katılanlar Bartholomeos'nun 1 Eylül'ün çevre için dua günü olarak kutlanması tavsiyesini benimsemişler ve bu taahhüt daha sonra diğer Hıristiyan örgütleri (Dünya Kiliseler Konseyi ve Avrupa Kiliseler Konferansı dahil) tarafından da kabul edilmiştir. Aynı yıl, Edinburgh Dükü Prens Philip de Heybeliada Ruhban Okulu'nda bir çevre semineri vermek üzere davet edilmiştir. Ertesi yıl Bartholomeos kendisiyle Buckingham Sarayı'nda bir araya gelerek bu amaçla daha fazla iş birliği yapmaya karar vermişlerdir. 1993 yılında Bartholomeos, Avrupa Komisyonu tarafından ekoloji konusunu ele alan bir konferans vermesi için yapılan daveti kabul etti. Orada, "*çağımızın ekolojik sorununun tüm dünyayı nasıl gördüğümüzün radikal bir şekilde yeniden değerlendirilmenin gerekliliğini; maddenin ve dünyanın farklı bir yorumunu, insanoğlunun doğaya karşı yeni bir tutumunu ve maddi mallarımızı nasıl elde ettiğimize ve kullandığımıza dair yeni bir anlayışın gerekliliğini*" savunmuştur.¹⁰ İlk kez siyasi olmayan bir liderin böyle bir konuşma yapması oldukça ilginçti. Ayrıca Patriğin etki ve nüfuzunun bu şekilde seküler ve hükümet düzeylerine doğru genişlediğini de belirtmek gerekir.

İklim değişikliğine verilecek herhangi bir yanıtın tüm Hıristiyan mezhepleri, dini inançlar ve bilimsel disiplinlerle diyalog içermesi gerektiğine inanan Patrik, 1994 yılında Bayan Maria Becket tarafından finanse edilen Londra ve Atina merkezli bir sivil toplum örgütü olan "*Religion, Science and Environment Comitte*" (Din, Bilim ve Çevre Komitesi)'ni kurdu. Bergamalı Metropolit John Zizioulas başkanlığındaki Din, Bilim ve Çevre Komitesi, 1995-2009 yılları arasında Avrupa Komisyonu veya Birleşmiş Milletler'in ortak himayesinde "*gezegenimizin suları üzerine düşünmek*" konulu sekiz sempozyuma ev sahipliği yaptı. Bu deniz kaynaklı sempozyumlar Akdeniz ve Karadeniz'de, Tuna ve Amazon Nehirlerinde,

cal Patriarchate assisted by Syndesmos, *So That God's Creation Might Live: The Orthodox Church Responds to the Ecological Crisis, Proceedings of the Inter-Orthodox Conference on Environmental Protection, Crete, 1991.*

¹⁰ John Chryssavgis, *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, Fordham University Press, New York, 2012.

Adriyatik ve Baltık Denizlerinde, Arktik Okyanusunda ve Mississippi Nehri boyunca gerçekleştirilmiştir.¹¹

Bartholomeos bu kapsamda 1994-1998 yılları arasında, çeşitli merkezlerde birbirini izleyen beş yaz ekoloji semineri düzenleme girişiminde bulundu. İlki “Çevre ve Din Eğitimi” (Haziran 1994), ikincisi “Çevre ve Etik” (Haziran 1995), üçüncüsü “Çevre ve İletişim” (Temmuz 1996), dördüncüsü “Çevre ve Adalet” (Haziran 1997) ve sonuncusu “Çevre ve Yoksulluk” (Haziran 1998) konularını ele aldı. Bu seminerlerin amacı, dünyanın dört bir yanındaki insanları çevreye özen gösterme ve bunu başarma konusunda duyarlı hale getirmektir. Patrik Bartholomeos bu toplantılara, teoloji, çevre bilimleri, siyasi ve dini liderler, sanatçılar ve gazeteciler başta olmak üzere alanında önde gelen yaklaşık seksen uzmanı davet etti. Yine çevre ve çevre kirliliği ile ilgili farkındalık yaratmak amacıyla 1995 yılında Doğal Hayatı Koruma Vakfı ile iş birliği içinde Heybeliada Ruhban Okulu'nda çevreci yaz seminerleri düzenlenmiştir. 1999'dan beri de bu adada özel bir “Ekoloji Enstitüsü” faaliyet göstermektedir.¹²

Patrik Bartholomeos 1997'de, Ortodoks Hıristiyanlığın dünyanın korunması konusundaki görüşü hakkında net açıklamalar yapmıştır. Küresel iklim değişikliği konusunda eylem çağrısı yapan Patrik'in bu çağrısı sadece liderlere değil, tüm Ortodokslara ve tüm insanlığa yönelik olmuştur. Patrik: “İnsanların ve türlerin yok olmasına neden olmak ve Tanrı'nın yarattığı biyolojik çeşitliliği yok etmek, iklimde değişikliklere neden olmak, zehirli maddelerle toprak, hava ve dünyanın sularını kirleterek insanların hastalığa yakalanmalarına sebep olmak, bunlar günahtır”¹³ ifadelerini kullanarak çevre bilincinin dini boyutuna dikkat çekmiştir.

¹¹ John D. Zizioulas, “Preserving God’s Creation Three Lectures on Theology and Ecology”, *King’s Theological Review*, XII/1, Spring 1989, p.1-6.

¹² Ortodoks teologların temsili çalışmaları için bkz. P. Sherrard, *The Eclipse of Man and Nature: An Enquiry into the Origins and Consequences of Modern Science*, Felton, Lindisfarne Press, Northumberland, 1987; P. Sherrard, *Human Image, World Image*, Golgonooza Press, Ipswich, 1990; Metropolitan Kallistos (Ware) of Diokleia, *Through the Creation to the Creator*, Friends of the Centre Papers, 1997; Metropolitan Paulos Gregorios, *The Human Presence: An Orthodox View of Nature*, World Council of Churches, Geneva, 1978 (daha sonra “*The Human Presence: Ecological Spirituality and the Age of the Spirit, 1987*” olarak yayımlanmıştır). Ayrıca bkz. John Chryssavgis, *Beyond the Shattered Image: Orthodox Insights into the Environment*, Light and Life, Minneapolis, 1999.

¹³ Larry B. Stammer, “Harming the Environment Is Sinful, Prelate Says”, *Los Angeles Times*, 9 November 1997, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-nov-09-mn-51974-story.html>, (Erişim Tarihi: 04.11.2023).

Bartholomeos'un, 1994'te kurmuş olduğu Din, Bilim ve Çevre Komitesi aracılığı ile düzenlediği sekiz uluslararası sempozyumun ilki "*Vahiy ve Çevre*" (Eylül 1995) adını taşıyordu. Bu sempozyum, Bartholomeos ve Edinburg Dükü'nün himayesinde Adalar Denizi'nde bulunan Patmos (Batnaz) Adası'nda gerçekleşti.

"*Krizdeki Karadeniz*" başlıklı ikinci sempozyum (Eylül 1997) Bartholomeos ve Avrupa Komisyonu Başkanı Jacques Santer'in himayesinde düzenlenmiş ve Karadeniz ile çevrili ülkelerin geleceğiyle ilgili olmuştur. Bartholomeos resmi ziyaretleri sırasında ekolojik krizin üstesinden gelmenin yollarını görüşmek üzere siyasi liderlerle temaslarda bulunmuştur.

3. Çevre ve Vahiy Sempozyumu (23 Eylül 1995)

Fener-Rum Patrikhanesi'nin iki numaralı ismi Metropolit John Pergamon başkanlığında 1995'in ilk aylarında Londra'da yapılan toplantı ile Patrikhane'nin yapacağı ekoloji etkinliklerinin çerçevesi hazırlanmıştı. Toplantıya, Türkiye'den Mehmet Dülger, İsrail'den Prof. Daniel Amit ve Yunanistan'ın eski Başbakanı Andreas Papandreu'nun oğlu Prof. Georges Papandreu gibi isimler katılmışlardı.¹⁴

Patrikhane'nin öncülük ettiği bu çevrecilik girişimi sancılı başladı. Londra'daki toplantıda İslam ve Musevi dünyasından da isimler olduğu halde sürekli "*kilise*"den söz edilmekteydi. İlk itiraz sesleri o toplantıda bulunan Mehmet Dülger ve Daniel Amit'ten geldi. Mehmet Dülger, "*Ben kiliseye değil camiye gidiyorum.*", Daniel Amit de "*Ben de havraya gidiyorum*" diyerek tepkilerini gösterdiler. Dülger devamla, "*Burada üç semavi dini birlikte zikredin*" uyarısında bulundu.¹⁵

1995'te Adalar Denizi'ndeki Patmos (Batnaz) Adası'nda yapılan "*Çevre ve Vahiy Sempozyumu*" işte böyle başladı. Sempozyumun Patmos Adası'nda düzenlenmesinin birçok nedeni vardı. Öncelikle Patmos Adası'nda yazıldığına inanılan Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı'nın 1900.yıldönümü olması son derece önemli idi. Katılımcılar (yaklaşık iki yüz kişi) Adalar Denizi ve Doğu Akdeniz'i dolaşarak dünya sularının (dünya yüzeyinin üçte ikisini kaplayan) kirlenmesinin tüm ekosistem için büyük bir tehdit olduğu sonucuna vardılar.¹⁶

¹⁴ *Gündem*, 15 Eylül 1995.

¹⁵ *Gündem*, 15 Aralık 1995.

¹⁶ Salim Gökçen, "Fener Rum Patrikhanesi ve Pontus'u Canlandırma Hayali: Din, Bilim ve Çevre Sempozyumu (20-28 Eylül 1997)", *Trabzon ve Çevresi Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, (Yayına Hazırlayanlar: M. Kerim Arslan, Hikmet Öksüz), 1, Trabzon, 2002, s. 839.

Patmos (Batnaz) Adası, Adalar Denizi'nde küçük bir adadır. Onikiada'nın en kuzeyinde yer alır. Yaklaşık 3.000 kişilik nüfusu vardır. Yüzölçümü 34.6 km²dir. En yüksek noktası Profitis İlias'tır (269 m). Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde Patmos Adası'ndan bahsedilmektedir. Buna göre, İncil yazarlarından Yuhanna bu adada sürgünde iken Hz.İsa kendisine görünmüştür. Bu nedenle ada, Hıristiyanlar için bir hac merkezidir. Yuhanna'ya adanmış manastır ve kiliseler vardır. Ortodoks terminolojide Patmos Adası için “*Onikiada'nın Kudüsü*” ifadesi kullanılır. Ada 1912'de Osmanlı Devleti'nden İtalya'ya geçti. II. Dünya Savaşı'ndan sonra İtalya adayı Yunanistan'a bıraktı. 2006 yazında Aziz Yuhanna Manastırının da bulunduğu adanın tarihi merkezi UNESCO tarafından 1999 yılında Dünya Mirası listesine dahil edildi.¹⁷

Patmos Adası'ndaki bu sempozyuma dünyanın dört bir tarafından Yunanistan sempatzanı olarak tanınan önemli kişiler ile Türkiye'den Fener-Rum Patriği Bartholomeos, Rahmi Koç, Mehmet Dülger, Kriton Curi ve Orhan Uslu katılmışlardır.¹⁸ Ancak yine, “*Vahiy*” derken, Saint John'un mesajlarını içeren İncil'in son kitabı (Kıyamet kitabı) esas alınmıştır. Toplantıya Vatikan'ın üç numarası Cardinal Etchageray'ın yanı sıra, ABD Başkanı Bill Clinton'ın çevreden sorumlu yardımcısı da katıldı. Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz ise önce daveti kabul etmesine karşılık kamuoyunda yükselen tepkiler üzerine bu toplantıya katılmadı. Tepkiler, Fener-Rum Patrikhanesi'nin, Ortodoks dünyası üzerindeki “*ekümenik*” konumunu güçlendirerek bunu Türkiye nezdinde “*resmileştirmek*” için bu girişimleri başlattığı noktasında yoğunlaşıyordu. Bu girişim, dış dünyada da hemen yankısını bulmuştur. Edinburg Dükü Prens Philip, Patrik Bartholomeos'ya, “İlk defa bir kilise, ruhani alanın dışında sosyal hayattaki bir probleme de el attı.” iltifatında bulunmuştur. Tören günü Patmos Adası, Doğu Roma ve Yunanistan bayraklarıyla donatılmıştı. Patriği, Patmos Adası'na götüren Yunanistan'ın tahsis ettiği “Aleksandros” (İskender) adlı yat, Çanakkale Boğazı'ndan çıktıktan sonra iki adet Yunanistan muhribi tarafından karşılanmış ve törenin yapılacağı adaya kadar refakat edilmiştir.¹⁹

Patrik, Devlet Başkanı protokolüyle karşılanmış, 21 pare top atılmış, Yunan marşı çalınmış ve bir Korgeneralin eşlik ettiği askeri

¹⁷ <http://whc.unesco.org/en/list/942>, (Erişim Tarihi: 04.11.2023).

¹⁸ *Hürriyet*, 24 Eylül 1995.

¹⁹ Patmos Adası'nda yaşananlar, bazı Türk gazetelerinde “Lozan'ı delme tezgâhı” gibi başlıklarla verilmiştir. Bkz. Akşam, 20 Eylül 1995.

kıtayı teftişi sırasında, askerleri selamlarken, elindeki haçı havaya kaldırarak onları takdis etmiştir.²⁰

Türkiye'ye karşı düşmanlıklarıyla tanınan Yunanistanlı Ortodoks din adamları da bu törendeki yerlerini almışlardı. Patriği karşılayanların başında Başbakan Papandreu'nun eşi Dimitra Liani de bulunmaktaydı.²¹

Ertesi gün, 24 Eylül 1995 sabahı bir manastırda yapılan toplantıya yalnızca Avustralya, Amerika, Kıbrıs Rum Kesimi, Sırbistan, Orta Doğu ve Afrika'daki Ortodoks kiliselerin Patrik ve Başpiskoposları katılmışlardı. Toplantının yapıldığı bina askeri kordon altına alınmış ve hiç kimse yaklaştırmamıştı.²²

Etkinliğin ilk sunumları bilimsel kirliliğe değil, günah yoluyla gelen “*ruhun kirlenmesine*” odaklanmakta idi. Patrik Bartholomeos ve Bergama Metropoliti John'un her iki açılış konuşması, günahın (hem “*İlk Günah*” hem de kişisel günah) sadece insanı etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda tüm yaratılışın bozulmasına neden olduğu konusunu ihtiva etmekte idi.²³ Yapılan diğer konuşmaların merkezinde yine din ve çevre bağlantıları yer almakta idi.

Bu sempozyumda inanç ve bilim arasındaki bağlantı noktası şu soruyu ortaya çıkarıyordu: Modern zamanlarımızda insanların yaptığı seçimler çevremizdeki çevreyi nasıl olumsuz etkiliyor? Sempozyumda yapılan sunumlar bu sorunun cevabının sadece teoloji veya bilim ile değil, her iki disiplin arasındaki iş birliği ile verilebileceği konusuna odaklanıyordu. İlk olarak, yaratılışa verilen zarar tespit edildi ve daha sonra bu zarara katkıda bulunan insan eylemlerinin ahlakını araştırmak için teolojik bir yansıma yapıldı. Bu düşünceler yedi “*Patmos Önerisi*”nin oluşturulmasına yol açtı.

Yapılan öneriler, bilimsel katkı, dünya halklarını türlerin neslinin tükenmesi, genetik çeşitliliğin azalması, her türlü kirliliği, tüm farklı biçimleriyle ötrofikasyon (bir tür su kirliliği), habitatın yok edilmesi ve sürdürülebilir bir yaşam tarzı yaşamayı zorlaştıran eylemler konusunda uyarmaktı. Bu fikirler hem bilim adamlarına hem de bilim adamı olmayanlara yabancı değildi. Bu tartışmada yeni olan şey, bu gerçekliklere katkıda bulunan insan faaliyetini günahkâr olarak tanımlamanın teolojik uygulamasıydı. Bu öneriler

²⁰ *Hürriyet*, 24 Eylül 1995.

²¹ *Hürriyet*, 26 Eylül 1995.

²² <http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tn1031.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

²³ <https://www.vaticanobservatory.org/sacred-space-astronomy/book-revelation-environment-1995-waterborne-symposium-aegean-sea/> (Erişim Tarihi: 04.11.2023)

ahlaki etik ve bilimin birbirleriyle nasıl diyalog içinde olabileceğine işaret ediyordu.²⁴

24 Eylül 1995 tarihinde, sempozyumun Türkiye topraklarındaki son ayağında, Efes tiyatrosundaki konser adeta Yunanlığın yüceltildiği bir şova dönüştü. Konserde de sadece İngilizce ve Yunanca dilleri kullanıldı. Bu sempozyumun adı, “Çevre ve Vahiy” olmasına rağmen toplantının seyri ve “Sonuç Bildirgesi” tamamen Patrikhane'nin Ekümenik Statüsü ile ilgili idi. Nitekim sonuç bildirgesi açık bir şekilde “*Ekümenik Konstantinople Patriği*” imza ve unvanı ile yayınlanmıştır.²⁵

Bartholomeos'un himayesinde düzenlenen sempozyuma Ankara dolaylı bir mesaj gönderdi. Toplantının niteliği nedeni ile resmi bir tepki vermek istemeyen yetkililer, Patrikhane'nin Lozan Antlaşması ile “*dini ve ruhani*” olarak sınırlandırıldığını hatırlattılar. Patriğin sempozyum sırasında “*Ekümenik*” sıfatını kullanması karşısında da “*Patrikhane bir Türk Kuruluşudur ve faaliyetleri de dini ve ruhani olarak sınırlandırılmıştır. Bu statüsünde bugün de bir değişiklik yoktur. Patriğin bu sıfatı almasına ya da kullanmasına göz yumulması söz konusu olamaz*” şeklinde bir uyarı yapılmıştır. Sempozyumun, özel nitelikli, bilimsel bir toplantı olduğunu vurgulayan yetkililer, sempozyumun Efes bölgesinde yapılan kısmında sadece İngilizce ve Yunanca konuşulması konusunda bir yorum yapmaktan kaçınmışlardır.²⁶

Patmos Adası'nda yapılan bu sempozyumun ardından peş peşe gündeme gelen olaylar, Türk kamuoyunda bu toplantının “*Türkiye aleyhinde bir projenin parçası*” olduğu yönündeki tartışmaların gündeme gelmesine sebep oldu. Yunanistan 1996 Aralık ayında, AB'ye üye ülkelerin Hıristiyan Demokrat Partileri'nin milletvekillerini, Selanik'te düzenlenen bir toplantıya davet etmişti. Bu toplantının konusu “*Hıristiyan Ortodoksluğun dünyaya yayılması ve özellikle Avrupa'ya yayılması*” idi. Bu arada Yunanistan'ın ABD, Kanada, Avustralya, Afrika ve çok sayıda Yunanistan vatandaşının yaşadığı Avrupa ülkelerindeki parlamentolara kendi yandaşlarını atamak için seçim kampanyalarına destek vermesi de tartışmayı alevlendiren kıvılcımlardı.²⁷

²⁴ <https://www.vaticanobservatory.org/sacred-space-astronomy/book-revelation-environment-1995-waterborne-symposium-aegean-sea/> (Erişim Tarihi: 04.11.2023)

²⁵ Ferai Tınç, “Efes'te Rezalet”, *Hürriyet*, 26 Eylül 1995.

²⁶ *Hürriyet*, 26 Eylül 1995.

²⁷ Gökçen, agm, s. 840.

4. Krizdeki Karadeniz Sempozyumu (20-28 Eylül 1997)

Türkiye ile Yunanistan'ı sıcak bir çatışmanın eşiğine getiren “Kardak Kayalıkları Olayı” günlerinde, Kardak'a bir adım mesafede bulunan Patmos Adası'nda, “Çevre ve Vahiy” sempozyumunun düzenlenmesinden sonra, yine aynı çerçeve içerisinde Yunanistanlı bir armatörün tahsis ettiği gemiyle Patmos Adası'ndaki sempozyuma katılanların iştirak ettikleri Trabzon gezisi de ilginç bir döneme rastlamıştır.

O günlerde, Yunan propaganda mekanizmasının Pontus konusunu gündeme getirmesi Türkiye'de bir kesim tarafından hiç de tesadüf olarak görülmemiştir. Bu arada, Atina'da Yunanca yayınlanan “Kürdistan'ın Sesi” dergisinin kapağında bir PKK'lı teröristin lav silahıyla hedef aldığı bir Trabzon haritasının yer alması da oldukça manidar bulunmuştur.²⁸

Karadeniz'e kıyısı olan 6 ülkenin limanlarında yapılan ve Selanik'te sona eren 1,5 milyon dolar maliyetli, *Karadeniz konferanslar dizisi* işte bu girişimin ikincisiydi ve bu kez “Krizdeki Karadeniz” adını almıştı. Sempozyum, Giritli bir armatöre ait olan Yunanistan bandıralı Eleutherios Venizelos Gemisi'nde gerçekleşmiş ve ilk durak olarak Trabzon Limanı seçilmiştir.²⁹

20 Eylül 1997'de başlayan “Krizdeki Karadeniz Sempozyumu”, 28 Eylül 1997'ye kadar devam etmiş ve Batum, Novorossisk, Yalta, Odessa, Köstence, Varna, İstanbul ve Selanik limanlarında birer oturum gerçekleştirilmiştir. Sempozyum, Avrupa Birliği'nin yürütme organı olan Avrupa Komisyonu'nun Başkanı Jacques Santer ve Fener-Rum Patriği Bartholomeos'nun himayesini sağlamıştır. Katılımcılar arasında iş adamları Rahmi Koç ve Ağa Han, Ürdün Prensi El Hasan Bin Tala, Dünya Bankası yetkilileri ve din adamları yer aldılar. Avrupa Komisyonu'nun yanı sıra, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve Yunanistan Ticaret Bankası'nın da desteğini alan sempozyumda 300'ün üzerinde katılımcı ve 107 gazeteci yer almıştır.³⁰

²⁸ Dergi kapağı için bkz. <http://www.inaf.gen.tr/turkish/teror/171097/kapak.gif> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

²⁹ *Sabah*, 21 Eylül 1997.

³⁰ *Hürriyet*, 21 Eylül 1997; *Milliyet*, 21 Eylül 1997; *Ortadoğu*, 21 Eylül 1997; *Sabah*, 21 Eylül 1997; *Türkiye*, 21 Eylül 1997.

Trabzon Limanı'nda başlayan sempozyuma katılan heyete bir gurup yöre halkı tarafından aleyhte tezahüratlarda bulunulmuştur.³¹ Bu nedenle heyetin yapmayı plânladığı şehir gezisi iptal edilmiştir. Gemide sempozyuma katılan konuklara bir eğlence düzenlenmiş fakat eğlenceyi takip etmek isteyen Türk basın mensupları gemiye alınmamıştır.³² Programa göre Trabzon'daki akşam yemeğinde “*Pontik dans*” gösterisi yapmak için gemiye çıkması gereken folklor ekibi de “*resmi izin*” olmayınca gelememişti. Trabzon Valisi İsmet Gürbüz Civelek Avrupa Konseyi Yerel Yönetimler Kongresi nedeniyle, Strasbourg'da bulunduğu sırada yöneltilen bir soruya karşılık; toplantının başta uluslararası kurallara ve Lozan hükümlerine uygun yapılması gerektiği yolunda daha önce uyarıda bulunduğunu belirterek, ziyaret edilecek yerlerin de ibadet yeri değil, müze statüsünde olduğunun altının önemle çizildiğini söylemiştir. Vali ayrıca, folklor ekibinin “*Pontus Dansı*” sergilemek istediğini buna da müsaade edilmediğini belirtmiştir.³³ Sempozyumun gemideki açılış konuşmasını yapan Patrik Bartholomeos, Karadeniz'in kirliliğine değinmiş ve “*İki yılda bir yapılan bu sempozyumun ilkini Ege'de yaptık. Her iki yılda bir yapmaya da devam edeceğiz*” şeklinde bir konuşma yapmış, ayrıca sempozyuma davet edilmesine rağmen katılmayan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e, Eleutherios Venizelos Gemisi'nin Türk limanlarına girişlerinden ve geçişlerinden doğan yaklaşık 100 bin dolarlık bedellerin alınmaması için gösterdiği ilgiye teşekkür etmiştir.³⁴

Sempozyumda yapılan konuşmalardan Prof. David Suzuki'nin konuşması büyük ilgi görmüştür. Suzuki, bilim adamları sayısında büyük bir patlama olduğunu; ancak bilimin sorunları çözümede yetersiz kaldığını vurgulamıştır. Suzuki konuşmasının devamında “*Karadeniz'de olan basitçe ifadeyle dünyada olanın aynısıdır*” ifadesini kullanmıştır. Metropolit John Pergamon ise din ve bilim arasındaki sınırın kaldırılmasını istemiştir. Diğer konuşmacılar da giderek kirlenen Karadeniz için herkesin el ele vermesi gerektiğini ifade ederek, bunun için bilim adamları kadar din ve devlet adamlarına da büyük görevler düştüğünü ifade ettiler. Komite üyeleri, Karadeniz'de çok sayıda balık türünün yok olduğunu, birçok

³¹ Havaalanı'nda da bir grup vatandaş Rahmi Koç ve Bartholomeos aleyhinde protestolarda bulunmuşlardır. *Sabah*, 21 Eylül 1997; *Türkiye*, 22 Eylül 1997.

³² *Türkiye*, 22 Eylül 1997.

³³ *Ortadoğu*, 30 Eylül 1997.

³⁴ *Sabah*, 21 Eylül 1997; *Türkiye*, 21 Eylül 1997.

kesimin denize girilemez hale geldiğini, bunun için kirliliğin ortadan kaldırılarak denizlerin tekrar eski konumuna getirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

“*Karadeniz’i Kurtaralım*” gezisinde; Patrik Bartholomeos’un Odesa’da Rus Ortodoks Patriği Alexios ile buluşması da oldukça ilginçtir. İki Patrik Odesa’da yaptıkları görüşmede Pan-Ortodoks birliğini görüşmüşlerdir. Konuyla ilgili olarak, Moskova Patrikhanesi Sözcüsü; “*Görüşmede; ikili ilişkiler, Ortodokslararası iş birliği ve Pan-Ortodoks birliğinin yanısıra Heterodoksi (Kilisenin koyduğu kurallara muhalefet) problemleri üzerinde durulacağını*” belirtmiştir.³⁵

Trabzon’dan sonra Karadeniz’e kıyısı olan diğer ülkeleri de dolaşan Eleuherios Venizelos gemisi 27 Eylül’de sabaha karşı İstanbul Limanı’na demirledi. Karadeniz’deki kirliliği dünyaya duyurmak, bu konudaki hassasiyeti artırmak ve tedbir alınmasını sağlamak amacıyla düzenlenen sempozyumun İstanbul bölümüne Çevre Bakanı İmren Aykut da katıldı. Bakan Aykut, gemiye saat 09.00’da gelerek, Fener-Rum Patriği Bartholomeos ve iş adamı Rahmi Koç’un aralarında yer aldığı delegeler ile bir süre görüştü. Aykut, sempozyumun Trabzon’daki başlangıcı sırasında yapılan protesto gösterilerinden duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Türkiye’nin çevre ve deniz kirliliğine karşı duyarlı, bir Karadeniz ülkesi olduğunu vurgulayan Aykut, her ülkede olduğu gibi Türkiye’de de fanatiklerin bulunduğunu, ancak bunların tüm ülke halkını temsil edemeyeceğini sözlerine ekledi.³⁶

İstanbul Müftüsü Selahattin Kaya’yı temsilen sempozyumda konuşan Dr. Vahdettin Akgün, İslam dininin doğaya karşı saygısı ve yükümlülükleri olduğunu dile getirdi. İslam’ın yalnız öbür dünya için değil, yaşadığımız dünyanın doğa güzelliklerini ve kaynaklarını korumakla da görevli olduğuna dikkati çekti. Gürcistan Patriği Elias ve Romanya Patriği Teoktistos’un da aralarında bulunduğu delegeler, saat 11.00’de Eleuherios Venizelos gemisinden ayrılarak, Eminönü’ne geldiler. Delegeler gezilerini Hipodrum ve Sultanahmet çevresinde sürdürürken, Patrik Elias ve Patrik Teoktistos ise Ayasofya Müzesi’ni gezdiler. Patrik Teoktistos, Ayasofya’dan ayrılırken yaptığı açıklamada, düzenlenen sempozyumun Karadeniz’in

³⁵ “*Bartholomeos ile Alexios II arasındaki toplantının Haziran 1997’de Avusturya’da yapılmasının plânlandığı ancak Bartholomeos’nun bu ülkede düzenlenen Avrupa Kiliseler Forumuna katılmaması nedeniyle gerçekleşmediği kaydedildi.*” Bkz. Ortadoğu, 21 Eylül 1997.

³⁶ *Sabah*, 28 Eylül 1997.

kirlilikten kurtarılması için önemli bir adım olduğuna işaret ederek, din adamlarının da bu amaca ulaşılması için yardımcı olacağını söyledi. Patrik Teoktistos, *“Bu barış ve sevgi gemisi idi. Bu geziyi her yıl veya iki yılda bir düzenlemeyi düşünüyoruz”* dedi. Güvenlik güçlerinin Sultanahmet çevresinde geniş güvenlik önlemleri aldığı gezide, Patrik Elias ve Teoktistos turistlerin yoğun ilgisiyle karşılaştı. Delegelerin gezisi sürerken bir grup, geminin demirli olduğu Karaköy'de bir protesto gösterisi yaptı. Gemide verilen yemeğin ardından Eleuherios Venizelos, Selanik'e doğru yola çıktı.³⁷

Sempozyumun sonuç bölümü de ilginç gelişmelere sahne oldu. Karadeniz'le hiçbir ilgisi olmayan Selanik, böyle bir sempozyumda çok önemli olaylara ev sahipliği yaptı. Fener-Rum Patrikhane-i ile Moskova Patrikliği arasındaki çekişme, Selanik'te açıkça görüldü. Sempozyumun sonuç bildirisinin okunduğu Selanik Üniversitesi Filozofi Okulu'nun konferans salonunda, Patrik Bartholomeos'un arkasında Gürcistan, Romanya ve Bulgaristan patrikleri yer alırken, bölünmüş durumdaki Ukrayna Patrikliği'nden kimse yoktu. Bartholomeos ile görüşmek için Odessa'ya gelen Moskova Patriği Alexios da karşılama töreni için limana bir temsilci heyeti göndererek kilisede beklemişti. Ortodoks dünyasındaki hiyerarşide *“Atina Başpiskoposluğu”* ile çok alt sıralarda yer alan Yunanistan, 35 yıl aradan sonra ilk kez Selanik'e gelen bir Fener-Rum Patriği'ni *“devlet töreni”* ile karşılayarak, Patrikhane'nin Ortodoks dünyasına yönelik projesine destek vermiştir. Eleuherios Venizelos gemisi, Adalar Denizi'nde Yunanistan karasularındayken, iki adet Yunanistan savaş gemisi de gece yarısı selam durarak gemiye bir süre eşlik etmiştir. Yunanistan Cumhurbaşkanı Stefanopulos, Selanik'teki devlet töreninde, iki yıl önce Edinburg Dükü Prens Philip'in kullandığı sözlerin bir benzerini konuştu: *“Ortodoks Kilisesi'nin günümüzün dünyevi sorunları ile de ilgilendiğini ispat ediyorsunuz...”*³⁸

Sempozyuma katılanlar, 28 Eylül 1997 günü öğleden sonra saat:14.00'de Selanik'te Doğu Roma İmparatorluğu döneminde inşa edilmiş olan Ayios Dimitrios kilisesinde yapılan dini törene de katıldılar.³⁹ Törende; Yunanistan Cumhurbaşkanı, bakanlar, parti liderleri, generaller, bölücü terör örgütü PKK ile yakın ilişkileri bilinen milletvekilleri, AB ülkelerinin Selanik konsoloslarıyla, sempozyum gezisine katılan Türk misafirler hazır bulundular. Ayios Dimitrios Kilisesi'nde yapılan bu ayinde sahnelenen görüntüler yapılan konuşmalar

³⁷ Sabah, 28 Eylül 1997.

³⁸ <http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tn/001.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

³⁹ <http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tn/001.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

ve hatta dualar, Yunanistan'ın Patrik Bartholomeos'yu kullanarak Türkiye'ye yeni yaralar açmak çabası içinde bulunduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Patrik Bartholomeos'nun yönettiği dini ayinde Selanik Kilisesi'nin başpapazı Hz. İsa'nın "*esir İstanbul'u*" Türk işgalcilerin ellerinden kurtarması için dua etti ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'daki Patrikhane'de gerçekleştirilemeyen bu ayinin Doğu Roma İmparatorluğu'nun ikinci payitahtı olan Selanik'te yapılmasının büyük anlam taşıdığını belirtti. Bartholomeos; ayini, üzerinde çift başlı Doğu Roma kartalı bulunan altın kaplamalı bir tahttan yönetti. Patriğin ayakları altına serilen halılar ise çift başlı Doğu Roma kartalı ile bezenmişti. Patriğin tahtının iki yanında bulunan yine üzerinde Doğu Roma İmparatorluğu'nun sembolleri ile süslenmiş daha mütevazı tahtlarda ise Bulgaristan, Sırbistan ve diğer bazı Balkan ülkelerinin başpapazları oturmaktaydı. Kilisede yaratılan görüntü Ortodoks Doğu Roma İmparatorluğu ve ona bağlı Balkan ülkelerindeki eyaletlerin başında bulunan kilise temsilcilerinin bir araya gelişleri şeklinde idi. Dini törenin sonlarına doğru Patrik Bartholomeos, yaptığı konuşmada; Hz. İsa'nın doğumunun 2000. yılına girerken Ortodoksluğun yaşatılması için bir birlik içinde faaliyetlerin arttırılması gerektiğini söyledi ve kendisine verilen değerli taşlarla süslü bir asadan, mücadelesinde güç alacağını ifade etti.⁴⁰

5. Patrikhane'nin Çevre Girişiminin Türk Kamuoyundaki Yansımaları

Patrik Bartholomeos'nun öncülüğünde gerçekleşen çevre etkinliği anında Türk kamuoyunda etkilerini göstermiş ve büyük bir tartışma başlatmıştır. Tartışmalar, iki temel görüş üzerinde odaklanmakta idi. Birinci görüşe göre, "*etrafta bir Ortodoks çemberi ile kuşatılmak istenen Türkiye*,⁴¹ Yunanistan ve Rusya'nın oyununa geliyor; Fener Patrikhanesi ve Patrik bu oyunda meş'um bir rol oynuyordu". İkinci görüş ise, "Patriğin Türk vatandaşı olmasından hareketle, Türkiye'nin dünya dengeler oyunundaki rolü de göz önünde bulundurularak, bu tür girişimlerden endişe edilmemesi" doğrultusunda idi. Hatta, ikinci görüşten yana olanlar, "Patrik'ten yararlanmalıyız" dahi demekte idiler.⁴² Bu tür tartışmaları, "Krizdeki Karadeniz Sempozyumu"nun yapıldığı 20-28 Eylül 1997 ve sonraki günlerde Türk basınının köşe yazılarında yoğun bir şekilde görmekteyiz.

⁴⁰ <http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tn/001.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

⁴¹ Mustafa Necati Özfatura, "Türkiye Ortodoks Kıskaçında", *Türkiye*, 22 Eylül 1997.

⁴² *Hürriyet*, 21 Eylül 1997; *Milliyet*, 20 Eylül 1997; *Sabah*, 21 Eylül 1997.

Sempozyumu düzenleyenlere yönelik Trabzon'dan yükselen tepkilere Sabah Gazetesi köşe yazarı Zeynep Göğüş, “*Hamsi'nin kafası karışık*” başlıklı yazısı ile ima yolu ile olsa da Trabzonluları hedef almakta idi.⁴³ Göğüş yazısında;

“Efendim bu seyahatin amacı Pontus Devleti'ni yeniden kurmakmış... Güçleri yeterse, buyursunlar kursunlar... Türkiye bugün bunu söyleyebilecek yerde. Ya da kırtıkillik yapıp folklor gösterisi engellersiniz... Sümela Manastırı'na gitmek isteyen gemi yolcularını taşılayanlara ses etmezsiniz, falan... Sempozyumun bir amacı da Fener Patriği'nin bu civarlarda varlığını hissettirmek istemesi elbette... Fener Patriği, dünyadaki bütün diğer Ortodoks kiliselerinin önünde gelir, çünkü ‘Eşitler arasında birinci’ yani, ‘Primis Inter pares’tir”

ifadesi ile aslında Bartholomeos'nun çevre, ekolojoloji veya başka bir insancıl niyetinin bulunmadığını aslında Patriğin bütün amacının ekümenikliğin tanınması, daha doğrusu siyasi bir niyet taşıdığını itiraf ediyor. Yine Eleutherios Venizelos gemisinin yolcularından olan Zeynep Göğüş 27 Eylül 1997 tarihli “*Yeni Roma'nın Patrik Uykusu*” başlıklı yazısında⁴⁴ uğranan limanlardan Odesa'da Bartholomeos ile Moskova Patriği Alexios'un buluşmasını İkinci Roma ile Üçüncü Roma patriklerinin karşılaşması olarak tasvir ediyor. Ayrıca Bartholomeos'nun “*ekümenik patrik*” olduğunu iddia ederek Moskova kilisesine karşı Bartholomeos'nun desteklenmesi gerektiğini Türk kamuoyuna öneriyor.

Türkiye Gazetesi'ndeki köşesinde Ahmet Kabaklı, “*Trabzon'da yeni Pontus Türetmek isteyenlere lanet*” okuyordu. Bu konudaki haklılığını Yılmaz Kurt'un transkribe ettiği “*Pontus Meselesi*” isimli kitabı önererek ortaya koymaya çalışıyordu.⁴⁵ Yine Türkiye Gazetesi'nden Nuri Yılmaz ve Selahattin Tercan tarafından 28 Eylül 1997 tarihinde yapılan “*Venizelos'a Öfke*” başlıklı haberde MHP Trabzon il başkanı Muhammet Öztürk; “*Fener-Rum Ortodoks Patriğinin Trabzon Seferi sinsî bir planın uzantısıdır*” şeklinde tepkilerini dile getiriyordu.⁴⁶

Sempozyumun devam ettiği günlerde Cengiz Çandar, “*Çırpınır Karadeniz*” başlıklı köşe yazısında⁴⁷ Patriğin ekümenikliğini ilan ediyordu. Çandar yazısında devamla şunları ifade ediyor:

⁴³ Zeynep Göğüş, “Hamsi'nin Kafası Karışık”, *Sabah*, 23 Eylül 1997.

⁴⁴ Zeynep Göğüş, “Yeni Roma'nın Patrik Uykusu”, *Sabah*, 27 Eylül 1997.

⁴⁵ *Türkiye*, 27 Eylül 1997.

⁴⁶ *Türkiye*, 28 Eylül 1997.

⁴⁷ Cengiz Çandar, “Çırpınır Karadeniz”, *Sabah*, 23 Eylül 1997.

“Bazı meslektaşlarımız, ne kadar az tarih bilmenin eksikliğindeyse-ler, ‘Trabzon’daki MHP’liler’ -her kimse onlar- ‘fazla tarih bil-mek’ten ‘kompleksli’ler... Zira, ‘Karadeniz sorunları’nın tartışıla-cağı bu büyük Karadeniz turunun başlangıç noktası olan Trabzon’da ‘milliyetçi gösteriler’den ötürü insanlar karaya çıkamadı; yüzlerce uluslararası şahsiyet Sümela Manastırı’na ziyarete bile gidemedi. Elbette ki, gösterilerin hedefi Patrik Bartholemeos; gösterilerin se-bebi ‘Pontus Rum Devleti’ni canlandırma niyetlerine karşı ‘milli-yetçi uyanıklık’... İstanbul’da Patrikhane’nin bulunduğu Fener sem-tinde birkaç apartman dairesinin Rum vatandaşlar veya Patrik-hane’yle irtibatlı kişiler tarafından satın alınmasından ‘Bizans’ı canlandırma gayreti’ olarak ürken zihniyet, Yunan bandıralı bir ge-minin Trabzon limanında Patrik’le birlikte bulunmasından ‘Pontus Rum Devleti’ni canlandırma gayreti’ paniğine kapılıyor. Bu kadar kendine, ülkesine ve tarihine güvensiz ‘hasta ruhlu milliyetçilik’le nereye, ne kadar yol alınabilir dersiniz? En utanç verici olan, bu ‘hastalıklı davranış’a sağlanan ‘devlet desteği’... Trabzon Valiliği, bir avuç göstericiye engel olamıyor; onca yabancı şahsiyetin Sümela Manastırı’na kadar gidip-gelmesinin güvenliğini üstlenemiyor. Söz konusu gemide düzenlenen sempozyum, Patrik’le birlikte Avrupa Komisyonu Başkanı Jacques Santer’in himayelerinde... Böylesine, bir dinî ve milliyetçi bağnazlığın ‘devlet himayesi’nde görüldüğü bir ülke, Avrupa Birliği ile nerede buluşabilir?”

Çandar yazısında Sempozyumla eşzamanlı olarak Yunanistan’ın Doğu Karadeniz’e yönelik açıklamalarını ve Yunanistan resmi internet sayfalarından yapılan “*Pontus*” propagandalarını görmezden geldiği gibi toplumun geçmişte yaşadığı olumsuzluklar üzerine oluşmuş hassasiyetini de anlamadığı anlaşılıyor.

Sempozyumdan sonraki süreçte Sabah Gazetesi’nden Leyla Umar’ın bir yazı dizisinin, Bartholomeos’nun ve Patrikhane’nin Türk kamuoyunda ortaya çıkan olumsuz imajını düzeltmeye yönelik bir girişim olduğu mübalağalı ve ağdalı ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴⁸

Türk basınındaki tartışmalarda yer alan kişilerden biri Patrikhane’nin birçok faaliyetine destek veren Koç Holding Başkanı Rahmi Koç idi. Koç, çevre konusuna, sadece Ortodoks Kilisesi ile birlikte yaklaşıyor bu konuda başkaca bir faaliyette bulunmuyordu. Hatta bir önceki yıl Rahmi Koç’un başında bulunduğu “*Deniz Temiz Vakfı*”, benzer bir toplantıyı, yine Patrikhane ile ortak düzenle-mişti. Bunun yanında Trabzon’daki aleyhte gösterilerden “*utandı-ğını*” ve bu gösterileri en aşırı sözcüklerle ifadeden çekinmeyen Koç

⁴⁸ Sabah, 8-10 Ekim 1997.

Holding'in patronu Rahmi Koç'un, Koç Üniversitesi'ne yer açma bahanesiyle Sarıyer'in doğal hazinelerinin yok edilmek istendiğine dair yaygın bir kanaatin de bu tartışmalara konu edildiğini söylemekte fayda bulunmaktadır.⁴⁹

Tartışmaların bir başka tarafı ise Patrik Bartholomeos idi. Fener-Rum Patriği Bartholomeos, seleflerinden çok daha aktif, yerinde duramayan, sürekli hareket halinde, yurt içi ve uluslararası temaslarının yoğunluğu hayret edilecek boyutlarda olan bir diplomat görüntüsü sergilemekte idi. Patrik bunun yanında kilisesine çizilen sınırları zorlamakta ve resmen verilmeyen "ekümenik" sıfatını fiilen kullanmakta idi. Patrik Bartholomeos, bu çevre etkinliğinin güzergâhındaki Ortodoks dünyasında kendisini güçlendirmek niyetinde olduğunu hiç gizlememiştir. Sempozyumu, "Ekümenik Patrik" sıfatı ile açan Bartholomeos, Yalta'daki kilisede yapılan ayin sırasında açıkça "Ortodoks dünyasında birliği sağlamaya geldim" sözlerini kullanmıştır. Bu sözlerin Yalta'da kullanılması da ilginçti; çünkü, Ukrayna Kilisesi için Fener-Rum Patrikhanesi ile Moskova Patrikliği arasında bir çekişmeden söz edilmekte idi. Rusya, Hıristiyan Ortodoks dünyasındaki kiliseler hiyerarşisinde beşinci sırada yer alan Moskova Patriği Alexios'yu Ukrayna ve Estonya kiliselerinin de hamisi haline getirerek yükseltmenin hesaplarını yaparken, Fener-Rum Patriği Bartholomeos, zincirin halkalarını kendi istediği şekilde birleştirme hesapları yapmakta idi.⁵⁰

Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına ve Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalara göre yargı kararlarında Fatih Kaymakamlığı'na bağlı olan Patrik, sadece Rum kökenli azınlık vatandaşların dini işlerinden sorumlu bir din adamı olması gerekirken bütün dünyaya yayılmış olan milyonlarca Ortodoks'un lideri görüntüsü vermeye çalışmakta ve bu durumu resmileştirmek gayreti içinde bulunmakta idi.⁵¹

Bütün bunların ışığında, "Krizdeki Karadeniz Sempozyumu"nun asıl amacının Karadeniz'i temizlemek değil, Ortodoks dünyasına bir mesaj vermek ve Karadeniz üzerindeki Yunanistan

⁴⁹ Hüseyin Mümtaz, "Koç Ne Yapmak İstiyor?", *Yeni Hayat*, S. 36, Ekim 1997.

⁵⁰ Gökçen, agm, I, s. 843.

⁵¹ Daha önceki yıllarda Fener Rum Patrikhanesi'nin uluslararası nitelikte organizasyon yapmasına, "Patriğin ekümenik kimliğini tescil olur" gerekçesiyle izin verilmekteydi. Mustafa Necati Özfatura, "Patrikhane Fitnessi ve 'Pontus Rum Devleti' Hayali", *İslam Dergisi*, 5, 1998. Ayrıca bkz. <http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

emellerinin tarihi perspektifini bir kez daha hatırlatmak olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk-Ortodoks Patrikhanesi Başkanı Selçuk Erenerol, “*Bartholomeos’un niyeti Ortodoks dünyasının lideri olmaktır. Bu sempozyum da çevre kılıfı adı altında düzenlenmiş ekümenlik zirvesidir*”⁵² demek suretiyle söz konusu etkinliğin altında yatan gerçeklerin bir diğer yüzünü ortaya koymakta idi.

“*Krizdeki Karadeniz Sempozyumu*” başlarken Yunanistan İstihbarat Örgütü’nün Pontus propagandası yapmak amacıyla Atina’da kurduğu internet sitesinde yer alan iki harita, bu dönemde oldukça fazla gündeme getirilen ve tartışılan konusu olmuştu. Bu haritalardan birinde Türkiye üzerinde Pontus Devleti’nin yeri gösterilirken, diğer haritada Yunanistan’ın kurma hayali yaşadığı Pontus Devleti’nin, hangi Türk illerini kapsadığı yer almaktadır. Haritada Pontus’un başkenti, sempozyumun yapıldığı Trabzon vilayeti gösterilmekte idi.⁵³

Kamuoyunda, sempozyuma katılanları taşıyan Yunanistan bandıralı geminin adının Eleutherios Venizelos olması da oldukça tartışılmıştır. Bilindiği üzere Eleutherios Venizelos, 1919’da Anadolu’yu işgal için Yunanistan ordusunu İzmir’e yollayan Yunanistan Başbakanıdır. Aynı dönemde Rumları ayaklandırıp Pontus Devleti’ni kurmak için Trabzon ve Samsun’a 100 subay yollayan kişi de yine Venizelos’tur. Kıbrıs’ta çok sayıda Türk’ü katleden EOKA terör örgütünü kuran General Grivas da o tarihte Venizelos tarafından Samsun’a gönderilen subaylar arasında yer alan bir Teğmendi. Bu nedenle, sempozyumu düzenleyenlerin Yunan bandıralı yüzlerce geminin içinde Eleutherios Venizelos’u seçmelerinin oldukça manidar bulunduğunu söylemek gerekir. Bunun yanında, Patriğin özel davetlisi olarak geziye katılan Avrupa Komisyonu Başkanı Jacques Santer’in bir Yunanistan hayranı olduğu ve her fırsatta Türkiye’ye Yunanistan’ın bir parçası gözüyle baktığı da tartışma konusu yapılmıştır.⁵⁴

Bölge halkının gösterdiği tepki üzerine Eleutherios Venizelos gemisinin, sözde Türklerin kendilerini öldürmelerinden korkan

⁵² Ortadoğu, 29 Eylül 1999; Erenerol, 1994 yılında bir sempozyumda da şunları söylemişti: “*Bartholomeos, ekümenik patrik ünvanına sahip olduğu takdirde, ilk icraat olarak ruhban okulunu açacaktır. Ruhbanlar için Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma mecburiyeti kalkacak, dolayısıyla dışarıdan öğrenci ithal edecekler. En korkulan nokta ise bunun Vatikan usulü olmasıdır. Bu noktaya gelindiği an “İstanbul bizimdir” deyip mal varlıklarını talep edecekler. Zaten İstanbul için Konstantinopol lâfını kullanmaları da bugünlere hazırlık yaptıklarını gösteriyor. Atina’da İstanbul’daki Rum mal varlığı ile ilgili çalışmalar vardır. Münasip zamanda La Haye Adalet Divanı’na gideceklerdir...*” <http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

⁵³ Gökçen, agm, I, s. 844.

⁵⁴ <http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

Pontuslu Rumların göç ettikleri Batum, Yalta, Odessa, Köstence, Varna ve Selanik'e gitmesi de manidar bulunmuştur.⁵⁵

Sempozyum'da Patrik Bartholomeos için “*the ecumenical patriarch*” (Evrensel Patrik) tabiri kullanılmış, Yunan İstihbarat Teşkilatı'nın amacının dışına çıkararak dağıttığı haritaların da Karadeniz'i “*Pontus Gölü*” olarak göstermesi oldukça düşündürücü olarak değerlendirilmiştir.⁵⁶

Patrik Bartholomeos'nun Selanik'te yönettiği ayin ile ilgili olarak da Türk kamuoyunda yoğun tartışmalar yaşanmış, yapılan bu dinsel ayinin, “*Yunanistan'ın Doğu Roma'yı hortlatma ve Hıristiyan Ortodoks ülkelerini de yanına çekerek, bir cephe oluşturmak gayreti içinde olduğu*” yönünde ifadeler kullanılmıştır.⁵⁷

6. Fener-Rum Patrikhanesi'nin Hukukî Statüsü

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Osmanlı Devleti dönemindeki geniş ayrıcalıklarına son verilen ve sadece Ortodoks azınlığın din işlerinden sorumlu bir Türk kurumu haline getirilen ve Lozan'da verilen sözlü taahhütler karşılığında İstanbul'da kalmasına müsaade edilen Fener-Rum Patrikhanesi ve Patrikler birçok kez kendilerine çizilen sınırları aşmışlar hatta uluslararası birçok siyasi faaliyette bulunarak Türk yasalarını da açık bir şekilde ihlal etmişlerdir. Patrik Bartholomeos bu anlamda kendisinden önce görev yapan patriklere nazaran daha aktif bir görüntü içerisinde bulunmuş hatta “*Ekümenik Patrik*” sıfatını da kullanarak dünyadaki bütün Ortodoksların dini lideri olduğunu iddia etmiştir.

Ekümeniklik, sözlük anlamı “*evrensel*”, “*dünya çapında*” olan, siyasi olarak da dünyadaki tüm Ortodoksların dini liderliğini ifade eden bir kavramdır.

Bartholomeos; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Lozan Andlaşması, 3335 Sayı ve 26 Mart 1987 tarihli yasa,⁵⁸ 2908 sayılı Dernekler Kanunu⁵⁹ ve Türk Medeni Kanunu'na göre kurulan Vakıfların eylemlerini düzenleyen 25 Temmuz 1970 tarih ve 7-1066 Sayılı Tüzük'e⁶⁰ göre Bakanlar Kurulu'nun izni olmadan uluslararası faaliyetlerde bulunmaması gerekirken, bu zamana kadar yaptığı faaliyetler ve verdiği demeçlerle bu yasalara pek de itibar etmediğini

⁵⁵ <http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

⁵⁶ <http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

⁵⁷ <http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

⁵⁸ *Resmi Gazete*, Sayı: 19424, 07 Nisan 1987.

⁵⁹ *Düster*, Beşinci Tertip, Cilt:22, s.636; *Resmi Gazete*, Sayı: 18184, 7 Ekim 1983.

⁶⁰ *Düster*, Beşinci Tertip, Cilt:9, s.2592; *Resmi Gazete*, Sayı: 13586, 21 Ağustos 1970.

göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti yasaları çerçevesinde Fener-Rum Patrikhanesi ve Patrikhane görevlilerinin statüsünü şu şekilde ifade etmek mümkündür;

“30 Ocak 1923'te Yunanistan ile Türkiye arasında imzalanan 'Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavele'nde Patrikhane'nin durumu ve statüsü ile ilgili bir hükme yer verilmemiş; bu mukavele ile Türkiye'de yaşayan Rumlar ile Yunanistan'da yaşayan Türkler yer değiştirmişler, İstanbul ve Bozcaada ile Gökçeada'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Türkler mübadele dışında bırakılmışlardır. Aynı şekilde, azınlıklar konusunda Türkiye'nin temel hukuki dayanağını oluşturan 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda da Patrikhane ile ilgili bir hükme yer verilmemiş, Patrikhane'nin İstanbul'da kalması karşılığında mübadele dışı tutulan Rum cemaatinin dini bir kurumu olarak kalacağına, siyasi bir faaliyetinin bulunmayacağına ilişkin katılımcı ülke delegasyonlarının sözlerinin senet olarak kabul edildiği belirtilerek, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ile ruhanî meclisinin yetki alanı İstanbul başpiskoposluğu ile Bozcaada ve Gökçeada bölgesi Rum cemaatinin dini ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlı tutulmuştur. Lozan Antlaşmasının azınlıkların korunması başlıklı 38.-44. maddelerinde gayrimüslim Türk vatandaşlarının statüsü de belirlenmektedir. Buna göre: azınlık statüsüne alınan vatandaşlarımızın dini serbestiyet içerisinde kendi dilleriyle ibadet ve eğitim yapmaları, ayrıca ibadethaneleri ile mezarlıklarını korumaları hususunda gerekli kolaylığın gösterileceği taahhüt edilmiş, Antlaşmanın 45. maddesinde ise Türkiye'nin azınlıklara tanıdığı bu hakları Yunanistan'ın da Batı Trakya'daki Türk azınlığına tanıyacağı taahhüdü yer almıştır. Kısaca; Lozan Antlaşmasının müzakere sürecinde durumu uzun süren tartışmalar sonunda belirlenen Patrikhane, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile yeni bir statüye dönüştürülmüş bulunmaktadır. Bu durum çerçevesinde Patrikhane, Türkiye'deki Rum azınlığın bir kilisesi olarak sadece dini yetkileri haiz bir kilise niteliğinde Antlaşmanın 'Azınlıkların Korunması' başlıklı çerçevesinde mütalaa edilmesi gereken dini bir kurumdur. Yunanistan'ın uygulamasının tersine, Türkiye'de din görevlilerini kendilerinin seçme özgürlüğü bulunmakla birlikte Patrikhane'nin siyasi-yönetimsel açıdan 'ekümenik' vasfı da bulunmamaktadır.”

Bununla birlikte Patrikhane'nin Rum asıllı olmayan vatandaşların mensubu olduğu diğer Ortodoks kiliselerinin iç işleyişine müdahale etmesi 2005 yılında yargıya taşınmış, yargılamaya Arş. Gör. Salim Gökçen tarafından kaleme alınan “*Fener Rum Patrikha-*

nesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri" isimli makalenin⁶¹ dayanak olarak ilave edilmesi sonucunda Yargıtay 4. Ceza Dairesi "*Ekümenik*" tartışmalarını sonlandırmıştır. Söz konusu E:2005/10694, K.2007/5603 sayılı ve 13.06.2007 tarihli karar şu şekildedir:

"Egemen bir devletin kendi topraklarında yaşayan azınlıklara kendi vatandaşlarından farklı bir hukuk uygulayarak çoğunluğa dahi tanımadığı birtakım ayrıcalıkları onlara tanımak suretiyle özel bir statü vermesi, Anayasanın 10. maddesinde gösterilen eşitlik ilkesine açıkça aykırılık oluşturacağından kabul edilemez. Bu nedenle Patrikhanenin ekümenik olduğu iddiasının, yasal bir dayanağı bulunmamaktadır. İstanbul Valiliğinin 6 Aralık 1923 tarih ve 1092 sayılı yazılarından da anlaşılacağı üzere Patrikhane dini ve ruhani seçimlere katılacak ve seçilecek kişilerin Türk Vatandaşı olmaları ve seçim sırasında Türkiye'de görevli bulunmaları gerekmektedir"

Sonuç olarak gerek uluslararası anlaşmalar gerekse Türk yasaları çerçevesinde Fener-Rum Patrikhanesi, siyasi veya idari görev ve imtiyazları bulunmayan, sadece Rum azınlığa yönelik dini faaliyetlerde bulunabilen, Türk yasalarına bağlı dini bir kuruluştur. Bu nedenle, ekümenik vasfı taşımayan Patrikhane'nin tüzel kişiliği de bulunmamaktadır. Aynı zamanda Patrikhane görevlilerinin, Patriğin ve Patriği seçecek olan St. Synod üyelerinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması zorunluluğu da bulunmaktadır.

Sonuç

Tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda görülecektir ki, Fener-Rum Patrikhanesi, varlığını Türkiye'nin hoşgörülü politikası sayesinde bugüne kadar sürdürmüştür. Ancak bütün bunlara rağmen Patrikhane'nin ve çeşitli dönemlerde göreve gelen Patriklerin bu iyi niyeti suiistimal etmekten çekinmedikleri gözlemlenmiştir. Patrikhane ve Patrikhane görevlileri, Birleşmiş Milletler, Avrupa Parlamentosu ve Dünya Kiliseler Konseyi gibi çok sayıda kurum ve kuruluşla münasebet kurarak kendisine çizilen alanı sürekli ihlal etmektedirler. Türk yasalarına tabi dini kurum/kişî olmalarına rağmen din dışı siyasi faaliyetler yürütmektedirler. Bu tür çalışma ve faaliyetlerin altında yatan amaçlardan en önemlisinin Fener-Rum Patrikhanesi'nin kurumsal olarak "*Ortodoks Dünyanın Lideri*" görüntüsünü vermek ve bunu kabul ettirmek olduğu anlaşılmaktadır.

⁶¹ Salim Gökçen, "Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri", *Kök Araştırmalar*, VII/1, Bahar 2005, s. 39-63.

Nitekim Patrikhane'nin 1980li yıllardan itibaren yürüttüğü ekolojik etkinliklerin içeriğine bakıldığında, kullanılan unvanlar, uygulanan ritüeller ve ikonların Patrikhane'nin Ekümenik hedeflerinin gerçekleşmesine yönelik girişimler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu uygulama ile amaçlanan hedeflerden birisi de Ekümenikliğin Türkiye tarafından da kabul edilmesi, dolayısıyla bu fiili durumun resmileştirilmesidir. Bu konuda Türkiye'ye uluslararası bir baskı unsuru oluşturabilecek her türlü enstrüman da kullanılmaktadır.

Fener-Rum Patrikhanesi'nin Patrik Bartholomeos'nun şahsında gerçekleştirdiği çevre faaliyetlerinden "Krizdeki Karadeniz Sempozyumu" öncesi ve sonrasında ortaya çıkan tartışmalar, Türk kamuoyunun bu konudaki hassasiyetini koruduğunu ve Patrikhane'nin geçmiş deneyimler nedeni ile bozuk sicilinin, içinde bulunduğu etkinliğe karşı toplumda bir refleks oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Aynı zamanda Türk basınında yaşanan tartışmalar bu konuda iki farklı görüşü ortaya çıkarmıştır. Bir kesim, Bartholomeos'nun şahsında Patrikhane'nin dünyaca tanınan ve itibar edilen kurumsal yapısından Türkiye'nin istifade etmesi gerektiğini savunmuş, bir kesim ise Bartholomeos'nun bu tür din dışı girişimlerinin kendisini "Ekümenik Patrik" olarak tanıtmaya ve bunu Türkiye'ye de kabul ettirme yolunda siyasi bir faaliyet olduğunu iddia etmişlerdir.

KAYNAKLAR

1. Resmi Kaynaklar

Düstur

Resmi Gazete

2. Süreli yayınlar

Akşam

Athens News

Financial Times

Gündem

Hürriyet

Los Angeles Times

Milliyet

Ortadoğu

Sabah

The Guardian

The New York Times

Türkiye

Yeni Hayat

3. Araştırma Eserleri

CHRYSSAVGIS, John, "Bartholomew, Ecumenical Patriarch", (Ed.) Bron Tylor, *The Encyclopedia of Religion and Nature*, Thoemmes Continuum, London, 2005, p. 158-159.

_____, "Ecumenical Patriarch Bartholomew: insights into an Orthodox Christian worldview", *The International Journal of Environmental Studies*, 64/1, 2007, p. 9-18.

_____, *Beyond the Shattered Image: Orthodox Insights into the Environment*, Light and Life, Minneapolis, 1999.

_____, *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, Fordham University Press, New York 2012.

ÇANDAR, Cengiz, "Çırpınırdı Karadeniz", *Sabah*, 23 Eylül 1997.

Ecumenical Patriarchate assisted by Syndesmos, *So That God's Creation Might Live: The Orthodox Church Responds to the Ecological Crisis, Proceedings of the Inter-Orthodox Conference on Environmental Protection*, Crete, 1991.

Ecumenical Patriarchate assisted by the World Wide Fund for Nature, *Orthodoxy and the Ecological Crisis*, WWF International, Helsinki 1990.

GÖĞÜŞ, Zeynep, "Hamsi'nin Kafası Karışık", *Sabah*, 23 Eylül 1997.

_____, "Yeni Roma'nın Patrik Uykusu", *Sabah*, 27 Eylül 1997.

GÖKÇEN, Salim, "Fener Rum Patrikhanesi ve Pontus'u Canlandırma Hayali: Din, Bilim ve Çevre Sempozyumu (20-28 Eylül 1997)", *Trabzon ve Çevresi Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, (Yayına Hazırlayanlar: M. Kerim Arslan, Hikmet Öksüz), 1, Trabzon, 2002, s. 819-846.

_____, "Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri", *Kök Araştırmalar*, VII/1, Bahar 2005, s. 39-63.

MAROS, Alexander, "The Ecological Theology of the Ecumenical Patriarch Bartholomew I", *International Journal of Orthodox Theology*, 8/1, 2017, p. 146-177.

Metropolitan Kallistos, *Through the Creation to the Creator*, Friends of the Centre Papers, 1997.

Metropolitan Paulos Gregorios, *The Human Presence: An Orthodox View of Nature*, World Council of Churches, Geneva, 1978.

MÜMTAZ, Hüseyin, “Koç Ne Yapmak İstiyor?”, *Yeni Hayat*, 36, Ekim 1997.

ÖZFATURA, Mustafa Necati, “Patrikhane Fitnesi ve ‘Pontus Rum Devleti’ Hayali”, *İslam Dergisi*, 5, 1998.

_____, “Türkiye Ortodoks Kiskacında”, *Türkiye*, 22 Eylül 1997.

SHERRARD, P., *Human Image, World Image*, Golgonooza Press, Ipswich, 1990.

_____, *The Eclipse of Man and Nature: An Enquiry into the Origins and Consequences of Modern Science*, Felton, Lindisfarne Press, Northumberland, 1987.

STAMMER, Larry B., “Harming the Environment Is Sinful, Prelate Says”, *Los Angeles Times*, 9 November 1997.

TINÇ, Ferai, “Efes’te Rezalet”, *Hürriyet*, 26 Eylül 1995.

ZIZIOULAS, John D., “Preserving God’s Creation Three Lectures on Theology and Ecology”, *King’s Theological Review*, XII/1, Spring 1989, p. 1-6.

4. İnternet Kaynakları

<http://whc.unesco.org/en/list/942>, (Erişim Tarihi: 04.11.2023).

<http://www.enfal.de/tarih10.htm> (Erişim Tarihi: 20.05.1999).

<http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tn/001.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

<http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tn1031.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

<http://www.inaf.gen.tr/turkish/terror/171097/kapak.gif> (Erişim Tarihi: 21.05.1999).

<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-nov-09-mn-51974-story.html>, (Erişim Tarihi: 04.11.2023).

<https://www.vaticanobservatory.org/sacred-space-astronomy/book-revelation-environment-1995-waterborne-symposium-aegean-sea/> (Erişim Tarihi: 04.11.2023)

EKLER

Ek 1. Çevre ve Vahiy Sempozyumu (Patmos Adası)

Ek 2. Çevre ve Vahiy Sempozyumu (Athens News, 1 Eylül 1995)
Ecumenical Patriarchate to host high-powered symposium on Patmos

By DIANE SHUGART

The time has come to destroy those who destroy the earth.

REVELATION, XXI.18

THE BOOK of Revelation, long at the centre of theological concern, describes the blight visited upon the earth by humankind's wastefulness and abuse but also envisions a new kind of community. Now, 1,900 years after St John the Divine recorded his visions on the eastern Aegean island of Patmos, scientific evidence recording global environmental destruction has made the *Apocalypse* loom more reality than metaphor.

And it is precisely this relationship between "Revelation and the Environment" that leading scholars, theologians and world leaders will explore during a week-long seminar next month organised by the Orthodox Ecumenical Patriarchate to mark the 1900th anniversary of the Book of Revelation.

"This symposium was born from an initiative of Ecumenical Patriarch Vartholomeos' cooperation with Prince Philip, international president of the World Wide Fund for Nature, who both deemed this would be a good opportunity for the Orthodox Church to highlight the importance it places on protecting the environment," Metropolitan John of Pergamon, chairman of the symposium's scientific committee, told a news conference in Athens yesterday.

The symposium will take place on board a cruise ship which will set sail for Istanbul from Piraeus on September 20. In between sessions, participants will visit Kusadasi, Ephesus and the tomb

Apocalypse now: Patmos, the island of the Revelation, is the focus of environment symposium

of St John the Theologian en route to Patmos.

"The symposium is purely scientific and its focus has been separated into three parts - the theological and environmental backgrounds and the future outlook and responsibilities," said Metropolitan Pergamon.

The decision to hold the symposium on board a ship, organisers say, was deliberate - and inspired by the line in Revelation: "...and there was no more sea."

"The meeting comes at a time when environmentalists are being accused of overstating the nature and the threats we face, while the scientific evidence is vigorously disputed. Nowhere is this more apparent than in the present state of the oceans, which cover seven-

tenths of the world's surface," the organisers, Cycle of Patmos, say. "Consistent with the spirit of the Book of Revelation, the symposium will focus on seas and oceans as the paradigm through which to explore the broader issue of the dramatic deterioration of man's relationship with his environment."

If nothing else, the symposium is guaranteed to grab the attention of world political and religious leaders. In addition to Ecumenical Patriarch Vartholomeos and the Duke of Edinburgh, it has been blessed by a high-powered honorary committee that includes UN Secretary General Boutros-Boutros Ghali, EU Commission President Jacques Santer, US Vice President Al

Gore, Archbishop of Cape Town, the Reverend Desmond Tutu and George Carey, Archbishop of Canterbury.

"The composition of the committee reflects the deep respect in which the international community holds the Ecumenical Patriarchate," said Constantine Zepos, former Greek ambassador to the UN and adviser to the organisers. "It is a very important cultural and religious event."

The roster of speakers is equally impressive and includes Harvard professor Stephen Jay Gould, US Undersecretary of State Timothy Wirth, Conservation Foundation director David Bellamy and Edward Goldsmith, publisher of *The Economist*.

Ek 3. Fener Rum Patrikhanesi ve Patrik Bartholomeos'un Faaliyetleri Hakkında Basınında Çıkan Haberler

ORTADOĞU'nun, "ihamet gemisi" ile ilgili yazıları "Pontus haritası" ile belgelendi

Papaz oylu su üzüne çıktı

"Çevre Sempozyumu" için katılımcılara Venizelos gemisinde dağıtılan haritalarda Karadeniz "Pontus Gölü" olarak gösteriliyor. Karadeniz'deki tüm şehirlerin adı da Rumca

Evrensel Papaz

● Anadolu Ajansı'nın verdiği habere göre, Sempozyum Düzenleme Komitesi'nin dağıtılan programda Rum Fener Ortodoks Patriği için "The Ecumenical Patriarch - Evrensel Patrik" deniyor. Komite, Trabzon'da "Pontus dani" diye adlandırılan Rum Halk Oylu'nu oynayacak ekip aramış ama bulamamış.

Pontus hayali

● Yetkililer, "Trabzon Limanı"ndan 20 Eylül'de başlatılan ve genelolgu dışındaki katılan ürsürat ile gündeme gelen sempozyum için bütün yasal önlemlerin alındığını, inşaat ve filli sâidin olduğunu, katılımcıların Sürmelâ Manastırını geçtiklerini" belirtmiş. Bütün bu belgeler, Ortadoğu'nun haberleri ile yazıları ile bir peşpeşe parmak başkanı ve "Papazlar"ın oylu su üzüne çıkardığını ortaya koyuyor.

İki Venizelos gemisinde dağıtılan haritalar. "Karadeniz" tüm Ortadoğu "Black Sea", "Schwarz Meer" diye de denir. Şimdi de Karadeniz'in adı Rumca Pontus Gölü olarak değiştirildi.

Yunan, güç gösterisine hazırlanıyor

● Yunanistan, Kıbrıs Rumları'nın Ege ve Akdeniz'de "Nikaragva 67" tatbikatı atıyla güç gösterisine hazırlanıyor. 13 Ekim'de Hercules-G-130 tipi savaş uçağı, deniz ve hava denemeli tatbikatı çok sayıda gazeteyle de destek eden Yunanistan, Yunan-Rum ortak savunma doktrini geliştiriyor. Rum yönetimi Savunma Bakanı Kostas İsaiaç, ise, Türkiye'ye gözünü vurmek için, "Türkiye'nin ünlü Akrotirion" adıyla adıyla hafiften açan konuşmaları yapıyor. ● Ege

Ortadoğu, 21 Eylül 1997.

INTERNATIONAL The Guardian NEWSPAPER OF THE YEAR

ENVIRONMENT
Paul Brown joins church leaders on a voyage of discovery that gives religion a key role in cleaning up the most polluted sea on Earth

Holy sea

His All Holiness came straight out with it: despoiling the environment was "a sin". The Ecumenical Patriarch Bartholomew I, stroking his long white beard and in the full regalia of the most senior cleric of the orthodox religion, was giving the first press conference of his life, aboard a ship in the middle of the Black Sea — and making a remarkable impression on the scientists, bishops, princes, politicians and UN and EU officials taking part in an EU-sponsored floating symposium, The Black Sea in Crisis. Christian faith has long flirted with stewardship of the planet, but the message coming from the El Venizelos, the largest ferry in the Mediterranean, was that the millions of faithful of the orthodox religion, from the Mediterranean to Moscow, were now to be instructed that they were the custodians of their surroundings, in charge of its upkeep, and that to do damage was wrong. The conference was part of an extraordinary week for Bartholomew's church. It had seen patriarchs from seven countries boarding the vessel and agreeing to patch together alliances broken by the destructive years of the Soviet Union. Bartholomew, guided by his theologian, John of Pergamon, had chosen the environment as the great human unifier. Despite their political differences, all the patriarchs had flocks dependent on the Black Sea. Once the sea had been able to support whole civilisations from its fisheries; now much of its waters had been turned into a cesspit. The last three monk seals spotted in the Black Sea, in 1996, are believed to have died. The dolphins, porpoises and the 47 species of fish known only in the Black Sea are expected to shortly follow them into oblivion.

Although the floating conference was a politically convenient way of making steady progress round the region, there was no doubt Bartholomew was serious about the environment. The ship visited all six countries with coastlines onto the world's most polluted sea. Devastated by a combination of excess nutrients, oil and other man-made pollution, holiday beaches have been closed because of cholera, fishing fleets tied up with anti-science on board El Venizelos calculated that there are 700 million tonnes of accidentally-released comb jellies floating about, eating what life remained in the surface waters. It was a depressing picture, but there was hope. In those parts of the Black Sea where fish do survive.

Black dolphins ... dead dolphins in the Danube delta (right) are evidence of the pollution that All Holiness Bartholomew I (below) has declared a sin

At times, the conference became a struggle between religion and science. Each session was structured so that a religious leader talked about aspects of his faith in relation to the environment, and was followed by a number-crunching scientist describing another calamity that had beset the sea, or proposing solutions. Bartholomew said that the core of the concern was not just preventing ecological catastrophe but for helping the human beings who dwell near or far from the Black Sea and who may not be aware of the danger that threatens them. To ensure the furtherance of natural life, self-denial was necessary, but such deprivation should be a voluntary and conscious decision, not imposed, otherwise it was without ethical merit.

He said: "We do not approve of overproduction, irrational exploitation and greed. Wealth is the accumulation of abundance of human labour and natural resources. It is obvious that the rapacious exploitation of natural resources, which derives from greed and not from extraordinary circumstances of need, entails a debilitation of nature so that it cannot renew itself. Such exploitation is as unethical as it is irrational. A lack of ethics coincides with a lack of intelligence to an astounding degree."

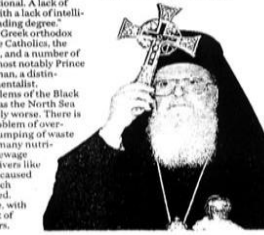
Apart from the Greek orthodox church, there were Catholics, the Bishop of London, and a number of Muslim leaders, most notably Prince Sadruddin Aga Khan, a distinguished environmentalist. The basic problems of the Black Sea are the same as the North Sea and the Baltic, only worse. There is the long-term problem of over-fishing and the dumping of waste into the sea. Too many nutrients from shore sewage works and huge rivers like the Danube have caused algae blooms which blanket the sea bed. The conference, with its impressive cast of experts and leaders,

and at least some of the solutions. Already there is an agreement between the six nations on the Black Sea — Turkey, Georgia, Russia, the Ukraine, Romania and Bulgaria — to co-operate on a clean-up. Before the trip began, funding was due to end in January next year, as a result of the voyage, it will be continued. The 11 nations on the Danube are involved in a similar scheme which will benefit both those on the riverbanks and, ultimately, the sea itself. The task is to bring the rest of the 21 nations and 160 million people whose waste drains into the sea into the two schemes.

The collapsed economies of the former Soviet Union are in no state to fix the Black Sea on their own, which is why the pledges of representatives of the EU, UN and World Bank were so important. But in the power vacuum of the Black Sea, religion — and particularly the influence of the orthodox church — could be crucial. Unlike in Western Europe, where religion has taken a back seat in protecting creation, the orthodox church is intent on grabbing the driving wheel. Protecting the environment is to become a religious crusade. The result might be the saving of the Black Sea — and much more.

MAN PHOTO: AP/WIDE

The International Guardian, 8 Ekim 1997.

The New York Times

6 WK

THE NEW YORK TIMES, SUNDAY, OCTOBER 19, 1997

Ideas & Trends

Modern Creed For Ancient Church

By MARLISE SIMONS

SOME have called it "the greening of the Bible." In Europe, they talk about "eco-missionaries." In the United States, a recent magazine headline asked, "Science and God: A Warning Trend?"

Across the West an alliance is linking theology and science, two forces that long ago diverged in their search for truth. What unites them is a concern over the destruction of nature and the recognition that each can use the other to rally to its defense.

Sometimes their plans to protect the Creation unfold in unusual ways. A highly visible strategy session was held last month aboard a huge Greek ferry that circumnavigated the polluted Black Sea for seven days with 300 biologists, philosophers, economists, priests and a sprinkling of politicians and Jewish, Islamic and Hindu scholars. The host for this symposium was the Ecumenical Patriarch Bartholomew I of Constantinople, since 1961 the spiritual leader of some 170 million Orthodox Christians. The Patriarch will arrive in the United States today for a 26-day visit.

As the ferry called on ports of the six countries along the Black Sea's shores and other Orthodox patriarchs and their retinues boarded, the message became unmistakable: the Orthodox Church was speaking out on the environment.

The Eastern Orthodox Church is not the

pioneer of environmentalism. In 1971 the Anglican Church declared that abuse of nature was "blasphemy." Since the late 1980's, in Europe and America, clergy of all the major faiths have talked with scientists about the need for action.

Patriarch Bartholomew has now made the fight against pollution church policy. The Patriarchate has even declared abuse of nature a sin. In 1985, Metropolitan John of Pergamon, an influential theologian, spoke words approved by the Patriarch himself: "Evil is not only a matter for human beings but affects the entire Creation."

Many followers have been surprised by the activism because they know the church more for its lengthy Byzantine rites and mysticism. It is a faith that has largely managed to avoid the impact of the Reformation, the Enlightenment and the political and industrial revolutions.

A Cost to Humans

Much of the Church's drive to embrace this modern creed comes from Patriarch Bartholomew, who is said to be troubled personally by the enormous health problems caused by pollution during the Communist years. He wants to modernize Orthodoxy but needs a consensus since the world's 15 Orthodox churches are self-governing. Church conservatives and nationalists have already criticized him for his openness to the West and ecumenical conciliation.

But environmentalism is a unifying theme in a church full of rivalries. On this journey,

Ecumenical Patriarch Bartholomew I of Constantinople on the Black Sea last month for a conference on saving the environment.

it appeared to work. In Novorossiysk, a dirty Russian port, the local archbishop said, "Our once health giving waters have turned into a source of disease."

Defending the Creation poses no theological problems. "The Orthodox are less focused on mankind alone," said Deacon Tarasios, who is close to the Patriarch. "They never abandoned the view that man is part of nature."

The church has just published a book in several languages, titled "Orthodoxy and Ecology" (Synodosmos), which quotes Scripture and provides ideas for community activities. In Greece and elsewhere in the Balkans, missionaries are clearing waste and protecting their wildlife.

The Black Sea was perhaps a natural choice for the trip. Orthodoxy is dominant in five of the six countries on its shore — Georgia, Russia, Ukraine, Romania and Bulgaria. Islamic Turkey is the exception. Some believe that this sea, once a freshwater lake, was the site of the Flood.

But now overfishing, raw sewage and industrial and farm runoff have made the Black Sea one of the planet's most damaged waters. A 1994 convention to clean it up has faltered because of a shortage of both political will and funds.

With his voyage, the Patriarch hopes to galvanize both. Among the passengers were some practiced in the dialogue between religion and science, including Richard Char-

tres, the Anglican Bishop of London, and Jane Lubchenco, a marine biologist and outgoing president of the American Association for the Advancement of Science. Europe's Commissioner for the Environment, Rita Hjerrgaard, pledged funds.

In the end, funds can be found for projects, and priests can preach about nature. But the harder part may be addressing the consensus that emerged on the ship: protecting nature, the support system for human life, is not an economic or technical question but one requiring a reordering of social values. "We have left it to the politicians to deal with the environment crisis," said Bishop John of Pergamon. "We must realize that politics cannot be effective without a moral code."

The New York Times, 19 Ekim 1997.

Los Angeles Times

SUNDAY, NOVEMBER 9, 1997
COPYRIGHT 1997/THE TIMES MIRROR COMPANY/CC/704 PAGES

Harming the Environment Is Sinful, Prelate Says

■ **Theology:** Declaration by Bartholomew I, Orthodox Christian leader, is believed to be a first by a major religious figure.

By LARRY B. STAMMER
TIMES RELIGION WRITER

SANTA BARBARA—In a pronouncement that political and church leaders called an unprecedented religious defense of the environment, His All Holiness Bartholomew I declared here Saturday that the degradation of the natural world is "sin."

The remarks of the spiritual leader of the world's 300 million Orthodox Christians were believed to be the first time that a major international religious leader has explicitly linked environmental problems with sinful behavior.

"To commit a crime against the natural world is a sin," Bartholomew told a symposium on religion, science and the environment that drew an estimated 800 participants at St. Barbara Greek Orthodox Church here.

"For humans to cause species to become extinct and to destroy the biological diversity of God's creation, for humans to degrade the integrity of the Earth by causing changes in its climate, stripping the Earth of its natural forests, or destroying its wetlands . . . for humans to contaminate the Earth's waters, its land, its air, and its life with poisonous substances—these are sins."

Bartholomew heads the mother church of Orthodox Christianity, the See of Constantinople, now known as Istanbul, Turkey. His jurisdiction includes the Greek Orthodox churches in Canada, the United States and South America, as well as in Turkey, Australia and Asia. He is also considered to be the "first among equals"

Please see BARTHOLOMEW, A4

Los Angeles Times, 9 Kasım 1997

FINANCIAL TIMES WEEKEND OCTOBER 30/OCTOBER 31 1999

★
WORLD NEWS

Ecumenical Patriarch takes up the environmentalist cause

The Christian leader is trying to raise his international profile, reports **Kerin Hope**

Draped in flowing black robes, Bartholomew, the Ecumenical Patriarch and spiritual leader of 160m Orthodox Christians steps on to the banks of the Danube river in Romania. The local town band, dressed in bright yellow and blue uniforms, plays an Orthodox hymn. It could be a scene from the last century.

Except for the waiting Mercedes car, and the plumes of smoke rising from a rusting fertiliser factory on the river bank. And then the Patriarch, whose actual diocese in Istanbul is tiny and under constant threat of eviction, has a thoroughly modern mission.

Bartholomew's voyage down the Danube from Germany to the Black Sea, accompanied by about 100 churchmen, scientists and environmentalists, was aimed at highlighting the river's problems of pollution and war damage. Because the Danube is blocked at Novi Sad by the debris of bridges destroyed in Nato's bombardment of Yugoslavia, the group had to disembark and travel through Serbia by road.

It was also aimed at raising Bartholomew's international profile as the "Green Patriarch", building on similar voyages he has led through the Aegean and around the Black Sea. These floating conferences, sponsored by Greece's biggest companies and charitable foundations, have a political purpose.

At home in the mostly Moslem city of Istanbul, the patriarch is recognised by the Turkish government only as the head of the city's dwindling Greek minority of about 2,000 people. The Orthodox seminary on Halki, an island in the Bosphorus, has been closed for over two decades. At times of crisis in Greek-Turkish relations, the possibility of his expulsion from Turkey has loomed.

Bartholomew also faces a challenge to his spiritual primacy from Patriarch Alexios of Russia, leader of by far Orthodoxy's biggest congregation. In Greece, where Orthodoxy is the established religious faith, he is undermined by Archbishop Christodoulos, an ambitious nationalist who wants to open a Greek Orthodox diplomatic mission to the EU.

"With environmental protection, Bartholomew has adopted a cause that makes it possible for the patriarchate to shed its reputation as a beleaguered relic of Byzantium and have a useful international role," explained an Athens-based analyst.

At Novi Sad, Bartholomew called for more democracy in Serbia but criticised the Nato bombardment as "the imprudence of war" which would provoke "hatred and revenge".

From the Danube delta at the end of a 2,800km voyage, he urged the European Union to free funds immediately to clear the waterway and build a temporary bridge at Novi Sad. The release of the €25m (£20m) package is backed by France but opposed by the UK, which is against providing reconstruction aid to Serbia while Slobodan Milosevic remains in power as president of the Yugoslav federation.

Unable to pass Serbia's collapsed bridges, shipping companies in Romania and Bulgaria, which control the biggest Danube river fleets, are close to bankruptcy. Tugs and barges that carried coal to Hungary and raw materials for Austria's steel industry are laid up in ports around the Danube delta.

Bartholomew also asked the EU to help pay for an urgent clean-up of environmental damage caused by bombing. Crucially, he called for both these monies and the €25m to clear the Danube of wreckage to be classified as "humanitarian rather than structural aid".

The Nato allies have said Serbia should receive only humanitarian aid for as long as Mr Milosevic is in power.

The Danube is already polluted by waste water from cities along its banks that lack modern sewage treatment plants, by fertiliser run-off from farmland and industrial waste from communist-era factories in Bulgaria and Romania. The war has added the possibility that oil residues and chemicals from Serbia's two damaged oil refineries and a petrochemical complex will leak into the river.

Because of his precarious relationship with the Turkish authorities, Bartholomew is usually careful to avoid making political statements. But his willingness to speak out on the re-opening of the Danube waterway seemed to signal increasing confidence in his role as an eco-warrior.

Orthodox church officials are optimistic the recent warming of relations Greece and Turkey will benefit the patriarchate and the Greek community in Istanbul. If Turkey is formally accepted as an EU candidate at the Helsinki summit in December, obstacles to re-opening the Halki seminary, which would make it possible to train a new generation of Orthodox priests in Turkey, would fall away.

A Greek foreign ministry official said: "Turkey's acceptance of European standards on human rights and the protection of minorities standards would secure the patriarch's position in Istanbul for the first time in centuries."

Bartholomew has called for more democracy in Serbia but criticised the Nato bombardment as "the imprudence of war" AP

Financial Times, 30 Ekim 1999

RUSYA-UKRAYNA KRİZİ: 2014 YILINDAKİ GELİŞMELER ÇERÇEVESİNDE ÇATIŞMALARIN DEĞERLENDİRMESİ

Yunus Emre AYDIN*

Giriş

Rusya-Ukrayna krizi 2014-2022 yılları arasında Ukrayna'nın Donetsk ve Lugansk bölgelerinde devam eden çatışmaları ifade eden bir terimdir. Rus basınında «Война в Донбассе (Donbas Savaşı)» olarak bilinen bu çatışmalar 24 Şubat 2022 yılında Rusya-Ukrayna arasında savaşa dönüşmüştür. Ancak Rusya bu olay için savaş demekten kaçınıp «спецоперация» (özel operasyon) terimini kullanmaktadır. 2014'te başlayan Donbas Savaşı, Ukrayna silahlı kuvvetleri ve düzensiz silahlı gruplar ile «Донецкая Народная Республика» Donetsk Halk Cumhuriyeti «Луганская Народная Республика» Luhansk Halk Cumhuriyeti askerleri arasında gerçekleşmiştir. Rus tarafı ilk başlarda tarafsızlığını göstermek için bu yaşanan olayları «iç savaş» olarak nitelendirdiyse de daha sonra bilindiği üzere bu tutumu değiştirmiştir. Ayrıca Rus hükümetinin ayrılıkçılar üzerinde önemli bir etkisi olduğu, onlara silah tedarik ettiği ve taleplerine göre istedikleri yeri bombaladıkları bilinmektedir. Bu kapsamda 2014 yılı ve bu yılda meydana gelen gelişmeler, bugün devam eden Rusya-Ukrayna krizinin en önemli nedenidir.

1. Krizin Tarihsel Arka Planı

Rusya-Ukrayna krizi pek çoklarının dikkatini 24 Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'ya "savaş" ilanı ile çekmiş olsa da olayların başlangıcı 2013 yılına dayanmaktadır. Rus yanlısı ayrılıkçılar ile Ukraynalılar arasındaki çatışmaları ateşleyen ilk kıvılcım 21 Kasım 2013 tarihinde Rus yanlısı olduğu bilinen Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in Avrupa Birliği ile Ukrayna arasında yapılması planlanan ortaklık anlaşmasını reddetmesiyle ortaya çıkmıştır. Rusya ile olan ticarete zarar gelmemesi nedeniyle atılan bu adım

* Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, yunus-aydin@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6719-5760

karşısında V. Yanukoviç'e karşı Ukrayna'da büyük protesto gösterileri başlamıştır.¹ Bu protesto gösterilerinin merkezi Yevromeydan/Avromeydan (Евромайдан) olarak bilinen başkent Kiev'deki Büyük Bağımsızlık Meydanıdır. Bu nedenle 2013-2014 Ukrayna politik krizi literatürde Yevromeydan/Avromeydan olarak da geçmektedir. Bu olaylar sırasında başkent Kiev ile Lviv kentlerindeki gösterilere binlerce kişi katılmış ve göstericiler V. Yanukoviç'in bu kararını protesto etmiştir. İlk başlarda barışçıl devam eden bu süreç, V. Yanukoviç yanlıların sokağa çıkmasıyla kontrolden çıkmış ve güvenlik güçlerin sert müdahaleleriyle daha da çıkmaza girmiş ve Aralık ayı itibariyle bu protestolar ayaklanmaya dönüşmüştür.

2010 yılında Başbakan Yulia Timoşenko'yu yenerek Cumhurbaşkanı seçilen Viktor F. Yanukoviç iktidarı süresinde Rus silahlı kuvvetleri, özellikle Donbass bölgesi olmak üzere Ukrayna'nın pek çok bölgesine gizli ajanlar yerleştirerek Rus yanlısı bir örgütler ağı oluşturmuş ayrıca yerel güvenlik güçlerinin üyelerini bu ayrılıkçı harekâta katılmaları için ikna etmiştir. Ayrılıkçı güçlerin ve askerlerin hazırlanmasına 2015 seçimleri için hız verilmiştir. Bu gizli ajanların askerî eğitimleri Kırım Sudak'daki yaz kampında ve yine Kırım'da bulunan Donuzlav gölü çevresinde Avrasya Gençlik Kampında Rus Federal Güvenlik Servisi tarafından verilmiştir. Öyle ki Avrasya Gençlik Örgütü yaz kamplarını 2006'dan beri Donuzlav çevresinde yani Ukrayna deniz üssüne yakın bir yerde gerçekleştirmektedir. Bu da demek oluyor ki Turuncu Devrim'den sonra Ruslar, burada yani Kırım'da çeşitli Rus milliyetçi örgütlerinden oluşan bir ağ ve Kırım yarımadasını yeniden Rusya ile birleştirmek için çalışmaya başlamışlardı.²

8 Aralık 2013 tarihinde başkent Kiev'de olayları milliyetçilik duygularıyla ayrılıkçı atmosfere çeken bir olay meydana gelmiştir. Bu tarihte V. Yanukoviç ve Rus karşıtı protestocuların şehirdeki Lenin heykelini devirmesi ve yıkılan heykele zarar verdikten sonra burada Ukrayna milli marşı okumaları olayların seyrini değiştiren sembolik bir eylem olarak tarihteki yerini almıştır. 2013 yılı sonuna kadar devam eden olaylar 2014 yılı itibariyle iyice kontrolden çıkmıştır. Ölü ve yaralı sayısının artması sonrası muhalefetten ateşkes çağrısı gelmiş ve Viktor Yanukoviç bu çağrıyı reddetmiştir.

¹ Rajan Menon, "Ukraine: Is Yanukovich Finished?", *The National Interest*, 28.01.2014, <https://nationalinterest.org/commentary/ukraine-yanukovich-finished-9775> (15.12.2023)

² Bu konuda bkz: Taras Kuzio, *Putin's War Against Ukraine, Revolution, Nationalism and Crime*, Toronto, 2017.

Çıkan olayların bastırılmaması ve tamamen kontrolden çıkması nedeniyle 20 Şubat 2014'te ateşkes ilan edilmiştir. 23 Şubat'ta ise V. Yanukoviç başkanlıktan azledilip hükûmet parlamento tarafından düşürülmüştür³. Bu olay sonrasında V. Yanukoviç Rusya'ya kaçmıştır. Literatüre Şubat Devrimi, Onur Devrimi veya 2014 Ukrayna Devrimi olarak geçen bu durum, olayları yatıştırmak yerine daha da alevlendirmiştir. Bu kez etnik kökeni Rus olan Ukrayna halkı, Rus yanlısı V. Yanukoviç'in devrilmesi sonucu Kiev'de yeni kurulan hükûmete karşı ayaklanmıştır. Rusya'nın darbe olarak adlandırdığı bu olay, Ukrayna'nın ABD ve müttefikleri tarafında önemli bir oyuncuya dönüşmesinden endişe duyan Rusya'nın hamle yapması gerektirmekteydi. Ukrayna hükûmetinin Ukrayna dışındaki dillere bölgesel statü veren yasayı kaldırması ülkede toplumsal çatlakları derinleştirmiş ve ülkenin güneydoğusunda ayrılıkçı eğilimleri arttırmıştır. Yasanın kaldırılmasıyla Kırım, Donetsk, Luhansk ve Kharkiv gibi bölgelerde Rusofil ve Rus yanlısı duygulara harekete geçmiş ve başlangıçta anayasayı ihlal eden siyasi liderlere yönelik olan eylemler zamanla yerini Ukrayna'dan ayrılarak Rusya'ya katılmak isteyen siyasi harekete dönüşmüştür. Ruslar da Kiev'in olası NATO'ya katılması durumunda koruma bölgesi olarak kullanabileceği bu bölgedeki ayrılıkçı hareketlere destek vermiştir.⁴ Bu kapsamda Rusya, Kırım'da bir referandum yapmaya karar vermiştir. 11 Mart 2014 tarihinde hem Kırım Yüksek Konseyi hem de Sivastopol Kent konseyi, bu referandumda Rusya yanlısı seçeneğin fazla olması durumunda bağımsızlık ilan edip Rusya'ya katılımı talep edeceği bağımsızlık bildirgesini kabul etmiştir.⁵ 16 Mart'ta yapılan referandum sonuçlarına göre Kırım halkının büyük çoğunluğu Rusya'ya katılma yönünde oy vermiştir.⁶ Seçimden bir gün sonra Kırım Kent Konseyi, Kırım Özerk Cumhuriyeti ve özel statüdeki Sivastopol şehri topraklarından oluşan Kırım

³ Maxim Eristavi, "How Ukraine's Parliament Brought Down Yanukovich", *Daily Beast*, 03.02.2014, <https://www.thedailybeast.com/how-ukraines-parliament-brought-down-yanukovych> (15.12.2023)

⁴ Sergei Markedonov, "The Challenge of Crimea for Russia's Domestic and Foreign Policy", <https://www.siwwps.org/wp-content/uploads/Markedonov.pdf> (16.12.2023)

⁵ "Крым Определились, Каким Способом Войдет в Россию", *Ведомости*, [Kırım Hangi Yolla Rusya'ya Bağlanacağına Karar Verdi, *Vedomosti*], 11.03.2014, <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/11/verhovnyj-sovet-kryma-prinyal-deklaraciyu-nezavisimosti> (17.12.2023)

⁶ "Как Жители Крыма Голосовали за Вхождение в состав России", *Ведомости*, [Kırım Halkı Rusya'ya Katılım için Oy Kullandı, *Vedomosti*], 16.03.2014 <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/16/kak-zhiteli-kryma-golosovali-za-vhozhdzenie-v-sostav-rossii> (17.12.2023)

Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ederek⁷ Rus hükûmetinden ayrılıkçı cumhuriyetin Rusya'ya kabul edilmesini istemiş,⁸ aynı gün Yüksek Konsey adını Devlet Konseyi olarak değiştirerek katılım için gerekli prosedürleri yerine getirmeye başlamıştır.⁹ Rusya Devlet başkanı V. Putin de aynı gün imzaladığı kararname ile Kırım Cumhuriyeti'ni egemen ve bağımsız bir devlet olarak tanımış¹⁰ ve Kırım ve Sivastopol şehirlerinin Rusya'ya katılmasını onaylamıştır¹¹. Ancak Kırım'ın Rus kontrolüne girmesi belli başlı sorunları ortadan kaldırmış olsa da yeni ve daha karmaşık sorunlar ortaya çıkarmış ve olayların içine yeni aktörlerin eklenmesine neden olmuştur.¹² Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi bu referandumun yasal olmadığına dair bir karar dahi çıkarmış olsa da Ruslar Kırım'ın Rus topraklarına katılmasını tamamlamıştır.

Mart-Nisan 2014 tarihinde Rus istihbarat örgütleri tarafından kullanılan milliyetçiler ve yerel halktan oluşan protestocular Kharkov, Donetsk, Mariopol, Luhansk ve diğer bazı şehirlerdeki idari binaları ele geçirmişlerdir. Bu olay karşısında dönemin Ukrayna Devlet Başkanı ve Başbakanı olarak görev yapan Oleksandr Turçinov 7 Nisan tarihinde, kriz karşıtı bir birim kurulduğunu ve silahlı protestoculara karşı terörle mücadele şeklinde faaliyet gerçekleştirileceğini açıklamıştır.¹³

12 Nisan 2014 tarihinde yukarıda da bahsi geçen ajanların pek çoğu, Rus komutan İgor Girkin önderliğinde Kırım'ın ilhakına

⁷ Постановление ГС РК О независимости Крыма, [Kırım Cumhuriyeti Devlet Konseyinin Kırım'ın Bağımsızlığına Dair Kararı], 17.03.2014, <http://www.rada.crima.ua/act/11748> (18.12.2023)

⁸ Luka Harding and Shaun Walker, "Crimea applies to be part of Russian Federation after vote to leave Ukraine" *The Guardian*, 17.03.2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/17/ukraine-crimea-russia-referendum-complain-result> (18.12.2023)

⁹ "Крым Начал Процедуру Присоединения к РФ, объявив о Независимости", *РИА Новости*, ([Kırım Bağımsızlığını İlan Ederek, Rusya Federasyonuna Katılma Prosedürüne Başladı, RIA Novosti], 17.03.2014 <https://ria.ru/20140317/999851464.html> (18.12.2023)

¹⁰ Executive Order on Recognising Republic of Crimea, 17.03.2014, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20596> (18.12.2024)

¹¹ Распоряжение Президента Российской Федерации, [Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın Kararnamesi], 17.03.2014, <http://pravo.gov.ru:8080/page.aspx?92062> (18.12.2024)

¹² Sergei Markedonov, a.g.m.

¹³ Владимир Ивахненко, "Донбасс, Год Войны" *Радио Свобода*, [Vladimir İvahnenko, "Donbas Savaşın Birinci Yılı, Radyo Svoboda], 07.04.2015, <https://web.archive.org/web/20221021044156/https://www.svoboda.org/a/26942792.html> (15.12.2023)

katılmışlar ve Donetsk bölgesindeki Slovyansk şehrinin yönetim binasını ele geçirmişlerdir. 14 Nisan'da ise başbakan O. Turçinov, terör tehdidinin üstesinden gelmek ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü korumak için acil önlemler başlıklı kararnameyi imzalamıştır¹⁴. Nisan ayının sonuna kadar olan sürede ise çatışmalar bir nebze durulmuş ve küçük silahlarla yapılan saldırılara dönmüştür. 17 Nisan 2014'te ise Cenevre şehrinde, Avrupa Birliği, ABD, Rusya ve Ukrayna'nın diplomatik temsilcilerinin katıldığı Ukrayna'da çatışmayı ortadan kaldırmak için dördümlü görüşmeler yapılmış¹⁵ ancak bu girişim de barışı getirmemiştir.

11 Mayıs 2014 tarihinde ise Donetsk ve Luhansk bölgelerinde, kendi kaderlerini tayin etmeye yönelik referandumlar yapılmış ve bunun sonucunda Donetsk Halk Cumhuriyeti ve Luhansk Halk Cumhuriyeti bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ancak bu referandumlar uluslararası gözlemcilerin yokluğu, yasadışılıklar ve sahtecilik kanıtları nedeniyle eleştirilmiş¹⁶ ve DHC ve LHC uluslararası toplum tarafından tanınmamışlardır. Bu durum olayların iyice çığırından çıkmasına neden olmuş ve çatışmalar şiddetlenmiştir.

25 Mayıs'ta yapılan seçimlerde Petro Poroşenko cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve Ukrayna silahlı kuvvetlerinin Haziran ayından Ağustos ayının başına kadar olan süreçte saldırıları devam etmiştir. Bu süreç sonunda Rus kontrolündeki bazı bölgelerin kontrolü tekrar ele alınarak Donetsk ve Luhansk'ın etrafını sarmayı başarmışlardır. Haziran ayındaki operasyonlar sırasında Rusya da ayrılıkçılara verdiği desteği arttırmış ve onlara modern silahlar tedarik etmeye devam etmiştir. Çatışmalar 5 Eylül'de imzalanan ateşkesi sağlayan ilk Minsk anlaşmasından sonra azalmaya başlamış ve 2015 yılının Ocak ayına kadar bu ateşkes sürmüştür.

¹⁴ “Военный Конфликт в Донбассе: ключевые даты и факты”, *BBC News, Русская Служба*, [Donbas'ta Çatışma: Önemli Tarihler ve Gerçekler], 14.04.2017, <https://www.bbc.com/russian/features-39598555> (15.12.2023)

¹⁵ D.O. Denisov, “К Вопросу о Женевском Формате Урегулирования Конфликта на Украине”, *Гуманитарные Науки Вестник Финансового Университета*, T. 12, № 2, 2022, s. 22-30 [D.O. Denisov, “Ukrayna'daki Çatışmanın Çözümü İçin Cenevre Görüşmelerine Dair”, *Finans Üniversitesi Beşeri Bilimler Bülteni*, T. 12, S. 2, 2022]

¹⁶ Agata Wierzbowska-Miazga, Tadeusz Íwanski ve Piotr Zochowski, “The Farce of the Referendum in the Donbas”, *Centre for Eastern Studies*, 14.05.2014, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2014-05-14/farce-referendum-donbas> (18.12.2023)

2. Aktörler: Kim Ne İstiyor?

Rusya-Ukrayna krizinde doğrudan ve dolaylı olmak üzere pek çok aktör önemli rol oynamaktadır. Bunlardan ilki pek doğal olarak savaşın taraflarından olan Rusya'dır. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber iki farklı bağımsız ülke olan Rusya ve Ukrayna zaman zaman karşı karşıya gelseler de iki Slav kökenli halk olarak ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in «Rusya-1» adlı kanalda bir programda, Sovyetlerin dağılması sizin için ne ifade ediyor sorusuna verdiği cevabın trajedi¹⁷ olması aslında Putin ve Rus devletinin gelecekte emellerinin ne olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kremlin'e göre savaşın başlamasının nedeni 2013'te başlayan olaylar ve bu konuda yapacak başka bir hamlenin kalmamış olmasıdır. Rusya Devlet Başkanı V. Putin de 11 Ekim 2023'te verdiği bir demeçte, 2014'teki ABD ve Avrupa destekli darbeden* sonra Ukrayna'nın ülkenin güneydoğusunda bir savaş başlattığını ve 8 yıl süren bu olaylara kimsenin dikkat çekmediğini söylemiştir. Putin ayrıca Batılı ülkelerin Ukrayna'yı ele geçirdiklerini ve Rusların güvenliğini tehdit ettiklerini belirtmiş, Ukrayna'ya operasyon başlatılması kararının yapılacak başka hiçbir yöntem kalmadığı için alındığını vurgulamıştır.¹⁸ Bu durumda Rusya'nın, Ukrayna'nın güneyinde süren ve iddialarına göre Ukraynalı Neonazilerin 500'ü çocuk 14 bin kişiyi öldürdüğü 8 yıl süren bu olaylara neden en başından müdahale etmediği sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda genel kanı bir Rus haber gazetesinin “Ukrayna operasyonunun nedenlerine dair 13 cevap” başlıklı haberinde de belirttiği üzere, ülkenin böyle bir operasyona hazır olmamasıdır. Gazeteye göre Ruslar, böyle bir operasyona giriştiklerinde kendilerine karşı yaptırımlar uygulanacağını ve ülke ekonomisinin buna dayanamayacağını biliyordu. Bu nedenle Ruslar, bu 8 yıl boyunca ülke ekonomisini yaptırımlara hazır hale getirmişler, ordu ve filoyu modern silah ve

¹⁷ “Путин Назвал распад СССР Трагедией”, *Tass*, [Putin SSCB'nin dağılmasını Trajedi olarak adlandırdı, *Tass*,], 12.12.2021, <https://tass.ru/politika/13179271> (17.12.2023)

* Ukrayna Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç'in devrilmesi olayı.

¹⁸ “Путин рассказал о причинах начала спецоперации”, *Известия*, [Putin Özel Operasyonun Başlatılmasının Nedenleri Hakkında Konuştu, *İzvestiya*], 11.10.2023, <https://iz.ru/1587808/2023-10-11/putin-rasskazal-o-prichinakh-nachala-spetco-peratcii> (17.12.2023)

ekipmanlarla donatarak savaşa ve yaptırımlara hazır hale gelmişlerdir.¹⁹ Öyle ki, savaştan önce 72-75 ruble civarında seyreden dolar ruble paritesi, savaşın ilk ilk aylarındaki yaptırımlar karşısında 120-130 sınırına dayansa da yaz aylarında 50-52 bandına gerilemiştir. Yazının kaleme alındığı günlerde ise dolar-ruble paritesi savaştan önceki durumundan daha yüksek hale gelmiş 85-90 ruble civarına çıkmıştır.

Olayların diğer bir tarafı ise Ukrayna'dır. Sovyetler birliğinin dağılmasıyla bağımsız bir devlet haline gelen Ukrayna'nın Rusya ile ilişkileri zamanla iyiden kötüye doğru bir gelişim göstermektedir. Sovyetler sonrası Ukrayna Devleti ile ilgili bir yazı kaleme alan Rus politolog Oleg İgnatov, bu dönem Ukrayna'sını üç başlık altında incelemiştir: Rusya ile son derece iyi ilişkilere sahip Sovyet sonrası Ukrayna Devleti, potansiyel bir tehdit haline gelmeye başlayan Geçiş Hükûmeti ve Rusya'nın düşmanı olan Milliyetçi Hükûmet. Bu kapsamda Milliyetçi hükûmet fikri, Kırım'ın ilhakı ve Donbas'taki karışıklıklarla daha da güçlenmiştir. Bu hareketin asıl nedenini Ukraynalı milliyetçi kimliğinin, Rus kimliğine karşı muhalif duygular duymasından ve bu da Ukrayna'nın Batı ile Rusya arasında tarafsız bir devlet olmasına izin vermemektedir.²⁰ Bu bilgiler ışığında ABD ve Avrupa tarafından desteklenen ve NATO'nun kendi topraklarında yayılmasına izin veren Ukrayna ile Rusya arasında bir çatışmanın çıkması kaçınılmaz olmuştur. Eski ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissenger da Rusya-Ukrayna krizinin asıl nedeninin Ukrayna'yı NATO üyesi yapma girişimi olduğunu belirtmiştir.²¹

Krizin asıl tarafları olan Rusya ve Ukrayna'dan başka dolaylı yoldan sürece dahil olanlar da vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi ABD'dir. Bu süreçte ABD, NATO, İngiltere ve Avrupa Birliği'nin söz sahibi ülkeleri genel olarak aynı doğrultuda adımlar atmıştır. Rusların endişesinin asıl nedeni de Ukrayna ile Batının yakın ilişkidir. NATO'nun "Soğuk Savaş Sonrası Genişlemesi" adlı planına

¹⁹ "13 Ответов на Вопросы о Причинах Спецоперации на Украине", *Российская Газета*, [Ukrayna'daki Operasyonun Nedenlerine Dair 13 Cevap, *Rassiskaya Gazeta*], 23.03.2022, <https://rg.ru/2022/03/23/13-otvetov-na-voprosy-o-prichinah-sпецoperacii-na-ukraine.html> (17.12.2023)

²⁰ Олег Игнатов, "Украина После СССР, Три Государства", *Россия в Глобальной Политике*, [Oleg İgnatov, "SSCB'den sonra Ukrayna: 3 Devlet", *Küresel Siyasette Rusya*], 16.07.2020, <https://globalaffairs.ru/articles/ukraina-tri-strany/> (17.12.2023)

²¹ "Киссинджер Раскрыл Причины Конфликта на Территории Украины", *РИА Новости*, [Kissenger Ukrayna'daki Çatışmanın Nedenini Açıkladı, *RIA Novosti*], 27.05.2023, <https://ria.ru/20230527/nato-1874483038.html> (17.12.2023)

Ukrayna ve Gürcistan'ı da eklemesine karşılık, V. Putin, NATO'yu bunun kırmızı çizgiyi geçmek olduğu konusunda uyarmıştır. Ayrıca Ukrayna krizinin sıcak bir çatışmaya dönmemesi için NATO'nun doğu yönlü genişlemesini durdurduğunu resmî bir deklarasyon ile açıklamasını ve bloğun Ukrayna'ya yaptığı silah yardımını tamamen durdurmasını gerektiğini söylemiştir.²² Savaş sırasında özellikle ABD'nin Ukrayna'ya yaptığı yardımlar ve Rusya karşıtı yaptırımlar, Batı bloku ülkelerinin tutumlarını göstermesi açısından önemlidir. Ancak bizim görüşümüze göre Batı, Ukrayna'nın bu savaşı kazanamayacağını en başından beri bilmekteydi. Onların amacı da zaten Ukrayna'nın savaşı kazanması değil Ruslara olabildiğince zarar vermektir. 2022 yılından beri devam eden süreçte yaptırımlar ile başlayan bu zor durumda bırakma girişimleri, Rusların savaş süresinde kaybettiği askerler ve teknik alt yapı göze alındığında başarıya ulaşmış gibi görünmektedir.

Hem bölgesel konumu hem de NATO üyesi olması nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti de bu krizde önemli bir rol oynamaktadır. Ülkemiz, Rusya karşıtı yaptırımlara katılmamış ve savaşın başından itibaren aktif ve tarafsız bir politika üstlenmiştir. Bu doğrultuda çatışmaların durması için arabuluculuk rolünü üstlenmiş, tarafların dışişleri bakanlarını Antalya Diplomasi Forumu'nda bir araya getirmiştir. 10 Mart 2022 tarihinde gerçekleşen bu buluşmada Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ile Ukrayna Dışişleri Bakanı Dmytro Kuleba, eski Dışişleri Bakanımız Mevlüt Çavuşoğlu'nun katıldığı üçlü görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Daha sonra yine taraf heyetleri 29 Mart 2022'de Dolmabahçe görüşmelerinde bir araya gelmişlerdir.²³ Türkiye'nin tutumuyla ilgili bir yazı kaleme alan Ukrayna Uluslararası ilişkiler enstitüsünden İlya Kusa'ya göre, Türkiye-Ukrayna ilişkileri belirli çerçevelerde (askerî iş birliği ve Kırım'ın Ruslar tarafından işgali) gelişse de Türkiye Ukrayna'yı değerli bir müttefik olarak değil, bölgede Rusya'nın nüfuzunu engelleyebilecek bir tampon bölge olarak görmekteydi. Kusa'ya göre savaşın başlangıcından bu yana Türkiye'nin olayı beklediği gibi kınanamaması ve üstlendiği arabuluculuk rolü Ankara'nın her iki tarafla da bağlarının koparmadan süreci yönetme girişimiydi. Ankara'nın Rusya karşıtı yaptırımlara katılmaması, İsveç ve Finlan-

²² Ayşe Tuğçe Samsun, "Ukrayna Krizi'nin Avrupa Güvenliğine Olan Etkisi", *EURO-Politika*, S. 12, 2022, s. 10.

²³ Tayfur Yumuşak, "Türkiye'nin Rusya-Ukrayna Savaşı'ndaki Arabuluculuk Rolünün Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 25, S. 1, 2023, s. 188-189.

diya'nın NATO üyeliğine karşı çıkması da (daha sonra Finlandiya'nın katılmasına onay vermiştir) bu durumu göstermekteydi. Ancak yine Kusa aynı yazısında ne olursa olsun Türkiye'nin sorunun çözümünde önemli rol oynayacağını bunu da tahıl ihracatına ilişkin yaptığı arabuluculukta gösterdiğini söylemektedir.²⁴ Türkiye'nin süreçteki rolüne Rus bakışını gösteren yazılardan bir tanesi ise Rus Bilimler akademisinden İ.N. Vedenev tarafından yazılmıştır. Vedenev yazısında, Türkiye'nin konumu ve duruşu Rusya açısından önemli olduğunu, ancak Erdoğan veya haleflerinin bu durumu koruyabileceğinin garantisinin olmadığını,²⁵ belirterek bu denge politikasının değişkenlik gösterebileceği konusunda uyarıda bulunmuştur.

Küresel güç olarak önemli bir konumda bulunan Çin Halk Cumhuriyeti de bu büyük krizde önemli bir rol oynamaktadır. Çin'in ABD ile pek çok alanda görünür veya arka planda rekabet içinde olması, ikisinin bu olayda farklı konumlar almasına neden olmuştur. Rusya'nın savaş ilanından bir gün sonra 25 Şubat 2022'de İngiltere Dışişleri bakanı ile bir telefon görüşmesi gerçekleştiren Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi, ülkesinin olay karşısındaki tutumunu 5 madde halinde açıklamıştır. Buna göre Çin Halk Cumhuriyeti, bir ülkenin toprak bütünlüğünden korunmasından yana tavır alsa da NATO'nun doğuya doğru genişleme çabaları sırasında Rusya'nın meşru güvenlik endişelerinin ciddiye alınması konusunda uyarıda bulunmuştur.²⁶ Çin'in bu krizdeki rolü üzerine uzun bir çalışma yayınlayan Çinli Profesör Huasheng Zhao'ya göre, Çin'in Rusya-Ukrayna çatışmasındaki konumu tarafsızlık değil yapıcı bir müdahaledir, Çin'in sorunun çözümüne dair Şubat 2023'te

²⁴ Илья Куса, “Союзник, Посредник или Разрыв. Какие Перспективы у отношений Украины и Турции”, *Carnegie Endowment for International Peace*, [İlya Kusa, “Müttefik, Arabulucu ya da Kopuş, Ukrayna ile Türkiye Arasındaki İlişkiler için Beklentiler Nelerdir], 26.09.2022. <https://carnegieendowment.org/politika/87998> (17.12.2023)

²⁵ Илья Николаевич Веденев, “Позиция и Роль Турции в Урегулировании Конфликта на Украине”, *Восточная Аналитика*, Т. 13, №2, 2022, s. 92 [İlya Nikolaeviç Vedenev, “Ukrayna Krizinin Çözümünde Türkiye'nin Tutumu ve Rolü, Doğu Analizi, s. 13, S. 2: 2022]

²⁶ Руслан Изимов, “Война России в Украине, Позиция Китая”, *Центральная Азия в Фокусе Внимания Китайских СМИ*, [Ruslan İzimov, “Rusya Ukrayna Savaşı ve Çin'in Tutumu”, Çin Medyasının Dikkatinde Orta Asya], 25.02.2022, <https://www.caa-network.org/archives/23763/vojna-rossii-v-ukraine-pozicziya-kitaya> (17.12.2023)

önerdiği 12 maddelik öneri* yapıcılık anlayışına örnek olarak gösterilebilir. Çin'in bakış açısına göre Ukrayna krizi, nedenleri, katılımcıları ve onların çıkarları nedeniyle son derece karmaşıktır. Bu durum sadece Rusya-Ukrayna arasındaki savaş değil, aynı zamanda Rusya ile ABD ve NATO arasında bir vekâlet savaşı hatta yarı savaştır. İşte bu nedenle Çin'in Ukrayna ile şimdiye kadar bir sorunu olmasa da konu Rusya, ABD ve NATO olduğunda Çin Hükûmetinin olayların bu dereceye gelmesinin nedeni olarak ABD ve NATO'yu görmesine neden olmuştur. Yazara göre, savaş devam ettiği sürece Çin'in politikaları, Çin-Rusya ilişkileri ve Çin ile Batı arasındaki ilişkiler yeni birtakım testler ve zorluklarla karşı karşıya kalabilir.²⁷ Kısacası Çin Hükûmeti, tarafları barış masasına çağırarak bu krizde yapıcı bir rol alarak, savaşın bitmemesinin nedeni olarak gördüğü Batı karşısında önemli bir hamle yapmak istemektedir.

Sonuç

2013 yılında başlayan Rusya-Ukrayna krizi, 2014 yılında büyük protesto gösterilerinin başlamasına neden olmuş bu gösteriler de zamanla önce bir iç savaşa, daha sonra ise Rusya'nın dahil olmasıyla uluslararası bir probleme dönmüştür. Rusların, Ukrayna'nın doğusundaki Rus kökenli olarak gördüğü halkı Neonaziler olarak adlandırdıkları faşist girişimlere karşı koruma iddiası olayları daha da tırmandırmıştır. Bölgenin ABD ve NATO'nun Rusya'ya karşı genişleme projesinde önemli bir stratejik konumda olması da bu çatışmaların çıkmasında ve hala devam etmesinde önemli bir etkiye sahiptir.

Savaşın ilk günlerinde özellikle başkent Moskova'da ve St. Petersburg'da savaş karşıtı büyük protesto gösterileri yapılsa da Rus hükûmeti göstericilere çok sert tepki göstermiş ve kısa sürede bu protestolar sindirilmiştir. Olaylar sırasında Rusya'da olmam ve bizzat gözlemlerime dayanarak söyleyebilirim ki, protestolarda daha çok gençler yer alırken, orta yaş ve üzeri (özellikle Sovyet dönemi görmüş kişiler) V. Putin ve hükûmeti desteklemekteydiler. Bu da Rusların olayların başlamasında 8 yıl önce giriştiği savaş hazırlıkları dahilinde kamuoyu oluşturmadaki başarılarını göstermektedir. Büyük kentlerdeki meydanlarda 2014 yılındaki olaylar sırasında aileleri öldürülen Rus kökenli çocukların görüntülerini paylaşan Rus hükûmeti, yaptığı bu hamleyle olayları neden "savaş"

* Savaşın yıl dönümünde Çin hükûmetinin: savaşın kazananı olmayacağını vurgulayıp ve taraflara ateşkese çağırısı yaptığı öneri.

²⁷ Huasheng Zhao, "Explaining China's Reaction to the Russia-Ukraine Crisis", *China International Strategy Review*, 2023:5, s. 42.

değil de “özel operasyon” olarak adlandırdıklarını göstermekteydi. Çünkü Rusya olayların nedenini yukarıda da bahsedildiği üzere bölgedeki kökeni Rus olan halkı korumak olarak açıklamıştır. Rus basınında operasyonun diğer nedeni olarak da NATO'nun Rusya aleyhinde genişleme çabaları gösterilmektedir.

Rusların kendi halkına ve dünya kamuoyuna açıkladığı bu nedenler bazı kesimler tarafından haklı olarak görülebilmektedir. Krizin başladığı ve giderek büyüdüğü Donbas bölgesinin bir diğer özelliği ise zengin kömür yataklarıdır. V. Putin'in geçtiğimiz günlerde yaptığı açıklamalarda, Ukrayna'nın müzakere masasına dönmek için şansı olduğunu ancak bu masada Donetsk ve Luhansk bölgelerinin statülerinin tartışılmayacağını belirtmesi bu kapsamda önemlidir. Yani Ruslar, çatışmaların başında Kırım'da yaptıklarını Donetsk ve Luhansk bölgelerinde de yapmış ve onları Rusya Federasyonu topraklarına katmıştır.

Olaylara günümüzden baktığımızda Rusya burada bir bataklıkta saplandı mı sorusu gündeme gelebilir. Çünkü öngörülen Rusların hedeflerine ulaşip bu olayı sonlandırmasıydı. Ancak Batı'nın üst düzey askerî yardımları olayları bugün buraya kadar getirmiştir. Savaş sırasında kendisine uygulanan yaptırımlara direnen Rusya, ülkeden çekilen büyük markaların yerine muadillerini açarak ekonomik soruna ülke içinde çözüm bulmuştur. Ayrıca Rusya zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir ve bunu da siyasi bir güç olarak kullanmaktadır. Olaylar sırasında Rus halkını en çok endişelendiren durum askerî personel ve araç kayıplarıdır. Rus basınında yer almasa da özellikle batılı kaynaklar bu kayıpların yüksek seviyelerde olduğunu iddia edilmektedir. 21 Eylül 2022'de V. Putin'in ilan ettiği kısmi seferberlik de bu iddiaların doğru olabileceğini göstermektedir. Askerî mühimmat kayıpları da muhtemelen yüksek olan Rusya'nın nükleer silahlara sahip olduğu unutulmamalıdır. Kremlin de zaman zaman yaptığı açıklamalarla bu konuyu dünya kamuoyuna hatırlatmaktadır.

Sonuç olarak iki tarafın ve dünya siyasetinde söz sahibi ülkelerinin karşılıklı açıklamalarına rağmen, 2014 yılında protestolarla başlayan olaylar 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna'ya operasyon başlatmasıyla büyük bir krize evrilmiştir. Bugün arabulucuların çabalarına rağmen, Batının Ukrayna'ya kesintisiz desteğiyle henüz bir kazanan çıkmadığı ve hala devam eden bu krizin nedenlerini geride kalan 8 yılda özellikle 2014 yılında bulabiliriz. Olaylara 2014 yılındaki gelişmeler ışığında baktığımızda sorunun çözümüne daha da yaklaşacağımıza şüphe yoktur.

KAYNAKLAR

- DENISOV, D. O. “К вопросу о Женевском Формате Урегулирования Конфликта на Украине”, *Гуманитарные Науки Вестник Финансового Университета*, Т. 12, № 2, 2022, s. 22-30 [D.O. Denisov, “Ukrayna’daki Çatışmanın Çözümü İçin Cenevre Görüşmelerine Dair”, *Finans Üniversitesi Beşeri Bilimler Bülteni*, Т. 12, S. 2, 2022]
- ERISTAVI Maxim, “How Ukraine’s Parliament Brought Down Yanukovich”, *Daily Beast*, 03.02.2014, <https://www.thedailybeast.com/how-ukraines-parliament-brought-down-yanukovich> (15.12.2023)
- HARDING, Luka and Shaun Walker, “Crimea applies to be part of Russian Federation after vote to leave Ukraine” *The Guardian*, 17.03.2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/17/ukraine-crimea-russia-referendum-complain-result> (18.12.2023)
- IGNATOV, Олег, “Украина После СССР, Три Государства”, *Россия в Глобальной Политике*, [SSCB’den sonra Ukrayna: 3 Devlet, Küresel Siyasette Rusya], 16.07.2020, <https://globalaffairs.ru/articles/ukraina-tri-strany/> (17.12.2023)
- IVAHNENKO, Vladimir, “Донбасс, Год Войны” *Радио Свобода*, [Donbas Savaşın Birinci Yılı, Radyo Svoboda], 07.04.2015, <https://web.archive.org/web/20221021044156/https://www.svoboda.org/a/26942792.html> (15.12.2023)
- IZIMOV, Ruslan, “Война России в Украине, Позиция Китая”, *Центральная Азия в Фокусе Внимания Китайских СМИ*, [Rusya Ukrayna Savaşı ve Çin’in Tutumu], *Çin Medyasının Dikkatinde Orta Asya*, 25.02.2022, <https://www.caa-network.org/archives/23763/vojna-rossii-v-ukraine-pozicziya-kitaya> (17.12.2023)
- KUSA, İlya, “Союзник, Посредник или Разрыв. Какие Перспективы у отношений Украины и Турции”, *Carnegie Endowment for International Peace*, [Müttefik, Arabulucu ya da Kopuş, Ukrayna ile Türkiye Arasındaki İlişkiler için Beklentiler Nelerdir], 26.09.2022. <https://carnegieendowment.org/politika/87998> (17.12.2023)
- KUZIO, Taras, *Putin’s War Against Ukraine, Revolution, Nationalism and Crime*, Toronto, 2017.

- MARKEDONOV Sergei, “The Challenge of Crimea for Russia’s Domestic and Foreign Policy”, <https://www.siwps.org/wp-content/uploads/Markedonov.pdf> (16.12.2023)
- MENON, Rajan, “Ukraine: Is Yanukovich Finished?”, *The National Interest*, 28.01.2014, <https://nationalinterest.org/commentary/ukraine-yanukovich-finished-9775> (15.12.2023)
- SAMSUN, Ayşe Tuğçe, “Ukrayna Krizi’nin Avrupa Güvenliğine Olan Etkisi”, *EUROPolitika*, S. 12, 2022, s. 7-15.
- VEDENEV, İlya Nikolaeviç, “Позиция и Роль Турции в Урегулировании Конфликта на Украине”, *Восточная Аналитика*, Т. 13, №2, 2022, s. 88-94. [“Ukrayna Krizinin Çözümünde Türkiye’nin Tutumu ve Rolü, Doğu Analizi, c. 13, S. 2, 2022]
- WIERZBOWSKA-MIAZGA: Agata, Tadeusz İwanski ve Piotr Zockowski, “The Farce of the Referendum in the Donbas”, *Centre for Eastern Studies*, 14.05.2014, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2014-05-14/farce-referendum-donbas> (18.12.2023)
- YUMUŞAK, Tayfur, “Türkiye’nin Rusya-Ukrayna Savaşı’ndaki Arabuluculuk Rolünün Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 25, S. 1, 2023, s. 165-194.
- ZHAO, Huasheng, “Explaining China’s Reaction to the Russia-Ukraine Crisis”, *China International Strategy Review*, S. 5, 2023, s. 24-46.

b. İnternet Kaynakları ve Gazeteler

- Executive Order on Recognising Republic of Crimea, 17.03.2014, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20596> (18.12.2024)
- “Военный Конфликт в Донбассе: ключевые даты и факты”, *BBC News, Русская Служба*, [Donbas’ta Çatışma: Önemli Tarihler ve Gerçekler], 14.04.2017, <https://web.archive.org/web/20220608054101/https://www.bbc.com/russian/features-39598555> (15.12.2023)
- “Как Жители Крыма Голосовали за Вхождение в состав России”, *Ведомости*, [Kırım Halkı Rusya’ya Katılım için Oy Kullandı, Vedomosti], 16.03.2014, <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/16/kak-zhiteli-kryma-golosovali-za-vhozhdenie-v-sostav-rossii> (17.12.2023)

- “Киссинджер Раскрыл Причины Конфликта на Территории Украины”, *РИА Новости*, [Kissenger Ukrayna'daki Çatışmanın Nedenini Açıkladı, Ria Novosti], 27.05.2023, <https://ria.ru/20230527/nato-1874483038.html> (17.12.2023)
- “Крым Начал Процедуру Присоединения к РФ, объявив о Независимости” *РИА Новости*, [Kırım Bağımsızlığını İlan Ederek, Rusya Federasyonuna Katılma Prosedürüne Başladı, RIA Novosti], 17.03.2014, <https://ria.ru/20140317/999851464.html> (18.12.2023)
- “Крым Определились, Каким Способом Войдет в Россию”, *Ведомости* [Kırım Hangi Yolla Rusya'ya Bağlanacağına Karar Verdi, Vedomosti], 11.03.2014 <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/11/verhovnyj-sovet-kryma-prinyal-deklaraciyu-nezavisimosti> (17.12.2023)
- Постановление ГС РК О независимости Крыма, [Kırım Cumhuriyeti Devlet Konseyinin Kırım'ın Bağımsızlığına Dair Kararı], 17.03.2014, <http://www.rada.crimea.ua/act/11748> (18.12.2023)
- “Путин рассказал о причинах начала спецоперации”, *Известия*, [Putin Özel Operasyonun Başlatılmasının Nedenleri Hakkında Konuştu, İzvestiya], 11.10.2023, <https://iz.ru/1587808/2023-10-11/putin-rasskazal-o-prichinakh-nachala-spetcoperacii> (17.12.2023)
- “Путин Назвал распад СССР Трагедией”, *Тасс*, [Putin SSCB'nin dağılmasını Trajedi olarak Adlandırdı, Tass], 12.12.2021, <https://tass.ru/politika/13179271> (17.12.2023)
- Распоряжение Президента Российской Федерации, [Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın Kararnamesi], 17.03.2014, <http://pravo.gov.ru:8080/page.aspx?92062> (18.12.2024)
- “13 Ответов на Вопросы о Причинах Спецоперации на Украине”, *Российская Газета*, [Ukrayna'daki Operasyonun Nedenlerine Dair 13 Cevap, Rassiskaya Gazeta], 23.03.2022, <https://rg.ru/2022/03/23/13-otvetov-na-voprosy-o-prichinah-specoperacii-na-ukraine.html> (17.12.2023)

TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNİN AB-NATO İŞ BİRLİĞİ VE BÖLGE GÜVENLİĞİNDEKİ ROLÜ

Erol KALKAN*

Giriş

Bu makale, Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkilerinin bölgesel güvenliğe etkisini ve AB ile Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) arasındaki iş birliğinin geliştirilmesindeki rolünü incelemektedir. Öncelikle, artan küresel terörizm; Filistin-İsrail ve Rusya-Ukrayna çatışmaları; Irak, Suriye ve Libya'daki iç savaşlar; bunlarla birlikte artan yasadışı göç sorunu, Türkiye ve Avrupa'nın istikrar ve güvenliğine tehdit etmektedir. Söz konusu durumlar özellikle Ortadoğu, Kafkaslar ve Akdeniz'in istikrarı ve güvenliğiyle yakından bağlantılıdır. Makalede ise bu durumların geçirdiği dönüşüm tartışılmaktadır. İkinci olarak, Türkiye ve AB'nin güvenliğinin sağlanması için Türkiye-AB ve AB-NATO iş birliğinin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle Türkiye ile AB arasında güvenlik alanında iş birliğinin kaçınılmaz ve ertelenemez bir gereklilik olduğu savunulmaktadır. Üçüncü olarak, Türkiye'nin askeri kapasitesi ve askerî operasyonlardaki tecrübesi, jeostratejik konumu ve Avrupa'nın istikrarsız komşularıyla -Balkanlar, Karadeniz ve Orta Doğu- olan bağlantılarının AB'nin Ortak Güvenlik ve Savunma Politikasının (OGSP) güvenilirliğini ve kabiliyetini artıracakları ön sürülmektedir. Dolayısıyla Türkiye-AB ilişkilerinin kalitesi ve hızının Türkiye, AB ve bölge güvenliğinin geleceği açısından hayati bir öneme haiz olduğu tartışılmaktadır. Bu bağlamda, a) OGSP'nin temel amaçları ve Türkiye'nin OGSP'deki rolü ve katkıları incelenmekte, b) Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrupa güvenlik sisteminde meydana gelen gelişmelere yönelik Türkiye'nin politikası tahlil edilmekte, c) AB-Türkiye ilişkilerinin Türkiye'nin güvenli-

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, erolkalkan@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2846-4088.

ğine ve bölgedeki etkinliğine etkileri incelenmekte ve d) Türkiye'nin AB güvenlik ve savunma mimarisindeki rolü sorgulanmaktadır.

Çalışmada ilk olarak Avrupa entegrasyonunun ve AB'nin genişleme politikasının ardındaki güvenlik motivasyonları incelenecektir. İkinci olarak, Türkiye ile AB'nin güvenlik alanındaki iş birlikleri ile Türkiye'nin Avrupa-Atlantik güvenlik mimarisindeki rolü ve önemi değerlendirilecektir. Daha sonra Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (ESDI/EGSK) süreci ve St. Malo zirvesi sonrasında AB'nin özerk güvenlik ve savunma mimarisini inşa etme girişimleri analiz edilecektir. Bu bağlamda, Türkiye'nin AB'den talepleri, AB'nin Türkiye'ye ESDI/OGSP konusundaki vaatleri ve Türkiye'nin AB/OGSP-NATO iş birliğine ilişkin vetosu irdelenerek, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası inşa edilmeye çalışılan Avrupa güvenlik mimarisine yönelik politikası incelenecektir. Son olarak, Türkiye'nin AB/OGSP'nin güvenilirliğine ve kapasitesine nasıl ve ne ölçüde katkıda bulunabileceği tahlil edilerek Türkiye'nin Avrupa güvenlik mimarisindeki rolü araştırılacaktır.

1. Avrupa Entegrasyonunda Güvenliğin Yeri

AB entegrasyon ve genişleme sürecine baktığımızda AB'nin yapısının, kurumlarının, politikalarının ve üçüncü ülkelerle ilişkilerinin, Avrupa kıtasında, çevresinde ve dünyada meydana gelen siyasi ve ekonomik gelişmelerle şekillendiğini görmekteyiz. Avrupa entegrasyonunun ve AB'nin temellerini oluşturan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmasındaki temel amaç, çelik ve kömür gibi hammaddeler üzerine iş birliği ve kontrol geliştirerek Avrupa kıtasında gelecekte yaşanabilecek savaşları önlemektir. AKÇT zamanla Avrupa ülkeleri arasında ekonomik ve politik bir iş birliğine dönüştürüldü ve Avrupa'da bir serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar ve OGSP inşa edildi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Batı dünyasına ve tüm Avrupa'ya yönelik komünist ideolojinin ve askerî tehditlerin yerini yeni uluslararası, ekonomik, siyasi ve sosyal aksaklıklar ile güvenlik sorunları aldı. Böylece AB, Maastricht, Amsterdam, Nice ve Lizbon Antlaşmaları ile algılanabilir siyasi, ekonomik ve güvenlik risklerinden kaçınarak, Avrupa kıtası ve çevresinde refah, istikrar ve güvenliğin sağlanması amacıyla yapısını yenileyerek tarihsel gelişimini sürdürmüştür. Bu bağlamda AB, Avru-

pa'nın güvenliğini sağlamak için AB/OGSP-NATO iş birliğini geliştirerek Doğu Avrupa'daki sınırlarını genişletti. 11 Eylül Saldırıları, Arap Baharı, Rusya-Ukrayna çatışması ve Ortadoğu'da artan gelişmeler, sadece AB'nin değil dünyanın geri kalanının da tehdit algısını ve güvenlik çıkarlarını değiştirdi. Bu gelişmelere uygun olarak AB ayrıca 2011 ve 2016 yıllarında komşuluk politikasını genişletip yeniledi ve AB'yi daha yetenekli, tutarlı ve stratejik bir küresel aktör haline getirmek amacıyla 2016 yılında Avrupa'nın güvenlik kapasitesine ilişkin ana hedefleri yeniden belirledi.¹ Tüm bu gelişmeler ve AB ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) yönetimi arasında artan sorunlar sonucunda başta Fransa (Macron) olmak üzere AB üyeleri tarafından bir Avrupa ordusunun kurulması konusu tartışılmaya başlandı.² Yaşanan bu gelişmeler Avrupa ve uluslararası ilişkiler çalışmaları öğrencilerinin³ de not ettiği üzere AB'nin öncelikli yapılanma ve politika alanlarını yerelden uluslararasına, ekonomiden politika ve güvenliğe doğru kayması sonucunu doğurmaktadır.

AB kurumlarında ve politikalarında yaşanan gelişim ve değişimlere bakıldığında, komünist blokun çöküşü ve AB çevresindeki bölgelerde artan istikrarsızlıkla birlikte genişleme ve AB Komşu Ülkeler Politikasının (ABKP/ENP) AB gündeminin önemli bir parçası haline geldiği görülmektedir. 2000'lerin ilk yıllarından başlayarak hız kazanan genişleme ve ABKP hem AB üyesi ülkeler hem de AB üyesi olmayan bölge ülkeleri açısından siyasi, ekonomik ve güvenlikle ilgili birtakım hedefler ihtiva etmekteydi: 1) ilgili ülkelerin ekonomilerini ve demokratikleşme süreçlerini destekleyerek AB'nin ekonomik ve politik yapısına entegre olmaları, 2) AB'nin çevresindeki istikrar ve güvenliği artırarak Avrupa kıtasında güvenlik ve istikrarı sağlamak, 3) AB'yi uluslararası arenada en güçlü

¹ Ayrıntılar için Avrupa Komşuluk Politikası (ENP) ve Avrupa Dış Eylem Planı'na bakınız.

² Bilindiği üzere Aachen Antlaşması ile Merkel ve Macron 22 Ocak 2019'da Güvenlik ve Avrupa ordusunun geliştirilmesi alanında iş birliğini artırma kararı aldı.

³ Ziya Öniş, "An Awkward Partnership: Turkey's Relations With The European Union in Comparative-Historical Perspective", <http://home.ku.edu.tr/~zonis/partnership.PDF>'dan alındı, 2001; Simon Duke, "The Enigmatic Role of Defence in the EU: From EDC to EDU?", *Foreign Affairs Review*, 1, 2018, s. 63-80; Robert Mason, "The Syria Conflict and the Euro-Med Refugee Crisis: An Opportunity to Enhance the Common Foreign and Security Policy?", *European Foreign Affairs Review*, 1, 2018, s. 81-95; Jemas Headley, "Perceptions of the Ukraine Crisis: A Clash Between a Modern Russia and a Postmodern European Union?", *European Foreign Affairs Review*, 1(1), 2018, s. 101-117.

aktörlerden biri haline getirmek. Fakat, Collins'in⁴ belirttiği ve son yaşanan Rusya-Ukrayna çatışmasının da gösterdiği üzere, Avrupa bölgesi bugün Soğuk Savaş döneminde karşılaştığından daha karmaşık, çok boyutlu ve değişken tehditlerle karşı karşıyadır. Nükleer silahlarla ilgili artan gerilim, Avrupa başkentlerindeki terör saldırıları, Rusya'nın genişlemesi, Şii-Sünni çatışması, İsrail-Filistin çatışması, artan radikal hareketler, Suriye, Irak ve Libya'daki iç savaşlar; Kafkaslar ve Kuzey Afrika'daki terör hareketleri, Orta Doğu ve Avrupa'nın istikrar ve güvenliğini giderek daha fazla tehdit etmektedir.

Bütün bu gelişmeler güvenlik açısından merkez ile çevre arasındaki karşılıklı bağımlılığı daha da artırmaktadır. Avrupa'nın güvenliği ve istikrarı komşu bölgelerdeki gelişmelerle daha da bağlantılı hale gelmektedir.⁵ Avrupa'nın refah, istikrar ve güvenliği, çevresindeki siyasi, ekonomik, demokratik, sosyal ve güvenlik sorunları çözülmeden sağlanamaz⁶. Avrupa'ya komşu bölgelerdeki güvenlik kaygılarını azaltmak, siyasi ve ekonomik verimliliği artırmak için AB'nin Orta Doğu, Akdeniz ve Kafkaslarda daha aktif ve etkili ekonomik, politik ve güvenlik rolleri üstlenmesi gerekmektedir.⁷ Türkiye'nin jeopolitik konumu, tarihi, demokratik yapısı ve ordu gücü düşünüldüğünde Türkiye-AB ilişkilerinin kalitesi, AB'nin çevresindeki etkinliği ve dolayısıyla güvenliği anlamında önem arz etmektedir.

2. Türkiye'nin AB/OGSP-NATO İş Birliğindeki Rolü: 2002 Brüksel ve Ankara Antlaşmaları

Birinci Dünya Savaşı Avrupa ve çevresinde yeni dengelerin oluşmasına yol açmıştır. ABD'nin yanı sıra Avrupalı devletler de

⁴ Paul Collins, "A New Headline Goal For Europe's Defence Capabilities", *Friends Of Europe*, July 28, 2016, <https://www.friendsofeurope.org/publication/newheadline-goal-europes-defence-capabilities/>dan alındı.

⁵ Mason, agm, s. 86-89; Headly, agm, s. 104-108.

⁶ Ersel Aydınli; *Emerging Transnational (In)security Governance: A Statist Transnationalist Approach*, London: Routledge, 2010; Mason, agm, s. 87; Headly, agm, s. 108.

⁷ Felix Sanz, A European Perspective and Assessment of NATO's Mediterranean Security Dialogue, 2003, in Brauch, G. G., Liotto, P.H., Marquina, A., Rogers, P., Selim, M.E. (eds); Aydin, M. (2003). Conceptualising of Security in Turkey, in Brauch, G. G., Liotto, P.H., Marquina, A., Rogers, P., Selim, M.E. (eds), Security and the Environment in the Mediterranean, Conceptualising Security and Environmental Conflicts, Berlin- Heidelberg:Springer; Collin agm, 2016; Mason, agm, s. 85-88; Headly, agm, s. 106-109.

idealist anlayışı benimsemiş ve Milletler Cemiyeti gibi devletlerarası teşkilatlar aracılığıyla uluslararası hukuku inşa etmeye çalışmıştır. Devletler arasındaki sorunların çözümünde devletlerarası örgütleri ve uluslararası hukuku etkinleştirme çabalarını görmekteyiz. Bu süreçte yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti "yurtta barış, dünyada barış" ilkesini benimsemiş ve Avrupa ile dostane ilişkiler geliştirme çabasında olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya Batı ve Doğu olmak üzere iki bloka bölünmüştür. Batı bloku ABD önderliğinde neo-liberal değerlere benimserken Doğu bloku devletleri Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği (SSCB) öncülüğünde Marksist-Leninist değerleri benimsemiştir. Batı Avrupa ülkeleri ile Türkiye ve ABD siyasette, ekonomide ve güvenlik alanlarında SSCB tehdidine karşı iş birliği yapmıştır. Ortak düşman ve güvenlik çıkarları nedeniyle Türkiye ve Batı Avrupa ABD ile ittifak kurmuştur. Türkiye'nin jeostratejik ve jeopolitik konumu ile askerî kapasitesi Türkiye'yi Batı Dünyası için önemli bir konuma getirmiştir. Bu nedenle ABD başta olmak üzere ve Batı Avrupa ülkeleri Türkiye'yi Batı güvenlik şemsiyesi içerisinde tutmuş ve Türkiye Soğuk Savaş döneminde SSCB tehdidine karşı Avrupa-Atlantik güvenliğinde önemli bir rol oynamıştır.⁸

SSCB'nin çöküşüyle birlikte Batı'nın tehdit algılamaları ve güvenlik çıkarları da değişime uğramıştır. Türkiye'nin Batı dünyasının yeni güvenlik iklimindeki yeri de bu bağlamda akademik tartışmanın önemli sorgulama alanlarından biri olmuştur. Müftüler-Bac, Whiteman ve Aydınli'nin⁹ not ettiği üzere, Türkiye ile AB arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin yanında Soğuk Savaş sonrası dönemde Batı Avrupa ülkelerinin değişen tehdit algıları ve güvenlik çıkarları, 1990'lar boyunca AB'nin Türkiye'nin AB adaylığına yönelik olumsuz tutumunda önemli rol oynamıştır. Batı Avrupa ülkelerinin tehdit algılamaları ve güvenlik çıkarlarında Soğuk Savaş sonrası yaşanan değişime paralel olarak Türkiye'ye karşı değişen tutum ve politikaları Türkiye'nin Avrupa-Atlantik güvenlik şemsiyesindeki rolünü kaybetme endişelerini de artırmıştır. Bu bağlamda, özellikle St. Malo Zirvesi sonrası Avrupa savunma ve

⁸ Gülnur Aybet-Meltem Müftüler Baç, "Transformation in Security and Identity After the Cold War: Turkey's Problematic Relations with Europe", *International Journal*, Autumn 2000, s. 567-582.

⁹ Meltem Müftüler Baç, *Turkey's Relation with a Changing Europe*, Manchester: Manchester University Press, 1997; Richard Whiteman, "The fall and rise, of civilian power Europe?", *National Europe Centre Paper* 16. 2002, Canberra, ACT, Australia: Australian National University, <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/41589/3/whitman.pdf> dan alındı.

güvenlik yapısında ortaya çıkan gelişmelerle Türkiye'nin AB ve bazı AB üyesi ülkelerle (Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi) sorunlu ilişkileri, Türkiye'nin Avrupa güvenlik yapısındaki yeni yerine ve rolüne dair kaygılarını artırmıştır.

Dolayısıyla Türkiye, OGSP'den kaynaklanan endişelerini azaltmak için OGSP'nin karar alma sürecine eşit katılım talep etmiştir. AB, Türkiye'ye duruma göre katılım (participation on case-by-case bases) teklifinde bulunmuştur. Fakat Türkiye, AB'nin bu teklifini reddetmiş ve özellikle AB'nin NATO ile iş birliği yapacağı ve(ya) yapması gereken durumlarda OGSP'nin karar alma ve uygulama sürecine tam katılım talebinde bulunmuştur.¹⁰ Ayrıca Türkiye, NATO'daki veto yetkisini kullanarak 2002 yılına kadar AB/OGSP-NATO iş birliğini veto etmiştir. Aybat ve Müftüler-Bac'ın¹¹ belirttiği üzere, Helsinki Zirvesi (1999) sürecinde AB, OGSP'nin NATO ile iş birliği olmadan yeterli ve güvenilir olamayacağını anlamıştır. Dolayısıyla AB, Türkiye'yi AB/OGSP-NATO iş birliği üzerindeki vetosunu geri çekmeye ikna etmek için Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu kabul etmiştir. Fakat Türkiye, AB ve kurumlarına karşı olan güvensizliğinden dolayı 'Berlin Plus Antlaşması'nın uygulanmasını veto etmeye devam etmiştir. Türkiye ile AB arasındaki NATO-OGSP iş birliğine dair uzlaşma, 11 Eylül saldırılarından sonra 2002 yılında imzalanan Ankara Antlaşmasıyla mümkün olmuştur. Bu durum ilk olarak, AB'nin Türkiye ile anlaşmaya varmadan NATO ile iş birliği yapabilecek durumda olmadığını göstermektedir. İkinci olarak, AB'nin Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine ilişkin iki tarihi kararı, Türkiye'nin Avrupa savunma ve güvenliği açısından elzem olduğunun AB tarafından anlaşılmasıyla alındığı gerçeğidir. Bu kararlardan ilki, AB'nin Türkiye'ye yönelik dış politikasında önemli bir değişiklik yaparak NATO ile iş birliği kararı alınan Helsinki'de Türkiye'ye adaylık statüsü verilmesidir. İkincisi ise 11 Eylül'ün ardından Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin 2002 yılında başlatılması için tarih verilmesidir. Bu iki hüküm basit tesadüfle açıklanamaz. Missiroli'nin

¹⁰ Erol Kalkan, *Is Turkey awkward or indispensable candidate for EU membership? An Analysis of EU-Turkey Relations from Security, Economic and Political Perspective*, Hakim Yayınları, Ankara, 2016.

¹¹ Aybet-Baç, agm, s. 567-582.

not ettiği üzere “Avrupa Birliği'nin genişlemesi başlı başına bir güvenlik politikasıdır”.¹² Bu nedenle AB, Türkiye'nin Avrupa'nın güvenliği ve savunması için ne kadar önemli ve vazgeçilmez olduğunu idrak ettiğinden beri Türkiye'ye karşı genel politikasında değişiklikler yapmış ve yapmaya devam etmektedir.

Aşağıda detaylandıracağımız üzere Türkiye'ye sağlanan bazı teminatlar neticesinde AB/OGSP-NATO iş birliği Ankara ve Brüksel Antlaşmalarıyla güvence altına alınmıştır. Howorth'un da belirttiği üzere Ankara ve Brüksel Antlaşmalarıyla Türkiye'ye hem saldırılmazlık hem de istişare konularında bazı teminatlar verilmiştir.¹³ Avrupa Konseyi'nin Ekim 2002'de aldığı kararla¹⁴ Batı Avrupa Birliği'nin (BAB-WEU) NATO üyelerine karşı kullanılmamasına ilişkin eski kısıtlaması,¹⁵ yeni OGSP bağlamında aktarılmıştır. Yazılı metinde Türkiye'den açıkça bahsedilmemekle birlikte, Avrupa Konseyi, OGSP'nin hiçbir NATO üyesine karşı kullanılmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin Hızlı Müdahale Gücü (Rapid Reaction Force- RRF)'nden kaynaklanan endişelerinin giderildiğini de Brüksel Anlaşması'nda yer alan şu maddeden anlamak mümkündür: “AB liderliğindeki herhangi bir operasyonun -AB özerk operasyonları ve Hızlı Müdahale Operasyonları da dahil- bir müttefikin herhangi bir coğrafi etki ve(ya) çıkar alanında yürütülmesi ancak ilgili müttefikin katılımına karar verecek olan Konsey ile istişarede bulunduktan sonra yerine getirilir”,¹⁶ Bu durum bir yandan AB özerk operasyonları (the EU-autonomous operations) ve Hızlı Müdahale Gücüne ilişkin Türkiye'nin çıkar alanlarındaki operasyonlarına dair endişelerini azaltırken, diğer taraftan, Türkiye'nin itirazlarının bir sonucu olarak, Doğu Akdeniz bölgesinin (Kıbrıs ve Malta) OGSP'nin dışında kalması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca, AB'nin OGSP oluşturma, uygulama ve istişareye dair yeni düzenlemeleri, Türkiye'nin OGSP karar alma süreçlerine katılması, kararlarda yönlendirici olması, eylem ve operasyonlara katılması için

¹²Antonio Missiroli, “Bigger EU, Wider CFSP, Stronger ESDP? The View from Central Europe, *European Union Institute for Security Studies Occasional Paper*, 34, 2002, s. 62.

¹³Jolyon Howorth, *Security and Defence Policy in the European Union*, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2007.

¹⁴Brüksel, 24-25 Ekim 2002, Ek II, paragraf. 2, CP 57, s. 136.

¹⁵Petersburg Deklarasyonu, Bonn, 19 Haziran 1992. III. Para. A

¹⁶Brüksel, 24-25 Ekim 2002, Ek II, paragraf 2, CP 57, s. 136; ayrıca bkz. Martin Reichard, *The EU-NATO Relationship: A Legal and Political Perspective*, Ashgate Publishing, Ltd, 2006, s. 156.

anamlı fırsatlarda sağlamıştır. Böylece Hurry'nin¹⁷ de not ettiği üzere, Türkiye'nin OGSP operasyonlarının hiçbir zaman ve koşulda Türkiye'de ve Türkiye'nin ilişkili olduğu coğrafi alanlarda kendisine danışılmadan yapılmaması konusundaki talebi karşılanmıştır. Bütün bunların sonucunda ise Türkiye, AB'nin NATO varlıklarına 'güvenli' erişimi üzerindeki vetosunu geri çekmiş ve AB/OGSP-NATO iş birliğine onay vermiştir.

Ankara ve Brüksel Antlaşmalarıyla sağlanan uzlaşısı sonrası Türkiye, AB'nin özellikle Balkanlar ve Ortadoğu'daki operasyonlarına katılarak OGSP misyonlarında aktif rol üstlenmiştir. Bu operasyonların bazılarında Türkiye birçok AB üyesinden daha fazla katkı sunmuştur.¹⁸ Türkiye EUFORALTHEA'ya AB dışından en fazla katkı sağlayan ve toplam 34 katılımcı arasında ise üçüncü en fazla katkı sağlayan ülke olmuştur. Türkiye, AB'nin Bosna Hersek Polis Misyonu'na (EUPM), Makedonya'daki politika misyonlarına (CONCORDIA ve PROXIMA) ve OGSP/AGSP'nin Kosova'daki Politika ve Hukuk Düzeni Misyonu'na (EULEX-KOSOVA) katkı sağlamıştır. Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ndeki BM misyonuna yardım etmek için Türkiye, AB'nin EUFOR Demokratik Kongo Cumhuriyeti misyonuna, Gabon'da görevlendirilen bir C-130 uçağı ve mürettebatı ile AB'nin Kinşasa'da görevlendirilen polis misyonuna bir polis memuru görevlendirmiştir. Türkiye, Refah/Filistin'deki AB Sınır Yardım Misyonu'na katılmış ve Filistin'deki EUPOL-COPPS Misyonu'na polis memurları sağlayarak katkıda bulunmuştur. Ek olarak, Ankara AB/OGSP'nin 2010, 2016 ve 2020 hedeflerine ulaşması ve operasyon kapasitesinin gelişmesine katkılar sunmuştur.

3. Türkiye'nin Avrupa Güvenliğindeki Rolü ve AB-Türkiye İlişkileri

Yukarıda da belirtildiği üzere küresel terörizm, radikal İslamcı hareketler, Kafkaslarda giderek artan istikrarsızlık, Rusya-Ukrayna çatışması ve Ortadoğu'daki başarısız devletler Avrupa ve Türkiye için ortak tehdit haline gelmiştir. Küresel ve bölgesel anlamda her iki tarafın tehdit algılarındaki bu değişim birbirlerine yönelik politikalarında da değişikliği beraberinde getirmiştir.¹⁹ AB,

¹⁷ Dinella Hurry, "The Growing Influence of Brussels on Turkish Policy", *Woodrow Wilson International Center, Documents and papers*, February 2002, s. 22.

¹⁸ Pınar Bilgin, "The 'Peculiarity' of Turkey's Position on EU-NATO Military/Security Cooperation: A rejoinder to Missiroli", *Security Dialogue*, 34, 2003, s. 346.

¹⁹ H. Tarık Oğuzlu, "An Analysis of Turkey's Prospective Membership in the European Union from a Security Perspective", *Security Dialogue*, 34(3), 2003, s. 285-299.

Türkiye'ye yönelik uyguladığı işbirlikçi olmayan çevreleme politikasını, 2002'de müzakereler için bir tarih vermesi ve 2005'te tam üyelik müzakerelerine başlamasıyla kooperatif çevreleme politikasına dönüştürmüştür. Bu dönemde (2000-2007) Türkiye, AB'ye tam üye olma umuduyla ekonomi, siyaset ve hukukun üstünlüğü alanında AB müktesebatına uyum sağlamaya çalışmıştır. Fakat özellikle 2007'de Fransa'da Sarkozy'nin iktidara gelmesinden sonra, AB'nin söylem ve politikalarında Türkiye'ye yönelik oluşan değişim, Türkiye'nin de söylem ve politikalarında değişimi beraberinde getirmiştir. Türkiye, AK Parti hükümeti öncülüğünde AB politikalarını yenilemiş, AB'yi güvenilir ve işbirlikçi olmayan bir partner olarak görmeye başlamıştır. Bu durum Türkiye'yi artan bir şekilde alternatif iş birlikleri ve ortaklıklar aramaya yöneltmiştir.

Yukarıda tartışıldığı ve Avrupa güvenlik çalışması öğrencileri²⁰ tarafından da not edildiği üzere artan küreselleşme ve terörizm; Filistin-İsrail ve Rusya-Ukrayna çatışmaları; Irak, Suriye ve Libya'daki iç savaşlar; bunlarla birlikte artan yasadışı göç sorunu, Türkiye ve Avrupa'nın istikrar ve güvenliğini etkilemiştir. Söz konusu durumlar özellikle Ortadoğu, Kafkaslar ve Akdeniz'in istikrarı ve güvenliğiyle yakından bağlantılıdır.²¹ Avrupa Komisyonu'nun genişlemeden sorumlu eski üyesi Rehn'in not ettiği üzere, "Türkiye dünyanın en istikrarsız bölgesinde istikrarın öncüsü" ve -kırılgan ve sorunlu bir demokrasisi de olsa- "Fas'tan Malezya'ya Müslüman dünyası için bir demokrasi modeli ve örneğidir".²² Türkiye'nin jeostratejik konumu ve bu bölgelerle tarihi, coğrafi, kültürel ve dini bağlantıları, laik yapısı ve Türkiye'nin askerî kapasitesi ve askerî operasyonlardaki deneyimi dikkate alındığında Türkiye AB/OGSP'nin güvenilirliğini ve kapasitesini artırmaktadır.²³ Dolayısıyla Avrupa güvenliğinin geçmişten günümüze en önemli ülkesi olma özelliğini sürdürmektedir.²⁴ Diğer taraftan bu tehditler Türkiye'nin de güven ve istikrarını tehdit etmektedir. Türkiye'nin NATO güvenlik şemsiyesi ve AB'nin aktif ve güçlü desteği olmadan bütün bu sorunlarla baş edebilmesi oldukça zordur. Bu durum Türkiye-AB iş birliğinin özellikle güvenlik alanında, artırılmasını her iki taraf için de zorunlu kılmaktadır. Türkiye ve Avrupa güvenliğine

²⁰ Oğuzlu, agm, s. 290-295; Bilgin agm, s. 346.

²¹ Mason, agm, s. 86-89; Headly, agm, s. 104-108.

²² Interview of Olli Rehn given to Judith Crosbie from European Voice, "EU Risks Islamic. Backlash if it shuns Turkey", 28 Haziran - 4 Temmuz 2007

²³ Mason, agm, s. 86-89; Headly, agm, s. 104-108.

²⁴ Ayrıca bkz. Meltem Müftüler Baç, "Turkey's role in the EU's Security and Foreign Policies", *Security Dialogue*, 31 (4), 2000, s. 490.

dair yukarıda belirttiğimiz tehditler, bugünkü konjonktürde AB'nin Türkiye'yi birlik güvenlik şemsiyesi dışında bırakma çabalarıyla birleşince yönetilemeyecek, derin ve karmaşık unsurlar ortaya çıkarmaktadır. Türkiye ve AB'nin güvenliğinin sağlanması için Türkiye-AB ve AB/OGSP-NATO iş birliğinin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle Türkiye ile AB arasında güvenlik alanında iş birliği kaçınılmaz ve ertelenemez bir gerekliliktir.

Türkiye ile AB arasında güvenlik alanında iş birliğinin geliştirilmesi öncelikli olarak Türkiye ve AB'nin karşılıklı iş birliği odaklı söylem, eylem ve politikalar geliştirmelerini zorunlu kılmaktadır. Shankland, Müftüler-Bac, Oğuzlu, Abellan ve Kalkan'ın²⁵ not ettiği üzere Türkiye ile AB arasında işbirlikçi söylem ve politikaların geliştirilmesi hem AB'nin hem de Türkiye'nin Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'daki imajını, politika ve eylem kapasitesini artıracaktır. Ayrıca Türkiye ile AB arasında iş birliği İslam dünyasındaki radikalizmi ve Avrupa karşıtlığını azaltmaya önemli katkılar sunabilir. Abellan ve Kalkan'ın²⁶ not ettiği üzere, AB-Türkiye iş birliği öncelikli olarak AB'nin Müslümanların gözünde bir Hıristiyan kulübü olduğu yönündeki yaygın algının önemli oranda törpülenmesini sağlayacaktır. Bölgede radikalizm ve terörizme karşı yürütülen mücadelenin Hristiyanlar tarafından İslam'a ve İslam dünyasına karşı yürütüldüğü yönündeki algıları ve manipülatör eylemleri minimize edecektir.²⁷ Türkiye'nin Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar ile tarihi ve güncel bağları düşünüldüğünde demokratik-laik siyasal yapısı ve ekonomik alt yapısıyla, özellikle İslam dünyasına, model oluşturabilecek yegâne ülke olduğu açıktır. Bu özellikler ise bölgesel istikrar ve radikalizme karşı mücadelede olmazsa olmaz unsurlar arasındadır.²⁸

2016 yılında yayınlanan ve 2020 yılında revize edilen AB Dış Eylem Planı ve Hedefleri, AB'nin öncelikli olarak AB yakın çevresinde olmak üzere uluslararası krizlere etkin müdahale etme isteğini ve bu bağlamda etkin bir askerî kapasite geliştirme gerekliliğini ve isteğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türk ordusunun hava, kara ve deniz kuvvetleri dahil mevcut gücü ve Rusya-Ukrayna çatışması başta olmak üzere AB'nin yakın çevresinde devam eden

²⁵ David Shankland, "Islam and Politics in Turkey: The 2007 Presidential Elections and Beyond", *International Affairs* 83 (2), 2007, s. 357-371; Baç, agm, s. 490; Oğuzlu, agm, s. 295; Kalkan, agm, s. 16-22.

²⁷ Detay için bkz. Baç, agm, s. 490; Oğuzlu, agm, s. 290-295.

²⁸ Baç, agm, s. 490; Oğuzlu, agm, s. 293.

çatışmalardaki rolü ve etkinliği, Türk-AB iş birliğinin özellikle güvenlik ayağını daha da anlamlı ve gerekli kılmaktadır. Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) Avrupa'nın en büyük ve NATO'nun ABD'den sonra ikinci büyük ordusu (yaklaşık 790.000) durumundadır. Yukarıda da detaylandırıldığı üzere, Türk ordusu çok uluslu krizlere dair de önemli deneyimler kazanmıştır. 2002'de imzalanan Ankara Antlaşması ile AB/OGSP-NATO iş birliği ve Türkiye'nin bu iş birliğine katkıları, OGSP'nin uluslararası krizlere etkin müdahale gücünü artırmıştır.²⁹ Bu durum, Türkiye-AB iş birliğinin OGSP'nin politika ve eylem kapasitesini geliştirmiş; Avrupa, Kafkasya ve Ortadoğu güvenliğinin bugünü ve yarını için ne kadar önemli olduğunu da göstermiştir.

Türkiye hem Avrupa ile Asya arasında hem de Kuzey ile Güney arasında köprü görevi gören benzersiz bir coğrafi konuma sahiptir. 2016 AB Dış Eylem Planı ve hedeflerine baktığımızda AB'nin hem ekonomik hem de siyasal olarak yalnız Avrupa kıtasında değil, aynı zamanda küresel alanda daha etkin bir rol üstlenme arzusunu görmekteyiz. Türkiye, Ortadoğu'dan, Basra Körfezi'nden ve Trans-Kafkasya'dan Avrupa'ya ticaret, ulaşım ve enerji yollarının birbirine bağlanmasında önemli bir role sahiptir. Avrupa'nın enerji ihtiyacı ve güvenliğine baktığımızda Türkiye-Rusya ve Rusya-Avrupa ilişkilerinde yaşanan gelişmeler Türkiye'nin konumunu daha da önemli kılmaktadır. Türkiye, Rus, İran, Kafkas, Orta Asya ve Ortadoğu enerji kaynaklarının Avrupa'ya transferinde merkezî bir üs olma yolunda hızla ilerlemektedir. Öte yandan Türkiye, AB enerji yollarının güvenliğini sağlamak için Ortadoğu, İran, Kafkaslar, Orta Asya ve Avrupa arasında tampon bölge görevi görmekte ve enerji yollarının güvenliğindeki rolü ve önemi de giderek artmaktadır. Türkiye'nin de enerji üssü olmasından kaynaklanan önemli ekonomik ve siyasi çıkarları bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye, enerji koridoru olma konumunu güçlendirmek ve AB ise enerji güvenliğini artırmak için iş birliğine dayalı bir ilişki geliştirmeye devam etmelidir. AB-Türkiye ilişkilerindeki birçok soruna rağmen ilişkilerin çok yönlü geliştirilmesi her iki tarafında faydasındadır. Son olarak, Türkiye'nin istikrarı, güvenliği ve refahı -ki bölgenin istikrar ve güvenliği için çok büyük bir öneme haiz- ile AB-Türkiye ilişkilerinin önemi arasında yakın bir ilişki vardır. 2000-2010 yıl-

²⁹ Detay için bkz. Bilgin, agm; Sascha Müller-Kraenner, "Common European Security and Defence Policy and Turkey-status and Perspectives", Heinrich Boll Stiftung, *Join Conference of DGAP&MET, Berlin, May 2005*, s. 1.

ları arasında olduğu gibi Türkiye ile AB arasındaki iş birliğine dayalı eylem, söylem ve politikalar bir yandan Türkiye ekonomisini güçlendirirken diğer yandan temel insan haklarının gelişimine önemli katkılar sunmakta ve Türkiye'nin demokratikleşme ve liberalleşme sürecini hızlandırmaktadır. Bütün bu nedenlerden ötürü, AB-Türkiye ilişkilerinin geliştirilmesi hem AB hem Türkiye hem de bölgenin kalkınması, demokratikleşmesi ve güvenliği açısından her geçen gün önem kazanmaktadır. Kısaca, AB-Türkiye arasındaki iş birliğine dayalı ilişkiler Avrasya güvenliği, ekonomik refahı ve demokratikleşmesi için bugün dünden daha önemlidir ve yarın da bugünden daha önemli olacaktır.

Sonuç

Bu makale AB/OGSP-NATO iş birliğini ve Türkiye'nin bu iş birliği başta olmak üzere AB güvenlik ve savunma mimarisindeki rolünü analiz etmektedir. Çalışmanın bulguları ilk olarak, a) AB'nin ve Türkiye'nin güvenliğinin ve istikrarının komşuları başta olmak üzere bölge güvenliğiyle daha da iltisaklı bir hale geldiğini, b) Artarak devam eden küresel terör faaliyetleri ve insan hareketleri; Rusya-Ukrayna ve İsrail-Filistin çatışmaları; Afrika, Kafkasya ve Ortadoğu'da devam eden çatışmaların hem Türkiye hem de Avrupa'nın güvenliğini tehdit ettiğini, c) Ne Türkiye ne Avrupa ne de herhangi bir ülke ve birliğin bu sorunlarla tek başına mücadele etmesi ve üstesinden gelmesinin çok kolay olmadığını, d) Türkiye ile AB arasında güvenlik başta olmak üzere iş birliğinin geliştirilmesinin hem Türkiye hem de AB'nin yararına olacağını göstermektedir. İkinci olarak, a) Avrupa entegrasyonu başta olmak üzere AB'nin oluşumunun, gelişiminin ve politikalarının arkasındaki temel motivasyonun güvenlik kaygıları ve çıkarlarının olduğu, b) AB'nin kuruluşundan günümüze Türkiye'nin AB'nin güvenliğindeki rolü ve etkinliğini anladığı ya da bölgede yaşanan gelişmelerin dayattığı dönem ve zamanlarda Türkiye'ye karşı politika değişimlerine gitmek zorunda kaldığı, c) Türkiye sahip olduğu askerî kapasite ve deneyimiyle ve kriz bölgeleriyle coğrafi, tarihi ve kültürel bağlantılarıyla bölge güvenliği için her zaman başat bir rol oynadığı, d) Bu istikrarsız bölgede Türkiye'nin istikrar ve güvenliğinin de Türkiye-AB ilişkileriyle yakından bağlantılı olduğu, e) Türkiye'nin AB'ye entegre olması hem Türkiye hem AB hem de bölgenin güvenliği ile ekonomik ve demokratik gelişimi için önem arz ettiği, f) 2002 Ankara ve Brüksel Antlaşmalarına giden süreç ve sonrasında AB/OGSP-NATO iş birliği ve etkinliğindeki çalışmada detaylandırığımız gelişmeler bunların açık kanıtıdır.

KAYNAKLAR

- AYBET, Gülnur, "Turkey and European Institutions", *International Spectator* 34(1), 1999, s. 110-103.
- AYBET, Gülnur ve BAÇ, Meltem MÜFTÜLER, "Transformation in Security and Identity After the Cold War: Turkey's Problematic Relations with Europe", *International Journal*, Autumn 2000, s. 567-582.
- AYDIN, Mustafa, "Conceptualising of Security in Turkey", in Brauch, G. G., Liotto, P.H., Marquina, A., Rogers, P., Selim, M.E. (eds), *Security and the Environment in the Mediterranean, Conceptualising Security and Environmental Conflicts*, Berlin-Heidelberg: Springer, 2003.
- AYDINLI, Ersel, *Violent Non-State Actors: From Anarchists to Jihadists*, London: Routledge, 2016.
- _____, *Emerging Transnational (In)security Governance: A Statist Transnationalist Approach*, London: Routledge, 2010.
- BAÇ, Meltem MÜFTÜLER, *Turkey's Relation with a Changing Europe*, Manchester University Press, Manchester 1997.
- _____, "Turkey's role in the EU's Security and Foreign Policies", *Security Dialogue*, 31 (4), 2000, s. 490.
- BİLGİN, Pınar, "The 'Peculiarity' of Turkey's Position on EU-NATO Military/Security Cooperation: A rejoinder to Missiroli", *Security Dialogue*, 34, 2003, s. 346.
- COLLINS, Paul, "A New Headline Goal For Europe's Defence Capabilities", *Friends Of Europe*, July 28, 2016, <https://www.friendsofeurope.org/publication/newheadline-goal-europes-defence-capabilities>.
- DUKE, Simon, "The Enigmatic Role of Defence in the EU: From EDC to EDU?", *Foreign Affairs Review*, 1, 2018, s. 63-80.
- European Council, Annex II, para. 2, CP 57, Brussels, 24-25 Oct. 2002, s. 136.
- HEADLEY, Jemas, "Perceptions of the Ukraine Crisis: A Clash Between a Modern Russia and a Postmodern European Union?", *European Foreign Affairs Review*, 1(1), 2018, s. 101-117.
- HOWORTH, Jolyon, *Security and Defence Policy in the European Union*, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2017.

- HURRY, Dinella, “The Growing Influence of Brussels on Turkish Policy”, *Woodrow Wilson International Center*, Documents and papers, February 2002, s. 22.
- JUDITH, Crosbie, “EU Risks Islamic Backlash if it Shuns Turkey”, *European Voice* 13 (25), 2007.
- KALKAN, Erol, *Is Turkey Awkward or Indispensible Candidate for EU Membership? An Analysis of EU-Turkey Relations from Security, Economic and Political Perspective*, Hakim Yayınları, Ankara, 2016.
- MASON, Robert, “The Syria Conflict and the Euro-Med Refugee Crisis: An Opportunity to Enhance the Common Foreign and Security Policy?”, *European Foreign Affairs Review*, 1, 2018, s. 81-95.
- MISSIROLI, Antonio, “Bigger EU, Wider CFSP, Stronger ESDP? The View from Central Europe”, *European Union Institute for Security Studies Occasional Paper*, 34, 2002, s. 62.
- MULLER-KRAENNER, Sascha, “Common European Security and Defence Policy and Turkey-status and Perspectives, Heinrich Boll Stiftung”, *Joint Conference of DGAP&MET, Berlin*, May 2005, s. 1.
- OĞUZLU, Tarık, “An Analysis of Turkey’s Prospective Membership in the European Union from a Security Perspective”, *Security Dialogue* 34(3), 2003, s. 285-299.
- ÖNİŞ, Ziya, “An Awkward Partnership: Turkey's Relations With The European Union in Comparative-Historical Perspective”, *Journal of European integration History* 7 (1), 2001, <http://home.ku.edu.tr/~zonis/partnership.PDF>.
- Petersburg Declaration, III. Para. A. Bonn, 19 June 1992.
- REICHARD, Martin, *The EU-NATO Relationship: A Legal and Political Perspective*, Ashgate Publishing, Ltd, 2006, s. 156.
- SANZ, Felix, “A European Perspective and Assessment of NATO’s Mediterranean Security Dialogue”, in Brauch, G. G., Liotto, P.H., Marquina, A., Rogers, P., Selim, M.E. (eds), *Security and the Environment in the Mediterranean, Conceptualising Security and Environmental Conflicts*, Berlin- Heidelberg: Springer., 2003.
- SHANKLAND, David, “Islam and Politics in Turkey: The 2007 Presidential Elections and Beyond”, *International Affairs* 83 (2), 2007, s. 357-371.

Western European Union Council of Ministers, Petersburg Declaration, Bonn, 19 June 1992. III. Para.

WHITMAN, Richard, "The fall and Rise, of Civilian Power Europe?", *National Europe Centre Paper* 16. 2002, Canberra, ACT, Australia: Australian National University, <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/41589/3/whitman.pdf>.

_____, "Europe's next steps", *International Affairs* 83 (2), 2007, s. 227-236.

ISBN: 978-605-2271-63-6